

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ОДЕСЬКА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ»
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ОДЕСЬКА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ»

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

МАНУЇЛОВА Анна Іванівна

УДК 341.24:164.041

ДИСЕРТАЦІЯ

ЕСТОПЕЛЬ ЯК ЗАГАЛЬНИЙ ПРИНЦИП МІЖНАРОДНОГО ПРАВА

Спеціальність 293 – Міжнародне право

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

А. І. Мануїлова

Науковий керівник:

КІВАЛОВА Тетяна Сергіївна,
доктор юридичних наук, професор,
Заслужений юрист України

Одеса – 2021

АНОТАЦІЯ

Мануїлова А. І. Естопель як загальний принцип міжнародного права. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 293 – «Міжнародне право». – Національний університет «Одеська юридична академія», Міністерство освіти і науки України, Одеса, 2021.

Дисертація є першим в українській науці міжнародного права спеціальним комплексним дослідженням принципу естопеля як загального принципу міжнародного права. У роботі представлено низку авторських понять, концепцій, ідей та висновків, які характеризуються науковою новизною.

У дисертації розкрито особливості розвитку принципу естопеля на різних етапах становлення міжнародного права, встановлено зв'язок між принципом естопеля та його юридичною основою – принципом добросовісності, проведено розмежування принципу естопеля з інститутом односторонніх актів держави, на підставі чого обґрунтовано самостійний характер принципу естопеля, який за своєю суттю і спрямованістю регулятивного впливу є абсолютно самостійним принципом права і як один із загальних принципів права (за змістом ст. 38 Статуту Міжнародного Суду ООН) входить в систему джерел міжнародного права.

Естопель розкривається як загальноправовий принцип, який існує нарівні з принципами добросовісності, змагальності, належного виконання взятих на себе зобов'язань і в певному сенсі є їх продовженням.

Розкрито завдання та функції естопеля у регулюванні міжнародних відносин. Його завдання полягає у запобіганні несправедливому відхиленню однієї держави від раніше зайнятої позиції з певного питання факту чи права, прийнятої іншою державою в якості основи для вчинення нею певних дій або утримання від них, яке, якщо воно не буде дотримано, буде діяти на шкоду

іншій державі. Доведено, що, виконуючи притаманну йому стабілізуючу роль у сучасному міжнародному праві, естопель забезпечує через припис послідовності поведінки держав юридичну безпеку суб'єктів міжнародного права. Функціональна спрямованість принципу естопеля у зазначеному напрямку обумовлена його двоєдиним значенням – якістю норм процесуального і матеріального права. У процесуальному праві під естопелем слід розуміти правило або принцип, згідно з яким сторона спору не має права змінювати свою правову позицію на протилежну, якщо в результаті такої недобросовісної суперечливої поведінки завдається шкода протилежній стороні, а також порушуються основоположні принципи процесуального права, зокрема, добросовісності та змагальності. В матеріальному праві під естопелем розуміється правовий механізм, що регулює можливість оскарження нікчемності зобов'язання на підставі недобросовісної поведінки сторони. Іншими словами, естопель в матеріально-правовому сенсі – це свого роду превенція, яка забороняє сторонам посилалися на неукладеність або недійсність зобов'язання після виконання його умов, якщо своєю поведінкою вони вже підтвердили наявність волі на його виконання.

Доведено, що позитивна спрямованість регулятивного впливу принципу естопеля полягає в тому, що через неприпустимість порушення правила послідовності в поведінці держав, він відновлює взаємний баланс між суб'єктивними правами держав. Таким чином через встановлення санкцій за будь-які випадки непослідовної поведінки, що мали місце в минулому, принцип естопеля усуває їх *ex post facto* (за допомогою прямого припису вимоги щодо дотримання принципу добросовісності) і направляє сторони (за допомогою винесеного рішення) в перспективі їхніх майбутніх відносин на нормальну, упорядковану нормами права взаємодію.

Охарактеризовано механізм естопеля, в основі якого лежить принцип добросовісності, спрямований на підтримку юридичної безпеки суб'єктів правовідносин, що реалізується двома способами: 1) як процесуальне

заперечення під час розгляду справи; 2) як норма-принцип, покликана на основі принципу добросовісності сприяти забезпеченню юридичної безпеки суб'єктів правовідносин. Під цим розуміється певний (високий по сучасним стандартам) рівень права в світовому товаристві, при якому дотримується взаємозалежність міжнародних зобов'язань однієї держави та кореспондуючих їм суб'єктивних прав іншої держави. Держава може користуватися своїми суб'єктивними правами тільки в тій мірі, в якій це не порушує права іншого суб'єкта міжнародного права.

Визначено межі дії принципу естопеля: з одного боку, застосування принципу естопеля не повинно порушувати право на заперечення учасника судового процесу; з іншого боку, право на заперечення припиняється (втрачається) учасником спору тоді, коли є ознаки створеної ним ситуації естопеля, в разі кваліфікації (виявлення) якої обмежувальним механізмом реалізації права на заперечення є застосування принципу естопеля з метою збереження справедливого балансу інтересів сторін спору.

Розкрито зв'язок між принципом естопеля та принципом добросовісності, який є його юридичною основою: якщо принцип добросовісності передбачає необхідність дотримання певного рівня послідовності в поведінці суб'єктів міжнародного права, то естопель забезпечує примушування до дотримання принципу добросовісності. По відношенню до принципу естопеля принцип добросовісності відіграє двояку роль. По-перше, він забезпечує захист правомірних інтересів держави, яка на основі цього принципу довірилася заявам та поведінці протилежної сторони. По-друге, принцип добросовісності вимагає від держави, суперечливими заявами та поведінкою якої створено естопель, дотримуватися послідовності у своїх діях і, тим самим, базуючись на суворому дотриманні цього принципу, дотримуватися своєї позиції у відносинах з іншими державами.

Визначено конститутивні елементи естопеля, а саме: 1) існування певної зрозумілої та недвозначної міжнародно-правової позиції з основних питань, що виражається на основі вільного та обдуманого волевиявлення

суб'єкта міжнародного права; 2) вчинення іншим суб'єктом міжнародного права, який самим добросовісним способом покладався на неї, (дестинатором цієї позиції) будь-яких дій або утримання від них; 3) як наслідок таких дій чи бездіяльності – завдання збитків власній позиції дестинатора; 4) скасування або суттєва зміна державою своєї первісної позиції. Присутність всіх зазначених елементів є неодмінною умовою при констатації ситуації естопеля.

Проведено розмежування принципу естопеля та інституту односторонніх актів: у випадку односторонніх актів держава виступає з чітким наміром покласти початок новим правовідносинам, взявши на себе в односторонньому порядку міжнародно-правові зобов'язання; у випадку з естопелем держава втрачає можливість відмовлятися від своєї попередньої позиції, внаслідок якої виникли права в третіх сторін. У деяких випадках при дотриманні всіх необхідних умов, односторонні акти держав дійсно можуть призвести до естопеля. Однак застосування такого принципу повинно носити обмежувальний характер. Здатність односторонніх актів самостійно створювати міжнародні зобов'язання, необхідність дотримання цих зобов'язань в силу дії принципу добросовісності незалежно від наявності понесеного збитку, особлива роль волевиявлення у встановленні юридичного зобов'язання за допомогою одностороннього акту роблять звернення до естопеля для обґрунтування юридичної сили таких актів зайвим. Таким чином, принцип естопеля має скоріш опосередковане відношення саме до односторонніх актів та може розглядатися в рамках цієї теми як один із видів прояву юридичних наслідків, які викликані суто односторонніми актами.

Визначено та охарактеризовано обов'язкові умови застосування принципу естопеля, які можна визнати як *conditio sine qua non*. Першою невід'ємною умовою застосування естопеля є те, що виникнення довіри в іншої сторони має бути поставлено суб'єкту, якому протиставляється естопель. Тобто довіра добросовісної сторони має стати результатом попередньої поведінки недобросовісної сторони, здатної сформулювати таку

довіру (наприклад, заяви, обіцянки, фактична поведінка, що формує в іншій стороні певні обґрунтовані очікування). Другою обов'язковою умовою застосування принципу естопеля є виникнення обґрунтованої довіри у добросовісної сторони, зокрема, в останньої повинні скластися певні очікування щодо подальшої поведінки іншої сторони. Фактор обґрунтованості довіри передбачає, що сторона мала розумні підстави для того, щоб покладатися на поведінку контрагента. Третьою умовою для застосування принципу естопеля є явна несправедливість підриву довіри. Право блокується через явну несправедливість, яка в конкретних ситуаціях може виникати в результаті суперечливої поведінки. Дійсним об'єктом захисту виступає довіра, обумовлена попередньою поведінкою сторони, яка в більшості випадків об'єктивується через адаптацію власної поведінки, яка у зв'язку з подальшою суперечливою поведінкою завдає стороні збитки або стає причиною настання для неї серйозних негативних наслідків.

Обґрунтовано, що естопель виникає між двома суб'єктами. Цей принцип стимулює послідовну поведінку держав, що в підсумку відповідає принципу добросовісності. Саме добросовісна помилка дестинатора позиції тягне за собою принцип естопеля. Добросовісність помилки означає її одночасно справжнє та обґрунтоване вчинення з урахуванням об'єктивної ситуації, що склалася. Саме добросовісність помилки дозволяє запобігти зверненню до естопеля будь-якого суб'єкта, який нерозумно або навмисно помилився, і захистити довіру, що є справжньою та обґрунтованою, а тому є основою правопорядку та заслуговує захисту.

Доведено, що з огляду на суто цілеспрямовану дію естопеля, що передбачає необхідність констатації причинно-наслідкового зв'язку між створеною на основі поведінки держави позицією, яка спонукала до дії або бездіяльності дестинатора позиції, та понесеними збитками, принцип естопель застосовується виключно в відношеннях між державою, яка на основі своєї поведінки створила правову позицію, та державою, по відношенню до якої це уявлення діє. Таким чином, принцип естопеля через

відношення суто в рамках двосторонніх відносин сприяє підтриманню міжнародного миру та справедливості в цілому.

Встановлено, що застосування принципу естопеля при вирішенні спору в суді можливо не тільки при наявності заяви сторони, але і безпосередньо самим судом з метою припинення зловживання сторонами судового процесу їх процесуальними правами. Саме в цьому бачиться баланс між розширенням судової дискреції і проблемою захисту процесуальних прав сторін. Юридично значущим наслідком принципу естопеля виступає втрата права в зв'язку з оцінкою судом фактичної поведінки сторін та їх добросовісності. Втрата права застосовується як результат непослідовної процесуальної поведінки, яка з точки зору юридичних фактів є вчинком, так як правові наслідки виникають всупереч наміру суб'єкта, що вчинивцей правочин.

Зазначено, що естопель настає не як наслідок передбачуваного сприйняття можливих наслідків поведінки однієї держави в розумінні іншої держави, а як результат конкретного недотримання правила послідовності у поведінці держави, за обставин заявленої (проявленої) довіри щодо цієї поведінки з боку іншої держави. У режимі реальних категорій принцип естопеля спрямований, відповідно до особливостей своєї інституційної побудови, на попередження (в плані виключення негативного) порушення правила послідовності в поведінці держав і, відповідно, на підтримку (в плані забезпечення позитивного) суворого дотримання міжнародно-правових зобов'язань у майбутньому. Стабільність міждержавних відносин, що визначається дотриманням державами вимог, які встановлюються принципом добросовісності та принципом взаємності, передбачає надання особливого значення правилу послідовності. Послідовність у міжнародно-правовій позиції держави – це і передбачуваність у поведінці, і в конкретному результаті – юридична безпека держав-членів світового співтовариства.

Поглиблено розуміння потенціалу принципу естопеля як матеріальної норми міжнародного права, яка здатна відігравати значну роль для кращого розуміння правової структури односторонніх актів, угод необов'язкового

характеру і системи голосування в міжнародних організаціях. Як матеріальний принцип, естопель приписує зобов'язання послідовності в поведінці держав і сприяє дотриманню юридичної безпеки суб'єктів міжнародного права.

На основі проведеного аналізу стверджується, що естопель є складним комплексним явищем, спрямованим не тільки на захист однієї сторони від недобросовісності іншої, а й на забезпечення дії принципів справедливості і добросовісності в цілому. Подібний висновок може служити основою для проведення подальшого дослідження цього нового для України правового інструменту з метою виявлення його особливостей і вироблення практичних рекомендацій щодо подальшого застосування, в тому числі визначення критеріїв для ситуації, коли естопель може бути застосований, що дозволить більш правильно і ефективно захищати та відновлювати порушені права.

Ключові слова: принципи міжнародного права, принцип естопеля, принципи права, загальні принципи права, принцип добросовісності, односторонні акти, належна поведінка, добросовісне виконання зобов'язань.

SUMMARY

Manuilova A. I. Estoppel as a general principle of international law. – Qualifying research work as manuscript. Doctoral thesis for an academic degree of the Doctor of Philosophy in specialty specialty 293 – International law.– National University «Odessa Law Academy», Ministry of Education and Science of Ukraine, Odessa, 2021.

The dissertation is the first in Ukrainian science of international law special complex research of the principle of estoppel as the general principle of international law. The paper presents a number of author's concepts, ideas and conclusions, which are characterized by scientific novelty.

The dissertation reveals the peculiarities of the development of the estoppel principle at different stages of the formation of international law, establishes the connection between the estoppel principle and its legal basis – the principle of

good faith, distinguishes the estoppel principle with the institution of unilateral acts of the state, on the basis of which the independent nature of the estoppel principle is substantiated which by its essence and the direction of the regulatory influence is a completely independent principle of law, and as one of the general principles of law (according to Article 38 of the Charter of the International Court of Justice) is included into the system of sources of international law.

Estoppel is revealed as a common law principle, which coexists with the principles of good faith, adversarial proceedings, proper performance of obligations and in a certain sense is a continuation of them.

The tasks and functions of estoppel in the regulation of international relations are characterized. Its task is to prevent the unjust deviation of one state from a previously taken position on a certain issue of fact or law adopted by another state as a basis for its actions or refrain from them, which, if not followed, will act to the detriment of another state. It has been proved that, performing its inherent stabilizing role in modern international law, estoppel ensures the legal security of subjects of international law through the prescription of the sequence of states' conduct. The functional orientation of the estoppel principle in this direction is driven by its dual meaning –as quality of procedural and substantive law. In procedural law, estoppel should be understood as a rule or principle according to which the party to the dispute has no right to change its legal position to the opposite, if such unfair contradictory conduct harms the other party, and violates fundamental principles of procedural law, including good faith and competitiveness. In substantive law, estoppel is a legal mechanism that regulates the possibility of appealing against the nullity of an obligation on the basis of dishonest conduct of a party. In other words, estoppel in the substantive sense is a kind of prevention, which prohibits the parties to refer to the non-compliance or invalidity of the obligation after fulfilling its conditions, if their conduct has already confirmed the will to fulfill it.

It is proved that the positive direction of the regulatory influence of the principle of estoppels is that due to the inadmissibility of violating the rule of

consistency in the conduct of states, it restores the mutual balance between the subjective rights of states. Thus, by imposing sanctions for any inconsistent conduct in the past, the estoppel principle eliminates them *ex post facto* (by directly prescribing the requirement of good faith) and directs the parties (by decision) in the long-run future relations into normal, ordered by the norms of law interaction.

The mechanism of estoppel, which is based on the principle of good faith, aimed at supporting the legal security of the subjects of legal relations, is implemented in two ways: 1) as a procedural objection during the proceedings; 2) as a norm-principle, called on the basis of the principle of good faith to contribute to the legal security of the subjects of legal relations. This means a certain (high by modern standards) level of law in the world community, which adheres to the interdependence of international obligations of one state and the corresponding subjective rights of another state. A state may exercise its subjective rights only to the extent that it does not violate the rights of another subject of international law.

The limits of the principle of estoppel are defined: on the one hand, the application of the principle of estoppel should not violate the right to object of the participant in the trial; on the other hand, the right to object is terminated (lost) by the party to the dispute when there are signs of the estoppel situation created by it, in case of qualification (detection) of which the restrictive mechanism of realization of the right to objection is application of the estoppel principle.

The connection between the estoppel principle and the principle of good faith, which is its legal basis, is revealed: if the principle of good faith presupposes the need to observe a certain level of consistency in the conduct of subjects of international law, then the estoppel principle enforces the good faith principle. In relation to the principle of estoppel, the principle of good faith plays a dual role. First, it protects the legitimate interests of the state, which on the basis of this principle has trusted the statements and conduct of the opposite party. Secondly, the principle of good faith requires the state, whose contradictory statements and conduct created the estoppel, to adhere to the sequence of their actions and, thus,

based on strict adherence to this principle, to adhere to its position in relations with other states.

The constitutive elements of estoppel are determined, namely: 1) the existence of a clear and unambiguous international legal position on the main issues, which is expressed on the basis of free and deliberate expression of the will of the subject of international law; 2) the commission by another subject of international law, which in the most conscientious manner relied on it, (the destinator of this position) of any actions or refraining from them; 3) as a result of such actions or inaction – damage to the destinator's own position; 4) cancellation or significant change of its original position by the state. The presence of all these elements is a prerequisite for determining the situation of estoppel.

A distinction is made between the principle of estoppel and the institution of unilateral acts: in the case of unilateral acts, the state has a clear intention to establish a new legal relationship, unilaterally assuming international legal obligations; in the case of estoppel, the state loses the possibility of renouncing its previous position, as a result of which the rights of third parties arose. In some cases, if all the necessary conditions are met, unilateral acts of states can indeed lead to estoppel. However, the application of such a principle should be restrictive. The ability of unilateral acts to independently create international obligations, the need to comply with these obligations by virtue of the principle of good faith, regardless of the damage, the special role of the expression of will in establishing a legal obligation with the help of a unilateral act makes an appeal to estoppel to substantiate the legal force of such acts unnecessary. Thus, the principle of estoppel is rather indirectly related to unilateral acts and can be considered in this topic as one of the manifestations of legal consequences caused by purely unilateral acts.

Mandatory conditions for the application of the estoppel principle, which can be recognized as *a conditio sine qua non*, have been identified and characterized. The first essential condition for the use of estoppel is that the emergence of trust in the other party must be attributed to the subject to whom the

estoppel is opposed. That is, the trust of the bona fide party must be the result of the preliminary conduct of the unscrupulous party capable of forming such trust (for example, a statement, promise, actual conduct that forms certain reasonable expectations of the other party). The second prerequisite for the application of the estoppel principle is the emergence of a reasonable trust in the bona fide party, in particular, the latter must have certain expectations about the further conduct of another party. The factor of reasonableness of trust implies that the party had reasonable grounds to rely on the conduct of the counterparty. The third condition for the application of the estoppel principle is the obvious injustice of undermining trust. The right is blocked due to obvious injustice, which in specific situations may arise as a result of contradictory conduct. The real object of protection is trust due to the previous conduct of the party, which in most cases is objectified through the adaptation of its own conduct, which in connection with subsequent conflicting conduct causes damage to the party or causes serious negative consequences.

It is substantiated that estoppel occurs between two subjects. This principle stimulates the consistent conduct of states, which ultimately corresponds to the principle of good faith. It is the conscientious mistake of the destinator of the position that entails the principle of estoppel. The good faith of a mistake means that it is both a true and a reasonable act, taking into account the objective situation. It is the good faith of the mistake that prevents any entity from making an unreasonable or intentional mistake, and protects the trust, which is real and justified, and therefore is the basis of law and order and deserves protection.

It is proved that in view of the purely purposeful action of estoppel, which implies the need to establish a causal link between the position created on the basis of the state's conduct, which prompted the action or inaction of the destinator of the position, and losses, the principle of estoppel is applied exclusively in relations between the state, which, on the basis of its behavior, created a legal position, and the state in relation to which this submission is valid. Thus, the principle of estoppel through relations purely within the framework of bilateral relations contributes to the maintenance of international peace and justice in general.

It is established that the application of the estoppel principle in resolving a dispute in court is possible not only in the presence of a party's statement, but also directly by the court itself in order to stop the abuse of their procedural rights by the parties. This is the balance between the expansion of judicial discretion and the problem of protecting the procedural rights of the parties. A legally significant consequence of the estoppel principle is the loss of rights in connection with the court's assessment of the actual conduct of the parties and their good faith. The loss of the right is used as a result of inconsistent procedural conduct, which in terms of legal facts is an act, as the legal consequences arise against the intention of the subject who committed the action.

It is noted that estoppel occurs not as a result of the perceived perception of the possible consequences of the conduct of one state in the understanding of another state, but as a result of specific non-compliance with the rule of consistency in the state's conduct under the circumstances of declared (manifested) confidence in this behavior on the part of another state. In the regime of real categories, the principle of estoppel is aimed, in accordance with the peculiarities of its institutional structure, to prevent (in terms of eliminating the negative) violations of the rule of consistency in the conduct of states and, accordingly, to support (in terms of ensuring the positive) strict compliance with international legal obligations in the future. The stability of interstate relations, determined by the observance by states of the requirements established by the principle of good faith and the principle of reciprocity, presupposes the granting of special importance to the rule of consistency. Consistency in the international legal position of the state is both predictability in conduct, and in a concrete result – legal safety of member states of the world community.

There is an in-depth understanding of the potential of the estoppel principle as a substantive rule of international law that can play a significant role in better understanding the legal structure of unilateral acts, non-binding agreements and the voting system in international organizations. As a substantive principle, estoppel

ascribes the obligation of consistency in the conduct of states and promotes the observance of legal security of subjects of international law.

Based on the analysis, it is argued that estoppel is a complex phenomenon aimed not only at protecting one party from the bad faith of the other, but also to ensure the principles of fairness and good faith in general. Such a conclusion can serve as a basis for further study of this new for Ukraine legal instrument in order to identify its features and make practical recommendations for further application, including the definition of criteria for the situation where estoppel can be used, which will more properly and effectively protect and to restore violated rights.

Key words: principles of international law, principle of estoppel, principles of law, general principles of law, principle of good faith, unilateral acts, proper conduct, good faith performance of obligations.

Список публікацій здобувача за темою дисертації

Статті у фахових наукових виданнях:

1. Мануїлова А. І. Становлення принципу естопеля в міжнародному праві. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2018. Вип. 53, Т. 2. С. 140–145.

2. Мануїлова А. І. Умови застосування та правові наслідки порушення принципу естопель. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 4. С. 674–677. URL: http://lsei.org.ua/4_2021/169.pdf

Публікації у зарубіжних фахових виданнях:

3. Мануилова А. И. Соотношение принципа эстопель и принципа добросовестности. *Lege a siviata*. 2019. № 10/2. С. 89–91.

4. Мануїлова А. І. Класифікація принципу естопель у міжнародному праві. *Recht der Osteuropäischen Staaten*. 2020. № 5. С. 29–35.

Публікації у виданнях, проіндексованих у Web of Science:

5. Manuilova A. Protection of Personal Non-Property Rights in the Field of Information Communications: A Comparative Approach / co-authors:

V. Formaniuk, O. Kanienberh-Sandul, O. Palii, A. Borysova. *Journal of Politics and Law*. 2020. Vol. 13, № 3. P. 226–235.

Публікації, які засвідчують апробацію матеріалів дослідження:

6. Мануїлова А. І. Принцип добросовісності як основа інституту естопель. *Матеріали XX Ювілейної міжнародної звітної конференції юних юристів, студентів, аспірантів і молодих вчених, присвяченої 20-річчю Національного університету «Одеська юридична академія» та 170-річчю Одеської школи права* (м. Одеса, 12 трав. 2017 р.): у 3 т. / Нац. ун-т «Одес. юрид. акад.». Одеса, 2017. Т. 1. С. 217–219.

7. Мануїлова А. І. Формування принципу естопель в міжнародному праві. *Конкурентоспроможність підприємств в умовах трансформаційних процесів в економіці України*: зб. матеріалів III Міжвуз. наук.-практ. конф. студ., аспірантів та молод. учених (м. Харків, 14 листоп. 2018 р.) / Харківський торг.-економ. ін-т КНТЕУ. Харків, 2018. С. 44–47.

8. Мануїлова А. І. Конституційні елементи принципу естопель. *Актуальні питання розвитку юридичної науки та практики*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. студентів, аспірантів та молодих учених. Присвяченої Дню науки юридичного факультету (м. Київ, 15 листоп. 2019 р.). Київ, 2019. С. 46–48.

9. Мануїлова А. І. Прояв принципу естопеля в контексті Будапештського меморандуму. *Конгрес міжнародного та європейського права*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 19 квіт. 2019 р.). Одеса, 2019. С. 109–112.

10. Manuilova A. Unilateral acts as a form of expression of the principle of estoppel in International Law. *Правове життя сучасної України*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 17 трав. 2019 р.): у 2 т. / Нац. ун-т «Одес. юрид. акад.». Одеса, 2019. Т. 1. С. 440–442.

11. Мануїлова А. І. Відповідальність та наслідки порушення принципу естопель. *Правове життя сучасної України*: у 3 т.: матеріали

Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 15 трав. 2020 р.) / Нац. ун-т «Одес. юрид. акад.». Одеса, 2020. Т. 3. С. 63–65.

12. Мануїлова А. І. Еманація принципу естопель з принципу добросовісності. *Правова система України в умовах новітніх викликів міжнародного порядку*: матеріали наук.-практ. заоч. конф. (м. Одеса, 20 трав. 2020 р.) / Нац. ун-т «Одес. юрид. акад.». Херсон, 2020. С. 60–63.

13. Мануїлова А. І. Застосування принципу естопель як засіб захисту від недобросовісної поведінки. *Права людини – пріоритет сучасної держави*: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 10 груд. 2020 р.) / Нац. ун-т «Одес. юрид. акад.». Одеса, 2020. С. 12–15.

14. Мануїлова А. І. Рецепція принципу загального права естопель у міжнародно-правову систему. *Наука та суспільне життя України в епоху глобальних викликів людства у цифрову еру (з нагоди 30-річчя проголошення незалежності України та 25-річчя прийняття Конституції України)*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 21 трав. 2021 р.): у 2 т. / Нац. ун-т «Одес. юрид. акад.». Одеса, 2021. Т. 2. С. 365–367.

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ПОХОДЖЕННЯ ТА ЗМІСТ ЕСТОПЕЛЯ ЯК ЗАГАЛЬНОГО ПРИНЦИПУ ПРАВА	13
1.1. Поняття загальних принципів права та їх роль у міжнародно-правовій системі	13
1.2. Історія становлення принципу естопеля у загальному праві та його рецепція у право інших держав	37
1.3. Поняття принципу естопеля у міжнародному праві	50
РОЗДІЛ 2. ПРИНЦИП ЕСТОПЕЛЯ У МЕХАНІЗМІ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ	65
2.1. Нормативне закріплення принципу естопеля у міжнародному праві	65
2.1.1. Договірні та звичаєві норми	72
2.1.2. Односторонні акти	77
2.1.3. Міжнародна судова практика застосування принципу естопеля	90
2.2. Принцип естопеля та принцип добросовісності	120
2.3. Конститутивні елементи принципу естопеля	146
РОЗДІЛ 3. ОСОБЛИВОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ ТА МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ НАСЛІДКИ ЕСТОПЕЛЯ	155
3.1. Матеріальні та процесуальні аспекти застосування принципу естопеля	155
3.2. Наслідки порушення принципу естопеля	180
3.3. Прояв принципу естопеля в контексті Будапештського меморандуму	190
ВИСНОВКИ	198
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	202
ДОДАТКИ	224

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. У міжнародному праві та національному законодавстві сьогодні відсутнє чітке і повне законодавче регулювання принципу естопеля. Незважаючи на те, що принцип естопеля є досить новим і маловивченим в українській юридичній літературі явищем, він нерідко використовується вищими судовими інстанціями для мотивування своїх судових актів. Питання естопеля є нерозкритим поняттям у вітчизняній науці міжнародного права в силу того, що національному праву відповідна доктрина невідома. Естопель походить з англійської доктрини і з часом був запозичений міжнародним правом. Через «ворожість» доктрини естопеля для багатьох національних правових систем її застосування на міжнародно-правовому рівні обмежене. Навіть тоді, коли певний спір стосується по суті естопеля, в міжнародному правозастосуванні йому надають інші назви.

Естопель (*estoppel*) – це загальноправовий принцип, який існує нарівні з принципами добросовісності, змагальності, належного виконання прийнятих на себе зобов'язань, і в певному сенсі є їх продовженням. Естопель не тільки є універсальним правилом, а й є доктриною і правовим принципом. Його особлива значимість підтверджується існуванням декількох теорій принципу естопеля в англо-американському праві, а також безліччю напрацьованої правозастосовної судової практики.

Побудова світового порядку на основі панування права передбачає певний рівень довіри держав по відношенню одна до одної та передбачуваність їх поведінки. Довірчий характер відносин підтримується за допомогою правового забезпечення певного рівня виконання державами своїх міжнародних зобов'язань на основі принципу добросовісності. Вже сам факт добросовісного «*exbonafide*» виконання міжнародних зобов'язань виключає випадки зловживання правом, створює підстави для прояву довіри. Передбачуваність поведінки держав сприймається як наслідок послідовності

міжнародно-правової позиції щодо певної фактичної або юридичної ситуації через обов'язкову нотифікацію передбачуваних в ній змін, які можуть певним чином зачепити законні права та інтереси інших держав. При цьому принцип добросовісності також відіграє значну роль, оскільки саме він забезпечує послідовність у поведінці держав, приписує зобов'язання нотифікації передбачуваних змін в міжнародній та внутрішній позиції держави, які безпосередньо зачепляють права та законні інтереси іншого члена світового співтовариства. Порушення цього принципу в поведінці одного суб'єкта міжнародного права є наслідком його непослідовності, яка тягне за собою завдання збитків законним правам іншого суб'єкта, який добросовісно довірився поведінці першого, та викликає естопель.

Судова практика останніх років свідчить про збільшення справ, вирішення яких пов'язано з принципом естопеля. Нині цей принцип тільки «пускає коріння» в українське право, але при цьому легальне визначення терміну «естопель» в законі відсутнє. Імплементация цього принципу в українське право не повинна бути механічною. Естопель реально функціонує в англійському праві, тому що для цього створені всі необхідні юридичні механізми та інститути, тобто існує система певних передумов, в яких принцип естопеля розкривається правильно і повно. Простим перенесенням з національної правової системи країни, що відноситься до англо-американської правової сім'ї, в національне право нашої країни, швидше принесе більше шкоди, ніж користі. Тому необхідно знайти в цьому інституті ті ідеї, які позитивно позначаються на розвитку вітчизняної правозастосовчої практики за умови їх правильної імплементації.

Слід врахувати, що, попри різницю в правових сім'ях, проблеми, з якими зіштовхується правозастосування, можуть бути схожими, у зв'язку з чим запозичувати необхідно не тільки сам принцип естопель, але й ті правові конструкції, які запропоновані зарубіжною доктриною і напрацьовані правозастосовчою практикою.

Естопель, виконуючи притаманну йому стабілізуючу роль в сучасному міжнародному праві, забезпечує через припис послідовності поведінки держав юридичну безпеку суб'єктів права. Функціональна спрямованість принципу естопеля в зазначеному напрямку обумовлена його двоєдиним значенням – у рамках процесуального та матеріального права. Те, що принцип естопеля – це не просто засіб захисту у формі попереднього заперечення або процесуального (за судом) відведення заперечення, визнається наукою сучасного міжнародного права.

Естопель є загальним принципом права. Проте деякі юристи розглядають естопель у контексті правових наслідків односторонніх юридичних актів. Поряд з такою точкою зору на природу естопеля, існує також така, яка розглядає його в аспекті помилки, обману, інституту *forum prorogatum*, погашеної давності, принципу *res judicata*, справедливості. Незважаючи на різноманітність представлених думок щодо принципу естопеля, загальним для них є спроба пов'язати принцип естопеля з будь-яким іншим інститутом права і, тим самим, позбавити естопель властивої йому якості окремого принципу міжнародного права.

Принцип естопеля за своєю суттю і спрямованістю регулятивного впливу є абсолютно самостійним принципом права і в якості одного із загальних принципів права (за змістом ст. 38 Статуту Міжнародного суду ООН) входить в систему джерел міжнародного права. Наше завдання полягає в тому, щоб з урахуванням усього розмаїття доктринальних позицій виявити визначальний напрямок теорії міжнародного права, яке як раз і полягає в підтвердженні окремого, самостійного характеру принципу естопеля.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано відповідно до плану науково-дослідної роботи кафедри міжнародного та європейського права Національного університету «Одеська юридична академія» в контексті теми науково-дослідної програми «Стратегія інтеграційного розвитку України: правовий та

культурний вимір» (державний реєстраційний номер 0116U001842) на 2016-2020 рр.

Мета і завдання дослідження. Метою дисертаційного дослідження є розробка теоретичних та практичних положень, що визначають принцип естопеля як загальний принцип міжнародного права, а також формулювання рекомендацій щодо його застосування в Україні.

Для досягнення зазначеної мети вирішувалися такі *завдання*:

розкрити поняття та види загальних принципів міжнародного права;

висвітлити історію становлення принципу естопеля у різних правових системах;

дослідити поняття та сутність принципу естопеля в міжнародному праві як загального принципу права;

розглянути питання міжнародно-правового закріплення принципу естопеля;

визначити взаємодію принципу естопеля та односторонніх актів держав;

провести порівняльно-правовий аналіз практичного застосування принципу естопеля в міжнародній та національній судовій практиці;

розкрити зв'язок між принципом естопеля та принципом добросовісності;

розглянути взаємодію принципу естопеля з іншими загальними принципами міжнародного права;

провести аналіз основних конститутивних елементів принципу естопеля;

розглянути матеріальні та процесуальні аспекти застосування принципу естопеля;

проаналізувати наслідки порушення принципу естопеля.

Об'єктом дослідження є відносини, які виникають між державами при застосуванні принципу естопеля як загального принципу міжнародного права.

Предметом дослідження є естопель як загальний принцип міжнародного права.

Методи дослідження. Під час виконання дисертаційного дослідження було використано сукупність загальнонаукових і спеціальних методів наукового пізнання. Зокрема, за допомогою діалектичного методу поглиблено понятійний апарат, визначено сутність принципу естопеля (підпункт 1.1, 1.3). Метод системно-структурного аналізу надав можливість дослідити співвідношення понять «*estoppel by record*», «*estoppel by deed*», «*estoppel by matter in palis*» та інших (підпункт 1.3). Порівняльно-правовий метод застосовувався в процесі порівняння різних підходів до визначення юридичної основи принципу естопеля в міжнародному праві (підрозділ 1.2); функціональний метод надав змогу розглянути принцип естопеля як правовідношення, дослідити його динаміку та шляхи його застосування (підрозділ 2.1, 2.1.3, 3.1). Використання історичного методу надало можливість проаналізувати становлення принципу естопеля в науці міжнародного права (підрозділ 1.2, 2.1); герменевтичний метод було використано для осягнення змісту принципу естопеля в міжнародному праві (підрозділ 1.2, 2.1, 2.1.1); метод аналогії було використано для перенесення властивостей та ознак, характерних для одного об'єкта, на інший, що мають з ним подібність (підрозділ 1.2, 2.1.2, 2.2); методи аналізу та синтезу використовувалися при формуванні висновків і пропозицій дисертації з урахуванням вимог стосовно визначеності, несуперечливості, послідовності й обґрунтованості суджень у межах загально-теоретичних та міжнародно-правових конструкцій з використанням понятійного апарату відповідних галузей науки (розділ 1, 2, 3). Використання зазначених методів в їх комплексі було направлено на максимально об'єктивне і ґрунтовне дослідження проблематики.

Теоретичну основу дослідження становлять наукові положення, які містяться в роботах таких учених, як В. Г. Буткевич, Дж. Вантуріні, Е. В. Васьковський, Г. В. Ведиян, А. Х. Гольмстен, В. М. Гордон, Дж. Діксон,

А.-Т. Деннінг, Р. Енгельман, А. М. Заброцька, О. В. Задорожній, Н. В. Зайцева, Ж. П. Жаке, А. А. Іванов, Р. А. Каламкарян, Карім Гхалі, Ф. Манен, Ю. І. Мігачев, Ф. Кайе, А. Л. Коблов, Е. Кок, Х. Кьотц, А. Козловський, Е. В. Конова, К. І. Комісаров, В. М. Лисик, І. І. Лукашук, В. В. Мицик, С. А. Мельник, В. М. Репецький, Ж. І. Сєдова, Є. Сой, Сіан Уілкер, Дж. Фіцморіс, К. Цвайгерт, С. П. Чаплинський, М. Ю. Черкес, А. П. Черних, І. І. Черних, Н. А. Чечіна, Дж. Шварценберг, Л. Л. Шамшурин, Т. М. Яблочков, В. В. Ярков та інших.

Нормативну базу дослідження становлять міжнародні конвенції універсального і регіонального характеру, міжнародно-правові звичаї, внутрішньодержавні акти юридичного і політичного характеру.

Емпіричним підґрунтям дослідження виступили рішення Міжнародного Суду ООН та міжнародних трибуналів, матеріали судової та арбітражної практики України та іноземних держав.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у тому, що дисертація є першим в Україні комплексним дослідженням, яке стосується визначення принципу естопеля як загального принципу міжнародного права. Зроблено висновки та надано пропозиції, які мають значення для науки та практики міжнародного права і відповідають вимогам наукової новизни. До них слід віднести такі:

уперше:

проведено комплексне дослідження принципу естопеля як загального принципу міжнародного права, розкрито особливості розвитку цього принципу на різних етапах становлення міжнародного права;

розкрито зв'язок між принципом естопеля та його юридичною основою – принципом добросовісності: якщо принцип добросовісності передбачає необхідність дотримання певного рівня послідовності в поведінці суб'єктів права, то естопель забезпечує примушування щодо дотримання принципу добросовісності;

визначено конститутивні елементи естопеля, а саме: 1) існування певної зрозумілої та недвозначної міжнародно-правової позиції з основних питань, що виражається на основі вільного та обдуманого волевиявлення суб'єкта міжнародного права; 2) вчинення іншим суб'єктом міжнародного права, який самим добросовісним способом покладався на неї, (дестинатором цієї позиції) будь-яких дій або утримання від них; 3) як наслідок таких дій чи бездіяльності – завдання збитків власній позиції дестинатора; 4) скасування або суттєва зміна державою своєї первісної позиції. Присутність всіх зазначених елементів є неодмінною умовою при констатації ситуації естопеля;

проведено розмежування принципу естопеля та інституту односторонніх актів: у випадку односторонніх актів держава виступає з чітким наміром покласти початок новим правовідносинам, взявши на себе в односторонньому порядку міжнародно-правові зобов'язання; у випадку з естопелем держава втрачає можливість відмовлятися від своєї попередньої позиції, внаслідок якої виникли права в третіх сторін;

доведено, що дійсним об'єктом захисту принципу естопеля виступає довіра, обумовлена попередньою поведінкою сторони, яка в більшості випадків об'єктивується через адаптацію власної поведінки, яка у зв'язку з подальшою суперечливою поведінкою завдає стороні збитки або стає причиною настання для неї серйозних негативних наслідків;

удосконалено:

механізм естопеля, в основі якого лежить принцип добросовісності, спрямований на підтримку юридичної безпеки суб'єктів правовідносин, що реалізується двома способами: 1) як процесуальне заперечення під час розгляду справи; 2) як норма-принцип, покликана на основі принципу добросовісності сприяти забезпеченню юридичної безпеки суб'єктів правовідносин;

обґрунтування, що застосування принципу естопеля при вирішенні спору в суді можливо не тільки при наявності заяви сторони, але і

безпосередньо самим судом з метою припинення зловживання сторонами судового процесу їх процесуальними правами. Саме в цьому бачиться баланс між розширенням судової дискреції і проблемою захисту процесуальних прав сторін;

визначення межі дії принципу естопеля: з одного боку, застосування принципу естопеля не повинно порушувати право на заперечення учасника судового процесу; з іншого боку, право на заперечення припиняється (втрачається) учасником спору тоді, коли є ознаки створеної ним ситуації естопеля, в разі кваліфікації (виявлення) якої обмежувальним механізмом реалізації права на заперечення є застосування принципу естопеля з метою збереження справедливого балансу інтересів сторін спору;

розуміння потенціалу принципу естопеля як норми матеріального міжнародного права, який здатен відігравати значну роль для кращого розуміння правової структури односторонніх актів, угод необов'язкового характеру і системи голосування в міжнародних організаціях. Як матеріальний принцип, принцип естопеля приписує зобов'язання послідовності в поведінці держав і сприяє дотриманню юридичної безпеки суб'єктів міжнародного права;

набуло подальшого розвитку:

теоретичні положення щодо визначення загальних принципів права та їх ознак, окреслено особливості їх застосування;

на підставі аналізу ознак загальних принципів права, доведено відношення принципу естопеля до загальних принципів міжнародного права;

визначено та охарактеризовано обов'язкові умови застосування принципу естопеля, які можна визнати як *conditio sine qua non*;

обґрунтовано взаємодію всіх видів принципу естопеля в міжнародному праві;

на підставі аналізу міжнародної судової практики застосування принципу естопеля, теоретично обґрунтовується положення про

можливість відповідальності за порушення принципу естопеля та його визнання міжнародною судовою системою.

Практичне значення одержаних результатів полягає у тому, що сформовані у дисертації висновки та пропозиції можуть бути використані у:

науково-дослідній сфері – з метою подальшого розвитку теорії міжнародного права та вивчення естопеля як загального принципу права;

нормотворчій діяльності – під час розробки нових та внесення змін до чинних міжнародних та національних нормативно-правових актів, які регламентують захист суб'єктивних прав та обов'язків;

правозастосовчій діяльності – для забезпечення єдності у застосуванні правових норм, що регламентують виконання зобов'язань та вирішення міжнародних спорів;

науково-методичній роботі – при підготовці навчальних посібників та підручників з міжнародного права, при викладанні курсів міжнародного права, міжнародного приватного права, в розроблені спецкурсів з теоретичних та практичних проблем добросовісного виконання міжнародних зобов'язань, що становлять основу принципу естопеля;

навчальному процесі – для вивчення дисциплін «Міжнародне право», «Міжнародне приватне право», «Теорія і практика міжнародного права»;

правовиховній сфері – для підвищення рівня правової культури населення, формування фахової правосвідомості здобувачів вищої освіти юридичних вузів та факультетів.

Апробація результатів дисертації. Висновки і положення дисертаційного дослідження обговорювалися на засіданнях кафедри міжнародного та європейського права Національного університету «Одеська юридична академія». Основні результати дисертаційного дослідження доповідалися на міжнародних науково-практичних конференціях, серед яких, зокрема: XX Ювілейна міжнародна звітна конференція юних юристів, студентів, аспірантів і молодих вчених,

присвячена 20-річчю Національного університету «Одеська юридична академія» та 170-річчю Одеської школи права» (м. Одеса, 12 трав. 2017 р.); «Конкурентоспроможність підприємств в умовах трансформаційних процесів в економіці України» (м. Харків, 14 листоп. 2018 р.); «Актуальні питання розвитку юридичної науки та практики» (м. Київ, 15 листоп. 2019 р.); «Конгрес міжнародного та європейського права» (м. Одеса, 19 квіт. 2019 р.); «Правове життя сучасної України» (м. Одеса, 17 трав. 2019 р.); «Правове життя сучасної України» (м. Одеса, 15 трав. 2020 р.); «Правова система України в умовах новітніх викликів міжнародного порядку» (м. Одеса, 20 трав. 2020 р.); «Права людини – пріоритет сучасної держави» (м. Одеса, 10 груд. 2020 р.); «Наука та суспільне життя України в епоху глобальних викликів людства у цифрову еру (з нагоди 30-річчя проголошення незалежності України та 25-річчя прийняття Конституції України» (м. Одеса, 21 трав. 2021 р.).

Публікації. Основні положення та висновки знайшли відображення у 14 публікаціях, у тому числі 2 статтях, опублікованих у наукових періодичних виданнях, перелік яких затверджено МОН України, 3 статтях у зарубіжних наукових виданнях, 1 з яких проіндексовано у наукометричній базі даних Web of Science, 9 тезах доповідей на науково-практичних конференціях.

Структура роботи. Дисертація складається з анотації, вступу, трьох розділів, які включають дванадцять підрозділів, висновків, списку використаних джерел та додатків. Загальний обсяг дисертації – 235 сторінки, з них основного тексту – 200 сторінки, список використаних джерел складає 209 найменувань і розташований на 22 сторінках.

РОЗДІЛ 1. ПОХОДЖЕННЯ ТА ЗМІСТ ЕСТОПЕЛЯ ЯК ЗАГАЛЬНОГО ПРИНЦИПУ ПРАВА

1.1. Поняття загальних принципів права та їх роль у міжнародно-правовій системі

Характерною особливістю міжнародного права є наявність в ньому комплексу загальних (основних) принципів права. Міжнародне право розвивається на єдиних для всіх країн основних засадах. Загальні (основні) принципи міжнародного права відіграють особливу роль в підтриманні міжнародного правопорядку. Вони визнаються всіма членами міжнародного співтовариства і служать основою сучасного міжнародного права. Висловлюється думка, що «без визнання і дотримання загальних принципів міжнародний правопорядок не може існувати». Загальні (основні) принципи є «універсальними нормами міжнародного права, особливістю яких є їх незаперечність і загальна обов'язковість, невідповідність їм інших норм міжнародного права обумовлює нечинність останніх. Загальні принципи міжнародного права є основою загального міжнародного права, а також є обов'язковими для усіх держав незалежно від того, чи є вони членами ООН, чи ні, чи брали вони участь у прийнятті Декларації про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин та співробітництва між державами відповідно до Статуту ООН 1970 року» [26], у Заключному акті Ради з безпеки та співробітництва в Європі 1975 року [34] тощо. Підтвердженням такої концепції є посилення держав на основні принципи міжнародного права як підставу виправдання своєї поведінки.

Принципи міжнародного права – це найбільш важливі норми міжнародного права, що мають обов'язковий характер для всіх суб'єктів міжнародного права, які зобов'язані однаково і неухильно застосовувати кожен із принципів з урахуванням інших принципів. Принципи – це фундамент міжнародного правопорядку, вони визначають його політико-правовий лад. Принципи є критерієм міжнародної законності. Вони є

загальновизнаними нормами міжнародного права найбільш загального характеру.

Принцип (від лат. *principium* – початок, основа) «як загальнонаукова категорія означає: 1) основне вихідне положення будь-якої теорії, вчення, науки, світогляду; 2) внутрішнє переконання людини, яке визначає її відношення до дійсності, норми поведінки та діяльності» [44, с. 633]. З давніх часів принцип вважався фундаментом будь-якої соціальної системи, зокрема правової, вимоги якого «поширювалися на всі явища, що належали до цієї системи. Принципи не формулюють конкретних прав і обов'язків і не завжди забезпечені конкретними законодавчими санкціями, однак від того, на яких принципах заснований правовий порядок, можна значною мірою судити про характер самої держави (демократична, тоталітарна тощо)» [44, с. 634].

Принципи міжнародного права виконують важливі функції. Перш за все, вони визначають основи взаємодії суб'єктів, закріплюючи основні права та обов'язки держав. Принципи виражають та охороняють комплекс загальнолюдських цінностей, в основі яких є такі важливі цінності, як мир та співробітництво, права людини. Вони є ідейною основою функціонування та розвитку міжнародного права. Призначення принципів права полягає в тому, що вони забезпечують однакове формулювання норм права, а також їх вплив на суспільні відносини у формі правового регулювання та інших форм правового впливу (інформаційного, ціннісно-орієнтаційного, психологічного, системо-утворюючого тощо). Дія принципів права не обмежується лише правовою системою або механізмом правового регулювання, вони також безпосередньо впливають на виникнення та стабільне існування конкретних правовідносин, природних прав людини. У розвинених правових системах принципи права найчастіше виконують роль перехідної ланки від суспільних відносин до системи права і правового регулювання.

Як ядро системи міжнародного права, принципи здійснюють загальне регулювання при появі нових суб'єктів чи нової сфери співробітництва. Характерною рисою принципів є їх взаємозв'язок. Лише при взаємозв'язку

вони спроможні виконувати свої функції. При високому рівні узагальненості змісту принципів, застосування приписів кожного з них можливо лише шляхом співставлення зі змістом інших [52, с. 18]. Принципи міжнародного права носять універсальний характер та є критеріями законності всіх інших міжнародних норм. Дія або договір, які порушують положення загальних принципів, визнаються недійсними та тягнуть за собою міжнародно-правову відповідальність. Усі принципи міжнародного права мають першочергову важливість та повинні неухильно застосовуватись при інтерпретації кожного з них з урахуванням інших. Принципи взаємопов'язані між собою: порушення одного тягне за собою недотримання інших, наприклад, порушення принципу територіальної цілісності держав одночасно є порушенням принципів суверенної рівності держав, невтручання у внутрішні справи, незастосування сили або погрози силою.

Існують різні думки з приводу того, до чого належить концепція загальних принципів права. Деякі автори відносять її до підтвердження концепції природних прав, які визнаються як основа системи міжнародного права. Інші автори, переважно позитивісти, трактують її як окреме положення при поділі права на звичаєве та договірне. Наявність загальних принципів права, котрі властиві лише національним правовим системам, ще не означає, що вони вже перетворилися у загальні принципи міжнародного права.

Витоки поняття «загальні принципи» можна побачити у міжнародній арбітражній практиці XIX століття. Міжнародне право цього періоду було наділене досить обмеженим нормативним змістом, а відтак існувала небезпека, що на його основі не може бути прийняте рішення. Саме тому арбітражу була надана можливість застосовувати загальні принципи права, що впливали із національного права, за аналогією. Проблема загальних принципів активно обговорювалась у Консультативному комітеті юристів у 1920-1923 рр., який підготував проект ст. 38 Статуту Постійної палати міжнародного правосуддя. Незважаючи на те, що «більшість членів комітету

виступила за надання Палаті права застосовувати принципи об'єктивної справедливості, в кінцевому підсумку Комітет зайняв позицію меншості, що відстоювала розуміння загальних принципів як принципів, що визнані та застосовуються в національних правових системах» [75, с. 100].

Внесення до ст. 7(2) XII Гаазької конференції, а згодом до п. 1 ст. 38 Статуту Постійної палати міжнародного правосуддя положення щодо права Міжнародного призового суду застосувати в разі відсутності договірних або звичаєвих норм «загальних принципів права і справедливості», започаткувало гостру дискусію в теорії міжнародного права. Стаття 38 Статуту Міжнародного Суду ООН додала гостроти проблемі та активізувала дискусії на всю другу половину XX століття. У ній закріплено, що «суд, який зобов'язаний вирішувати передані йому спори на підставі міжнародного права, застосовує загальні принципи права, визнані цивілізованими націями»(п. 1 ст. 38). Однак термін «на підставі міжнародного права» для багатьох вчених, серед яких Т. Джіл, Г. Мореллі, Г. Кельзен, І. Кунц, І. І. Лукашук, Дж. Старк, та інші, виявився непереконливим, і вони продовжували вважати, що «загальних принципів права» як джерела міжнародного права взагалі не існує. Але, на противагу цим ученим, почали з'являтися і прихильники «загальних принципів права». Досить популярною серед науковців, зокрема Дж. Брайєрля, Л. Ле Фюра, П. Буркена, А. Фердросса, Г. Лаутерпахта та інших, була думка, що «загальні принципи права є принципами природного права, які діють у системі міжнародного права і складають її основу». З цим не погодились прихильники позитивістського напрямку (В. М. Дурденевський, Д. Анцилотті, С. Б. Крилов, В. М. Корецький, Є. О. Коровін, М. М. Мінасян, Г. П. Жуков, та інші), які вбачали у «загальних принципах права лише принципи міжнародного позитивного права». При цьому позитивісти не були одностайними. Значна частина з них, а саме, М. Віраллі, В. Фрідман, А. Блондель, П. Гугенхейм, П. Валліндес, Х. Уолдок, Я. Броунлі, П. П. Лукін, І. Діакону, М. Геновські та інші, висловилися, що «загальні принципи права є спільними для усіх

національних правових систем». Окрема група учених (Ш. Руссо, Н. Політіс, Р. Куадрі, Р. Фолк, М. О. Хадсон та інші) спробувала примирити позитивістів твердженням, що «загальні принципи права є спільними як для усіх національних правових систем, так і для міжнародного права» [13, с. 123–124], однак згоди з цього питання так і не було досягнуто.

У літературі виділяють різні підходи щодо визначення суті та змісту загальних принципів, їх правової природи та взаємодії з іншими джерелами міжнародного права, такими як договір та звичаї. Широке розуміння загальних принципів засноване на тому, що це поняття охоплює «загальні принципи природного права і справедливості, та що мова йде про особливе джерело міжнародного права. Подібна точка зору суперечить природі міжнародного права і не підтверджується практикою. Відповідно до іншої концепції розуміння природи загальних принципів права, їх «слід розуміти як основні принципи міжнародного права». При цьому слід враховувати ту обставину, що поняття загальних принципів права виникло ще до визнання поняття основних принципів міжнародного права. Ще одна з концепцій розуміння загальних принципів права виходить з того, що «під загальними принципами розуміються принципи, що є загальними для національних правових систем. В основному мова йшла про правила, що відображають закономірності застосування норм у будь-якій правовій системі. Для міжнародного права такі принципи важливі в силу нерозвиненості в ньому процесуального права» [55, с. 87; 29].

Для того, щоб принцип міг увійти до системи міжнародного права, недостатньо, щоб він був загальним для національних правових систем, необхідно, щоб він був придатний для дії саме у цій системі. Він також повинен бути включений в міжнародне право, що передбачає наявність згоди міжнародного співтовариства. Ставши, таким чином, звичаєвими нормами, загальні принципи не можуть розглядатися як особливе джерело міжнародного права. Та обставина, що загальні принципи права повинні бути загальними не тільки для національних правових систем держав, а й для

регулюючих їхні стосунки міжнародних норм, підтверджується практикою. В умовах європейської інтеграції судова практика виходить з того, що загальні принципи права – це не тільки загальні принципи національного права держав-членів організації, але також принципи міжнародного права [52, с. 20].

Деякі автори знаходять витoki принципів права в арбітражних рішеннях XIX століття, що базуються на ідеї справедливості. Ч. Фенвік вважав, що «загальні принципи походять із фундаментальних принципів моралі та справедливості, які змішалися зі спеціальними принципами кодифікованого цивільного права та принципами цивільного судочинства, закріпленими в рішеннях судів англосаксонського права». Л. Оппенгейм вбачав закріплення у ст. 38 Статуту Міжнародного Суду ООН загальних принципів права у якості джерела для прийняття рішень Міжнародного Суду ООН поразкою позитивістів, оскільки це показує неможливість зведення всієї міжнародної системи винятково до волі держави [178, с. 30]. Чарльз де Вішер вказував на те, що включення загальних принципів права до ст. 38 Статуту Міжнародного Суду ООН є «результатом впливу винятково позитивістської школи», оскільки існує кваліфікуюча ознака «визнані цивілізованими націями», більш того, «такі принципи виступають обов'язковими нормами». Радянська школа міжнародного права при визначенні місця загальних принципів в системі міжнародного права або взагалі заперечувала існування такого джерела міжнародного права, або визнавала за ними характер джерела тільки у випадку використання їх Міжнародним судом ООН та якщо це погоджено сторонами [51, с. 28-29]. Сучасні вітчизняні дослідники, зокрема В. К. Громовенко, зазначають, що «загальні принципи права, визнані цивілізованими націями, слід розглядати як ряд співпадаючих норм і принципів національних правових систем, які стали частиною міжнародного права шляхом «узгодження воль держав», іншими словами, – увійшли в міжнародне право в формі звичаю або договору» [23, с. 128].

Статут Міжнародного Суду ООН закріплює загальні принципи права як джерело сучасного міжнародного права. Практика Міжнародного Суду ООН свідчить, що він неохоче використовує це джерело, тобто своєю діяльністю він ставить під сумнів справедливість статутного положення. За більше як сімдесят років своєї діяльності Суд лише декілька разів використав загальні принципи права. Тому такі вчені, як Л. А. Алексідзе, Ж. Тускоз, Г. І. Тункін запропонували нове тлумачення загальних принципів права. На їхню думку, «загальні принципи права є спільними правовими поняттями, логічними правилами, технічними принципами, які використовуються в тлумаченні й застосуванні як міжнародного, так і національного права». Їх витоки містяться у концепціях природного права, в основних положеннях міжнародного та національного права. Значна кількість загальних принципів права трансформувалися у право в результаті закономірностей розвитку суспільних відносин та обумовлені принципами функціонування систем управління в суспільстві.

І. І. Лукашук стверджує, що Міжнародний Суд ООН жодного разу не обґрунтував «свої рішення загальними принципами міжнародного права. У ряді випадків ці принципи застосовувалися без згадки їх як загальних принципів права» [55, с. 160]. Це мало місце у відношенні таких принципів, як добросовісності, незловживання правом, відповідальності за правопорушення. Частіше використовувались процесуальні принципи, наприклад, ніхто не може бути суддею по своїй справі, рівність сторін у спорі, пріоритет спеціального закону та інші. В цілому можна сказати, що загальні принципи права не відігравали особливо значимої ролі в системі міжнародного права. Положення докорінно змінилось після того, як в якості загальних принципів права стали вважати основні права людини та інші демократичні норми [55, с. 161]. У доповіді виконавчого органу Європейських співтовариств – Комісії Європейського Союзу, зазначається, що «основні права людини розглядаються як невід’ємна частина загальних принципів, що властиві правовим системам всіх держав-членів, що в свою

чергу створює основу Співтовариств...». У цьому документі також зазначається, що «дія загальних принципів має специфіку. У міжнародній сфері головною сферою їх застосування є міжнародне право прав людини. Зокрема, ці принципи використовуються судами з прав людини та кримінальними трибуналами. Проте і тут необхідно враховувати специфіку застосування таких принципів до міжнародних органів».

Міжнародний трибунал щодо колишньої Югославії розглядав заперечення обвинуваченого щодо юрисдикції Трибуналу, який при цьому посилався на загальний принцип права, конвенційно закріплений, відповідно до якого суд може створюватися тільки законом. Тим часом Трибунал був заснований «лише рішенням виконавчого органу» (Ради Безпеки). У своєму рішенні від 2 жовтня 1995 року Трибунал визнав необґрунтованість заперечення, оскільки воно не застосовується до міжнародного суду. Суд посилався на той факт, що в ООН немає поділу влади, а законодавча влада в міжнародних відносинах відсутня. Отже, вимога, щоб суд був заснований законом, «не застосовується в міжнародно-правовій сфері. Згаданий принцип може покладати зобов'язання тільки на державу щодо функціонування її власної національної системи». З останнім твердженням Трибуналу важко погодитися повністю. Зазначений загальний принцип відноситься і до заснування міжнародного трибуналу, правда, у дещо іншій формі. Він вимагає, щоб суд був заснований на правомірній основі» [157, с. 29].

Безумовно, в міжнародному праві розглядаються менше справ, ніж у внутрішньодержавному праві, оскільки відсутні належні методи, які б сприяли прийняттю відповідних норм, котрі й покликані регулювати подібні ситуації. У зв'язку з цим «ст. 38 Статуту Міжнародного Суду ООН, як джерело міжнародного права, виокремлює загальні принципи права, визнані цивілізованими націями, покликані усунути прогалини, що можуть виникати у міжнародному праві» [75, с. 99], та вирішувати проблеми, які мають назву «*non liquet*». Проблема прогалин у системі міжнародного права має надзвичайно важливе значення. Необхідно зазначити, що не стільки завжди

можливо знайти відповідні норми, які «котрі стосуються конкретних ситуацій у сфері міжнародних відносин, скільки кожна міжнародна ситуація може бути визнана правовою проблемою» [75, с. 100].

Е. А. Пушмін запропонував таке визначення принципів міжнародного права: «Основні принципи права можна визначити як об'єктивно зумовлені закономірності розвитку міжнародних відносин, найважливіші властивості міжнародного права, що відбивають його сутність і визначають зміст міжнародно-правових норм та інститутів, закріплені в системі міжнародного права, яка історично склалася, як норми найзагальнішого, універсального характеру, що мають основоположне значення, норми імперативні, які в силу цього є найважливішим критерієм міжнародної законності» [92, с. 8]. Оскільки основні принципи міжнародного права представляють собою міжнародно-правові норми, вони існують в формі певних джерел міжнародного права. Першочергово ці принципи виступали в формі міжнародно-правових звичаїв, однак з прийняттям Статуту ООН основні принципи отримали договірно-правову форму [с. 16-17].

У вітчизняній юридичній науці вчені, які досліджують принципи права, в цілому єдині в тому, що це «положення, установки, які складають моральну та організаційну основу виникнення, розвитку та функціонування права» [9, с. 4]. Основні принципи наділені особливою політичною та моральною силою. Очевидно, тому в дипломатичній практиці їх зазвичай називають принципами міжнародних відносин. На сьогоднішній день, будь-яке визначне політичне рішення може вважатись надійним, якщо воно прийняте на основі загальних принципів права. Принципи історично зумовлені. З одного боку, вони є необхідними для функціонування системи міжнародних відносин та міжнародного права, а з іншого – їх існування та реалізація можливі в конкретних історичних умовах. Принципи відображають фундаментальні інтереси держави та міжнародного співтовариства в цілому. Поява принципів обумовлена й інтересами самого міжнародного права,

зокрема в необхідності координації великої кількості різноманіття норм, забезпечення єдності системи міжнародного права [55, с. 156-157].

Як зазначалося раніше, загальні принципи права знаходять своє відображення, як у національному законодавстві держав, так і в міжнародному праві. У національному праві – це певні положення нормативних актів, судових рішень, моралі, правосвідомості, доктрин вчених. А в міжнародному праві загальні принципи права є частиною норм міжнародних договорів, міжнародно-правових звичаїв, певних рішень міжнародних організацій та міжнародних судів, виражені у вимогах міжнародної правосвідомості і моралі, доктринах найбільш авторитетних юристів.

У міжнародній спільності основні принципи міжнародного права проявлялися як норми звичаєвого права. З приводу цього висловлення Л. Х. Мінгазов зазначає, що їх виникнення зумовлене тим, що в системі норм міжнародно-правового регулювання відсутній орган, який би видавав закони, що були б обов'язкові для всіх держав. Тому суб'єкти міжнародного права шляхом узгодження створюють для себе правила поведінки – норми міжнародного права [74, с. 105].

Для визначення поняття «принципи» використовуються наступні терміни: «загальні принципи права», «галузеві принципи міжнародного права», його «основні принципи» і «загальноприйняті принципи міжнародного права».

Як загальні принципи права розуміються принципи, загальні для міжнародного права і національно-правових систем, що за змістом збігаються в міжнародному та національному праві.

Галузеві принципи міжнародного права властиві конкретним галузям міжнародного права.

Основні принципами міжнародного права є «це найбільш важливі, «основоположні» міжнародно-правові норми, що містяться в загальному міжнародному праві» [28].

Поняття «основні принципи права» активно обговорюється у зв'язку зі ст. 38 Статуту Суду ООН, згідно з якою Суд, разом із конвенціями та звичаями, застосовує «основні принципи права, які визнані цивілізованими націями». З приводу цього існують різні думки. Прихильники широкого розуміння вважають, що це поняття охоплює загальні принципи природного права та справедливості, та що мова йде про особливе джерело міжнародного права. Ця точка зору, як зазначає І. І. Лукашук, «суперечить природі міжнародного права та не підтверджується практикою. Прихильники іншої концепції вважають, що під загальними принципами слід розуміти основні принципи міжнародного права» [55, с. 160-161]. Однак, поняття загальних принципів права отримало популярність задовго до визнання поняття основних принципів міжнародного права. Згідно з третьою точкою зору, під загальними принципами права розуміють принципи, що є загальними для національних правових систем. В цілому, мова йшла про правила, які відображають закономірність застосування норм в будь-якій правовій системі.

Загальні принципи міжнародного права являють собою «найбільш загальні норми міжнародного права, що визначають його головний зміст та характерні риси, що володіють вищим політичним, моральним і юридичним авторитетом. Принципи відображають і закріплюють характерні риси суб'єктів міжнародного права та системи їх взаємодії. Цей ефект досягається, насамперед, шляхом закріплення правового статусу суб'єктів. У своїй сукупності принципи є Хартією основних прав і обов'язків держав. Вони утворюють основу загального міжнародного права і служать основним критерієм правомірності поведінки суб'єктів» [75].

Для того, щоб принцип увійшов до системи міжнародного права, недостатньо, щоб він був загальним для національних правових систем, необхідно, щоб він був придатний для дії саме в цій системі. Він також повинен бути включений до міжнародного права, навіть якщо це буде спрощений порядок, в результаті згоди міжнародного співтовариства.

Ставши, таким чином, звичаєвими нормами, загальні принципи не можуть розглядатися у якості особливого джерела міжнародного права.

Як зазначалося раніше, в умовах європейської інтеграції судова практика виходить із того, що «загальні принципи права – це не тільки загальні принципи національного права держав-членів, а також принципи міжнародного права» [52, с. 20].

В. М. Репецький виділяє такі ознаки загальних принципів міжнародного права: «1) вони є найбільш загальними та основоположними його нормами. Це означає, що вони регулюють найбільш важливі, ключові питання сучасних міжнародних відносин, вони є ядром сучасного міжнародного права, навколо якого будується вся система права; 2) вони є імперативними нормами *jus cogens*, які володіють вищою юридичною силою та відхилення від яких недопустиме. Всі інші норми міжнародного права повинні їм відповідати; 3) вони містять зобов'язання *erga omnes*, а отже, вказані принципи стосуються всіх членів міжнародної спільноти та є для них обов'язковими; 4) вони мають універсальну сферу дії, тобто поширюються на всі міжнародні відносини, які виникають між суб'єктами міжнародного права; 5) при тлумаченні та застосуванні вони є комплексними та взаємопов'язаними, й кожен із них повинен розглядатися з урахуванням інших принципів» [75, с. 59].

Більшість західних спеціалістів в галузі публічного права вважають, що загальні принципи права – це загальні принципи національних систем права. Наприклад, «*nemo plus juris transferre potest quam ipse habet*» (ніхто не може передати іншому більше прав, ніж він сам має); «*res judicata*» (питання вирішене судом, а тому не може бути розглянуте цим же судом або судом паралельної юрисдикції); «*audi alteram partem*» (заслухаймо й іншу сторону); «*aut dedere aut punire*» (або видай, або покарай); «*aut dedere aut judicare*» (або видай, або суди); «*actore non probante reus absolvitur*» (тягар доказів покладається на сторону, яка висунула позов); «*ex injuria non oritur jus*» або «*ex injuria non oritur actio*» (порушення права не створює права). Вказані

загальні принципи загалом є правилами застосування юридичних норм в будь-якій системі права. Найчастіше ці принципи застосовуються у консультативних висновках щодо питань, аналогічних тим, котрі вирішувалися національним правом. Здебільшого це були процесуальні принципи, оскільки в міжнародному праві вони не отримали свого розвитку.

Термін «загальновизнані принципи міжнародного права» використовується найчастіше для позначення основних і галузевих принципів. При такому підході загальновизнані принципи – це норми *jus cogens*. Вони трактуються як норми, які офіційно визнані всіма або майже всіма державами в якості обов’язкових на основі звичаю (у деяких рішеннях Міжнародного Суду ООН показано, що переважно це відбувається саме так або, іноді, договірним шляхом). У міжнародно-правовій літературі є поширеним переконання, що імперативні норми мають таку обов’язкову силу, що не утворюють ієрархічну піраміду, їх порушення тягне недійсність будь-якого міжнародного договору. Суть імперативних норм у ступені їх обов’язковості. Л. А. Алексідзе стверджує, що «когентність» норм визначається непереробною «моральною цінністю, хоча їх юридична природа не відрізняється від юридичної природи інших норм, що не мають такої «непереборної» сили. Порушення імперативної норми дає право кожному члену міжнародного співтовариства вживати заходів щодо захисту порушеного правопорядку, хоча таке порушення може безпосередньо не заподіювати шкоди цьому суб’єкту» [4, с. 305-306]. Такий вид норм міжнародного права передбачає особливий механізм їх забезпечення. Породжувані ними правовідносини є загальними (*erga omnes* – між усіма). У рішенні Міжнародного Суду ООН у справі щодо компанії «Барселона Тракшн» вказувалося на необхідність розрізняти «зобов’язання держав щодо міжнародного співтовариства як цілого і зобов’язання, що виникають по відношенню до іншої держави. За своєю природою перші стосуються усіх держав. З огляду на важливість порушених прав, усі держави можуть вважатися юридично зацікавленими в їх захисті, вони є зобов’язаннями *erga*

omnes». Багато дослідників вважають, що не всі основні принципи є імперативними нормам, і при цьому посилаються на те, що деякі принципи можуть суперечити один одному, наприклад, принцип поваги прав людини – принципу невтручання, принцип самовизначення – принципу територіальної цілісності. Дійсно, принцип самовизначення не володіє імперативним характером. Такі протиріччя переважно є удаваними, оскільки зміст принципів представляє єдине ціле і має розглядатися в комплексі. Декларація про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин та співробітництва між державами, відповідно до Статуту ООН 1970 року, підкреслила, що «при тлумаченні та застосуванні викладені вище принципи є взаємопов'язаними, і кожен принцип повинен розглядатися в контексті всіх інших принципів» [26; 28].

У дипломатичній практиці принципи зазвичай мають назву «загальновизнані принципи міжнародних відносин», оскільки вони володіють не тільки юридичним, але й політичним та моральним авторитетом. Принципи є універсальними, тобто загальнообов'язковими нормами, вони приймаються міжнародним співтовариством загалом.

Ці принципи наділені і особливою політичною та моральною силою. Сьогодні будь-яке значиме політичне рішення може бути надійним, якщо воно опирається на основні принципи. Принципи історично обумовлені: з одного боку, вони необхідні для функціонування системи міжнародних відносин і міжнародного права; з іншого – їх існування та реалізація можливі у конкретних історичних умовах. Принципи відображають основні інтереси держав і міжнародного співтовариства в цілому. З суб'єктивної сторони вони відображають рівень усвідомлення державами закономірностей системи міжнародних відносин, своїх національних та спільних інтересів. Поява принципів обумовлена також інтересами самого міжнародного права, зокрема необхідністю координації величезного різноманіття норм, забезпечення єдності системи міжнародного права.

Вища юридична сила принципів права знаходить прояв у тому, що вони віднесені до категорії імперативних норм. Як відомо, більшість норм міжнародного права є диспозитивними. Це означає, що за взаємною згодою дві чи більше держави можуть за згодою відхилятися від них в своїх взаєминах, наприклад встановити один для одного більш вільний режим проходу через свої територіальні води. Відхилення від імперативних норм неприпустимо навіть за згодою окремих держав у їхніх взаєминах, оскільки такі норми породжують зобов'язання щодо міжнародного співтовариства в цілому. Ухвалені договори, що суперечать імперативним нормам і є нікчемними (ст. 53 Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969 року).

Науковці наголошують, що «загальні принципи права не можна ототожнювати із принципами міжнародного права, хоча вони і формулюють загальні засади, головні ідеї у праві. Природа, зміст принципів міжнародного права і загальних принципів права різні. Так, принципи міжнародного права формуються на основі чинних міжнародних звичаїв та договорів. Загальні принципи права формуються на основі функціонування правових систем як їх закономірності, результату» [13, с. 126].

Загальні принципи права виступають не лише елементом міжнародного права, а в першу чергу частиною права, що має бути застосоване Міжнародним трибуналом в силу уповноважуючого положення його Статуту. У той час, як одні автори вважають загальні принципи права, поряд із міжнародними договорами та звичаями, формальними джерелами міжнародного права, інші розглядають їх лише у якості засобів для застосування звичаєвих і договірних норм. Також загальні принципи розглядають як виключно допоміжне джерело міжнародного права. Розглянемо загальні принципи права як джерела права, що для свободи здійснення судочинства міжнародними судами має особливе значення.

Слід більш детально розглянути загальні принципи міжнародного права. До одного з найбільш визначного принципу відноситься *принцип*

демократії. Цей принцип означає, що кожна держава повинна відповідати закріпленим міжнародним правом демократичним стандартам. Значення принципу демократії підкреслює Декларація тисячоліття ООН. Держави, що її прийняли постановили: «Ми докладемо максимум зусиль для заохочення демократії та зміцнення правопорядку, а також для забезпечення поваги всіх міжнародно визнаних прав людини та основних свобод, включаючи право на розвиток» [27].

Згідно з принципом демократії кожна держава повинна відповідати закріпленим міжнародним правом демократичним стандартам. Демократія визнається як найважливіший засіб забезпечення індивідуальних та колективних інтересів, а також оптимального функціонування національних спільнот та інтересів національного співтовариства. Принцип демократії має не тільки внутрішній, а й міжнародний аспект. Він потребує рівної поваги суверенних прав держав незалежно від існуючих між ними відмінностей. Принцип демократії тісно пов'язаний з основними принципами міжнародного права. Демократія – одна з гарантій незастосування сили. Вона є необхідною умовою права вільно обирати та розвивати свої політичні, соціальні, економічні та культурні системи. Принцип поваги до прав людини також може бути реалізований тільки в умовах демократії [55, с. 155].

Також одним із основоположних принципів права є *принцип справедливості*. Він означає, що право виступає як міра справедливості, як морально-правова домірність вкладеного та отриманого в усіх сферах життєдіяльності людини та їхнього правового забезпечення. Принцип справедливості передбачає вимогу відповідності між практичною роллю різних індивідів (соціальних груп) у житті суспільства та їхнім соціальним становищем, між їхніми правами та обов'язками, злочином і покаранням, заслугами людей та їхнім суспільним визнанням.

Щодо поняття принципу справедливості у міжнародному праві, то необхідно зазначити, що на даний час засада справедливості знаходить своє відображення в основних цілях діяльності Організації Об'єднаних Націй, а

зміст цього принципу отримує свою нормативно-правову конкретизацію у багатьох міжнародно-правових документах. Міжнародний Суд ООН визнав принцип справедливості та поваги до міжнародного права одним із загальних принципів позитивного міжнародного права, який може і повинен безпосередньо застосовувати, хоча в Статуті відсутня пряма вказівка на це. Заслуговує на увагу концепція застосування Міжнародним Судом ООН принципу справедливості без спеціального дозволу. З цього приводу дослідники зазначають, що ст. 38 Статуту прямо наказує застосування «загальних принципів права, визнаних цивілізованими народами», і справедливість займає міцне місце в правовій системі більш ніж в одній країні. Визнання Судом справедливості як частини міжнародне право жодним чином не обмежується наданими йому особливими повноваженнями вирішувати справу *ex aequo et bono*, якщо сторони згодні з цим. Отже, слід зробити висновок, що відповідно до ст. 38 Статуту (якщо не незалежно від цієї статті) Суд має певну свободу розглядати принципи справедливості як частину міжнародного права, яке він повинен застосовувати» [10, с. 328-329].

Важливим елементом змісту міжнародно-правового принципу справедливості є врахування та належна оцінка усіх відповідних обставин та їх збалансованості при «необхідній повазі законних прав та інтересів інших держав. У міжнародному праві принцип справедливості виступає як вищий критерій при визначенні не тільки моральної, а й юридичної обґрунтованості міжнародно-правових норм» [20].. Договір, що суперечить справедливості в тому вигляді, в якому вона втілена в основних імперативних принципах і нормах міжнародного права, є недійсним з самого початку.

Через принцип справедливості конкретизується ще один важливий принцип права, а саме *принцип рівності*. Він складає основу не тільки національного права, але й основу сучасних міжнародних відносин. У національному праві принцип рівності означає рівність усіх перед законом, рівність прав та обов'язків незалежно від національної, релігійної та іншої належності, службового та іншого становища, рівну відповідальність перед

законом, рівний захист у суді. Важливими складовими елементами принципу рівності є:

єдність (взаємозв'язок) прав і обов'язків, оскільки реальність будь-якого права можлива лише за наявності відповідного йому юридичного обов'язку (наприклад, право громадянина на судовий захист реалізується через обов'язок судів здійснювати такий захист);

взаємна відповідальність держави та особи, оскільки вони пов'язані взаємними правами та обов'язками.

У міжнародному праві принцип суверенної рівності держав складає основу сучасних міжнародних відносин. Це означає, що кожна держава зобов'язана поважати суверенітет інших учасників системи, тобто вона має право в межах власної території здійснювати законодавчу, виконавчу і судову владу без будь-якого втручання з боку інших держав, а також самостійно проводити свою зовнішню політику. Підтримку міжнародного правопорядку може бути забезпечено лише при повній повазі юридичної рівності його учасників.

Об'єктивні закономірності міжнародних відносин, їх поступова демократизація призвели до розширення змісту принципу суверенної рівності держав. У сучасному міжнародному праві принцип рівності із найповніше відображений у Декларації про принципи міжнародного права, що стосується дружніх відносин і співробітництва між державами відповідно до Статуту ООН 1970 року. Пізніше цей принцип був розвинений у Заключному акті Наради з безпеки і співробітництва в Європі (НБСЄ) 1975 року, Підсумковому документі Віденської зустрічі представників держав-учасниць Наради з безпеки і співробітництва в Європі 1989 року, Паризькій хартії для Нової Європи 1990 року і ряді інших документів. Даний принцип закріплений у Статутах міжнародних організацій системи ООН, у статутах більшості регіональних міжнародних організацій, у багатосторонніх і двосторонніх угодах держав і міжнародних організацій, у правових актах міжнародних організацій.

Відповідно до Декларації про принципи міжнародного права 1970 року, поняття суверенної рівності містить такі елементи: «держави юридично рівні; кожна держава користується правами, властивими повному суверенітету; кожна держава зобов'язана шанувати правосуб'єктність інших держав; територіальна цілісність і політична незалежність держави недоторканні; кожна держава має право вільно вибирати і розвивати свої політичні, соціальні, економічні і культурні системи; кожна держава зобов'язана виконувати повністю і добросовісно свої міжнародні зобов'язання і жити у злагоді з іншими державами». Основне призначення принципу суверенної рівності – забезпечувати юридично рівну участь у міжнародних відносинах усіх держав незалежно від розбіжностей економічного, соціального, політичного або іншого характеру. Оскільки держави є рівноправними учасниками міжнародного спілкування, усі вони мають принципово однакові права та обов'язки» [5, с. 93].

Також одним із основоположних принципів міжнародного правопорядку є *принцип законності*. Він полягає у тому, що міжнародні правовідносини ґрунтуються на додержанні норм міжнародного права. Тобто, говорячи про міжнародне право, потрібно відмітити, що всі дії учасників міжнародних відносин повинні відповідати нормам чинного міжнародного законодавства.

У той же час, у сучасних умовах розвитку міжнародних відносин, законність виступає у ролі індикатора відношення суспільства до права, розкриваючи рівень гуманістичної правової дійсності з точки зору практичного здійснення міжнародного права. Спрямованість суспільства на забезпечення та охорону прав людини, на виключення із суспільного життя беззаконності та свавілля має на меті зміцнення законності як однієї із базових засад реалізації принципу справедливості, а стан цієї ідеї слугує головним критерієм оцінки правового життя тієї чи іншої країни, окремого громадянина, і міжнародної спільноти в цілому [103].

Наряду з загальними принципами міжнародного права, існують, як зазначалось раніше, також основні принципи міжнародного права. Вони є головним універсальним джерелом, які знаходять своє відображення у Статуті ООН та Декларації про принципи міжнародного права. Проголошено сім основних принципів міжнародного права: незастосування сили або погрози силою; мирного вирішення спорів; невтручання у справи, які входять до внутрішньої компетенції; співробітництва, рівноправності та самовизначення народів; суверенної рівності держав; добросовісного виконання зобов'язань за міжнародним правом. Заключний акт Наради безпеки і співробітництва в Європі (НБСЕ) 1975 року, крім вказаних принципів, як самостійні проголосив ще три принципи: поваги прав людини; територіальної цілісності та непорушності кордонів.

Принцип незастосування сили або погрози силою має давню історію становлення, починаючи від моральних норм, що викладені в XIII–XIV ст. Яном А. Коменським та королем Чехії Іржі Подебрадом. На багатосторонньому рівні та в правовій формі норма про заборону війни була реалізована в договорах Версальської системи, Статуті Ліги Націй, Пакті Бріана – Келлога «Про відмову від війни як знаряддя національної політики» 1928 року [7, с. 54]. Згідно з цим принципом кожна держава у своїх міжнародних відносинах зобов'язана утримуватися від загрози силою або її застосування як проти територіальної недоторканості чи політичної незалежності будь-якої держави, так і в будь-який інший спосіб несумісний з цілями ООН. Така загроза силою або її застосування є порушенням міжнародного права та Статуту ООН. Вони ніколи не повинні застосовуватись як засоби урегулювання міжнародних питань. Держави мають стримуватися від загрози силою або її застосування з метою порушення історичних кордонів іншої держави, для вирішення територіальних спорів і спорів щодо кордонів, демаркаційних ліній, ліній перемир'я тощо. Держави зобов'язані стримуватися від насильницьких дій, що позбавляють народи їхнього права на самовизначення, свободу та

незалежність [112, с. 82]. Статут ООН передбачає можливість застосування сили тільки в двох випадках. По-перше, за рішенням Ради Безпеки ООН у випадку загрози миру, будь-якого порушення миру чи акту агресії. По-друге, у порядку здійснення права на самооборону у випадку збройного нападу, доки Рада Безпеки не застосує необхідних заходів для підтримання міжнародного миру і безпеки. Крім того, цей принцип не поширюється у випадку застосування сили у внутрішньодержавних відносинах.

Принцип мирного вирішення міжнародних спорів є функціональним принципом міжнародного права. Він тісно пов'язаний з принципом незастосування сили або погрози силою. Цей принцип зобов'язує держави вирішувати будь-які міждержавні спори мирними засобами. Відповідно до вимог даного принципу, держави зобов'язані вирішувати свої міжнародні спори незалежно від причин виникнення, характеру та обставин спору виключно мирним шляхом. Сторони мають право «самостійно обирати засіб мирного вирішення міжнародних спорів залежно від обставин та характеру такого спору. У випадку, якщо їм не вдасться досягнути вирішення спору мирним засобом, вони повинні врегулювати спір за допомогою іншого чи інших мирних засобів. Держави – сторони спору, а також інші держави повинні утримуватися від дій, які можуть загострити становище настільки, що буде поставлено під загрозу підтримання міжнародного миру та безпеки. Крім того, сторони спору зобов'язані намагатися вирішити спір у якомога швидкий термін для недопущення його загострення» [75, с. 61-62].

Принцип невтручання у внутрішні справи держави захищає внутрішню функцію держави, що являє собою один із аспектів повної та суверенної влади держави, що здійснюється ним на своїй території, в межах своїх кордонів. Згідно з цим принципом кожна держава має право самостійно та незалежно від інших держав вирішувати справи, які входять до її внутрішньої компетенції. До таких належать усі справи, щодо яких держава не пов'язана міжнародними зобов'язаннями. Статут ООН передбачає розвиток співробітництва по визначеному колу питань, у тому числі і

сприяння підвищення рівню життя, повної зайнятості населення в умовах економічного та соціального прогресу та поваги прав людини [109].

Принцип співробітництва держав, як і принцип мирного вирішення міжнародних спорів, суверенної рівності держав є функціональним принципом міжнародного права. Сучасний розвиток міжнародних відносин неможливо уявити без тісного співробітництва між державами, за допомогою якого кожна держава має змогу реалізувати свої інтереси, зокрема щодо сталого розвитку Європи, що ґрунтується на «збалансованому економічному зростанні та високому рівні захисту і дедалі кращому стані довкілля» [48]. Наприклад, основи співробітництва України та ЄС у мінерально-сировинній сфері закладені в Угоді про асоціацію між Україною та ЄС та мінерально-сировинній ініціативі ЄС, яка акцентує увагу на необхідності посилення співробітництва ЄС з третіми країнами у видобувній галузі з використанням міжнародних багатосторонніх договорів [102].

Відповідно до цього принципу держави зобов'язані, незалежно від відмінностей в їх політичних, економічних та соціальних системах, співпрацювати між собою в різних сферах міжнародних відносин з метою підтримання міжнародного миру та безпеки та сприяння міжнародній економічній стабільності та прогресу, загальному благополуччю народів та міжнародному співробітництву, вільному від дискримінації, яка ґрунтується на таких відмінностях [75, с. 67].

Принцип рівноправності та самовизначення народів у Декларації про принципи міжнародного права розкривається так: «всі народи мають право вільно визначати без зовнішнього втручання свій політичний статус та здійснювати свій економічний, соціальний та культурний розвиток, та кожна держава зобов'язана поважати це право відповідно по положень Статуту ООН. Держави повинні утримуватись від будь-яких насильницьких дій, які позбавляють народи їх права на самовизначення, свободу та незалежність» [26].

Принцип суверенної рівності держав виступає як «синтез нерозривно пов'язаних елементів: поваги до державного суверенітету та рівноправності держав. Суверенітет держави передбачає верховенство державної влади всередині держави (внутрішній елемент суверенітету) та її незалежність у зовнішніх зносинах (зовнішній елемент суверенітету). Рівноправність держав означає, що всі держави мають однакові права та обов'язки незалежно від часу виникнення, розміру території, чисельності населення, наявності збройних сил та їх могутності, відмінностей економічного, соціального та іншого характеру» [75, с. 61]. Державний суверенітет та рівноправність тісно пов'язані між собою та є взаємообумовленими принципами. Так, «рівноправність можлива лише за умови поваги до державного суверенітету, коли держава має змогу здійснювати свою правосуб'єктність у зовнішніх зносинах незалежно від інших суб'єктів міжнародного права. Водночас суверенітет держави може бути реалізований тільки за умови повної рівноправності держав» [75, с. 62].

Принцип добросовісного виконання зобов'язань за міжнародним правом виник одночасно з міжнародним правом та був відомий як «*pacta sunt servanda*» –договори повинні виконуватись. Без нього міжнародне право було б неможливе, оскільки в нього включене джерело юридичної сили цього права. Він відноситься до категорії необхідного права «*jus necessarium*». На початку XX століття Л. А. Комаровський та В. А. Уляницький писали: «Обов'язковість міжнародних договорів витікає прямо з логічною необхідністю з основних положень права, забезпечуючи мирне співіснування народів» [69, с. 117].

Згідно з цим принципом, кожна держава повинна виконувати свої зобов'язання, прийняті відповідно до Статуту ООН, які впливають із загальних принципів і норм міжнародного права, а також прийняті державою за міжнародним договором і дійсні згідно з загальновизнаними принципами і нормами міжнародного права. У тих випадках, коли зобов'язання, що впливають з міжнародних договорів, суперечать зобов'язанням членів ООН,

які впливають зі Статуту ООН, зобов'язання за Статутом мають переважну силу.

Принцип поваги прав людини і основоположних свобод займає центральну позицію в праві держав. Він представляє собою головний принцип права демократичних держав та володіє абсолютною імперативною силою. Ні один закон не може йому суперечити. Людина є найвищою соціальною цінністю у суспільства, а проблема гарантування прав людини є однією з найважливіших та найактуальніших в юридичній науці. Відповідно до цього принципу держави-учасниці будуть заохочувати та розвивати ефективне здійснення громадських, політичних, економічних, соціальних, культурних та інших права і свобод, які впливають з гідності, притаманної людській особі, і є істотними для її вільного і повного розвитку. Вони визнають загальне значення прав людини і основоположних свобод, повага яких є суттєвим фактором миру, справедливості та благополуччя, необхідних для забезпечення розвитку дружніх відносин та співробітництва між всіма державами. Вони зобов'язались поважати права осіб, належних до національних меншин, їхню рівність перед законом, надавати їм повну можливість фактичного користування права людини.

Але як показує практика, не вдається уникнути певних обмежень прав людини, зокрема, у випадку надзвичайних ситуацій, зокрема у ситуації, що склалася в усьому світі у зв'язку із пандемією COVID-19. Так, «під час запровадження карантину порушуються права: на свободу та особисту недоторканність, право на свободу зібрань та ще низка загальновизнаних прав людини. Такі обмеження спрямовані на досягнення головної мети – забезпечити право людини на життя» [192, с. 118].

Принцип територіальної цілісності зобов'язує держави поважати територіальну цілісність кожної з держав-учасниць. Держави повинні стримуватися від будь-яких дій, що несумісні з цілями та принципами Статуту ООН, спрямованих «проти територіальної цілісності, політичної незалежності або єдності будь-якої держави-учасниці» [112, с. 85].

Принцип непорушності кордонів тісно пов'язаний з принципом територіальної цілісності, який своєю метою має забезпечення стабільності кордонів. Держави зобов'язуються утримуватися від будь-яких посягань на ці кордони. Держави повинні утримуватися від будь-яких вимог або дій, що спрямовані на захоплення і узурпацію частини або всієї території держави-учасниці. Принцип непорушності кордонів допускає можливість зміни кордонів за домовленістю між відповідними державами [75, с. 64].

1.2. Історія становлення принципу естопеля у загальному праві та його рецепція у право інших держав

Естопель, в самому широкому сенсі, є юридичним терміном, що належить до великої кількості правових доктрин про справедливість, яка встановлює правові заборони, що перешкоджають «особі заперечувати або стверджувати що-небудь протилежне тому, що було встановлено як істина на підставі закону актами суду або державними органами або власними діями особи, його актами або заявами (тобто уявленням), явно вираженими або такими, що маються на увазі». Широта даного визначення пояснює існування великої кількості видів естопеля, а також різноманітність їх позначення і застосування в доктринах різних країн.

Термін «*estoppel*» походить від того самого кореня, що й слово «*stop*», а саме від його французького аналога «*estoup*» (або використовуваного нормандцями старофранцузького аналогу «*estoupai*») [124].

Континентальне право, наприклад, у Бельгії та Нідерландах, застосовує у якості інституту, близького до естопеля, принцип неприпустимості суперечливої поведінки, відомого ще з часів римського права - «*non concedit venire contra factum proprium*» (ніхто не може діяти всупереч своїй попередній поведінці). Цей принцип означає, що здійснення прав всупереч зі своєю попередньою поведінкою не допускається на підставі принципу добросовісності.

По суті, згаданий принцип римського права «*venire contra factum proprium*» є вираженням *equitable estoppel* – однієї з найважливіших доктрин загального права. У системі загального права ця доктрина ґрунтується на *principles of fraud*. Вона спрямована на недопущення ситуації, в якій одна сторона може займати іншу позицію в судовому розгляді справи, що відрізняється від її більш ранньої поведінки або заяв, якщо це ставить протилежну сторону у не вигідне становище.

У договірному праві естопель розглядають як позбавлення права на заперечення через попередню поведінку. Наприклад, заборона несумісної поведінки «*inconsistent behavior*» у ст. 1.8. Принципів УНІДРУА: «сторона не може діяти несумісно з певним розумінням, що виникло з причин, що залежать від неї у іншої сторони, яка, розумно на нього покладаючись, вчинила дії на шкоду собі».

Наведена норма ст. 1.8 Принципів УНІДРУА конкретизується в ряді інших положень Принципів УНІДРУА 2010 року (наприклад, підп. (b) п. 2 ст. 2.1.4, ст. 2.1.8, ст. 2.1.20, п. 2 ст. 2.2.5 тощо). Наприклад, відповідно до правила, що містяться в ст. 3.2.9 Принципів УНІДРУА 2010 року, якщо сторона, яка має право заявити про недійсність договору, прямо або в неявній формі підтверджує договір після того, як почав діяти період часу для повідомлення про його недійсність, визнання договору недійсним не допускається.

Стаття 3.2.10 Принципів УНІДРУА 2010 року містить ще одне правило про естопель, пов'язане з недійсністю договору. Так, в силу п. 1 ст. 3.2.10, якщо сторона має право заявити про недійсність договору в зв'язку з помилкою, однак інша сторона заявляє про свою готовності виконати договір або в дійсності виконує його таким чином, як це розумілося стороною, яка має право визнати недійсність договору, такий договір вважається укладеним, як це розумілося останньою стороною. У свою чергу, інша сторона повинна зробити таку заяву або здійснити таке виконання відразу після того, як вона була проінформована про те, як стороною, що має право

визнати договір недійсним, розумівся цей договір, і до того, як ця сторона розумно вчинила будь-які дії, покладаючись на повідомлення про недійсність договору.

Отже, за змістом Принципів УНІДРУА 2010, сторона, що помиляється, не матиме права відмовитися від договору, якщо інша сторона заявить про свою готовність виконати договір або виконує його таким чином, як це розумілося стороною, що помиляється. При цьому після такої заяви або виконання право визнати договір недійсним втрачається і будь-яке попереднє повідомлення про це недійсне (п. 2 ст. 3.2.10) [89].

У коментарі до ст. III.–1:103 «*Good faith and fair dealing*» Модельних правил європейського приватного права вказується, що «поведінкою, яка суперечить добросовісності та чесній діловій практиці, є, зокрема, поведінка, що не відповідає попереднім заявам або поведінці сторони, за умови, що інша сторона, яка діючи собі на шкоду, розумно покладалась на них» (Principles, Definitions and Model Rules of European Private Law. Draft Common Frame of reference (DCFR)).

Естопель пов'язаний не з тим, що знала або мала на увазі сторона, коли діяла, а з тим, чи була її поведінка розумно зрозуміла іншою стороною на той час. Ця впевненість і зміна позиції цієї сторони також повинні бути встановлені, але знання про ці питання стороною, що відсторонена, не є суттєвим. У центрі уваги «*estoppel of conduct*», «*estoppel by standing by*», знаходиться особа, яка була змушена діяти, а не партія, яка була переможена. Принципи Діксона застосовувалися до «*estoppel by representation*», і він також посилався на «*estoppel by convention*», що пізніше було ухвалене Апеляційним судом у справі Техаського банку. Це рішення встановило «*estoppel by convention*» як окрему форму «*estoppel by conduct*», схоже «*estoppel by representation*» та «*estoppel by deed*» з деякими особливими власними правилами. Оуен Діксон не посилається на «*promissory estoppel*», але в «*Legione v Hateley Mason and Deane J.J.*» застосував свої принципи до «*promissory estoppel*», як це робили Дін, Доусон і Макхью Джей Джей у

справі «The Commonwealth v Verwayen».

Вчення про естопель також пояснював лорд Р. Кранворта у 1866 році у справі Ramsden v. Dyson: «Якщо незнайомець починає будувати на моїй землі, вважаючи, що вона належить йому, і я, сприймаючи його помилку, утримуюся від встановлення його права ... Суд справедливості не дозволить мені згодом відстоювати свій титул на землю, на якій він знаходиться... Він вважає, що коли я побачив помилку ... я був зобов'язаний бути активним і заявити про це непорозуміння; і що мені було б нечесно залишатися абсолютно байдужим ... щоб потім отримати вигоду з помилки» [135].

У такому випадку власник не має наміру робити будь-які заяви, і незнайомець не знає, що йому роблять. Однак Дж. Діксон послався на такий естопель у справі «Grundt v Great Boulder Pty Gold Mines Ltd», коли «знаючи помилку, під якою працював інший, він утримувався від виправлення, коли це було його обов'язком» [153]. Естопель за поданням виник в канцелярії Канцлерського суду наприкінці XVII століття і був запозичений без будь-якого визнання судами загального права в Pickard v Sears і Freeman v Cooke. Їх визначення складових елементів естопеля базувалося на несумлінній поведінці з боку представника, і це залишалося в силі до 1980 року. Протягом цього тривалого періоду було багато примітних випадків естопеля в Палаті лордів, Таємній раді та Апеляційному суді, але несумлінність ніколи не згадувалася.

З XIX століття не тільки багато юристів, але і судді пропонували своє визначення слова «*estoppel*». Із багатьох визначень естопеля, наданих видатними юристами і суддями, сер Оуен Діксон – головний суддя Високого суду Австралії, у справі Thomson v. Palmer досяг певної міри повноти, коли помітив, що мета естопеля полягає в тому, щоб запобігти несправедливому відхиленню однією людиною припущення, прийнятого іншою людиною як підстава для будь-якої дії чи бездіяльності, яке, якщо тільки не буде допущено припущення, буде діяти на шкоду цій іншій особі.

Згідно зі Словником міжнародного права, естопель – це «міжнародно-правова норма, що означає втрату державою права посилатися на підстави припинення, призупинення або недійсності міжнародних договорів. Держава втрачає право посилатися на ці підстави, якщо вона, після того як її стало відомо про факти, на які вона посилається, напевне (або в силу своєї поведінки) погодилась з тим, що договір, в залежності від випадку є дійсним, зберігає силу або й далі діє» [96, с. 390]. Енциклопедія міжнародного права 2017 року визначає естопель як загальний принцип права, «згідно з яким держава не вправі вдаватися до дій, які б ішли врозріз із її попередньою поведінкою або заперечували б фактичну ситуацію, на яку раніше не покладалася інша держава» [71, с. 83].

Юридичний словник Блека містить більш широке визначення терміну «естопель». Згідно з цим авторитетним виданням, розглянутий термін «*equitable estoppel*» – справедливий процесуальний відвід, означає лінію захисту, що не дає одній стороні мати несправедливу перевагу над іншою, коли за допомогою неправдивих (обманних) відомостей або поведінки особи, яка повинна бути позбавлена права, спонукала іншу людину вести себе певним чином, що спричинило за собою заподіяння їй (іншій людині) будь-якого збитку [130, с. 549].

Естопель як врегульований правовими нормами принцип широко відомий країнам англо-саксонської правової сім'ї. У найширшому сенсі, естопель є юридичним поняттям, безпосередньо пов'язаним з великою кількістю правових доктрин про справедливість. Однак, попри те, що в країнах континентальної правової сім'ї цей термін, зазвичай, нормативно не закріплений, конструкції за смисловим змістом аналогічного естопеля існують і функціонують.

Естопель зародився в англійській судовій практиці в XVI столітті, а вже у XVII правознавці, зокрема, Едвард Кок, піддавали цей принцип аналізу і виділяли його різновиди. Разом з тим, з'явилася теорія єдиного естопеля

(The Unified Theory), згідно з якою виділяти окремі різновиди не є необхідним.

Одними із перших, хто згадував у своїх роботах естопель, є сер Едвард Кок (1628 р.), лорд Альфред Томпсон Деннінг (1899 р.), а пізніше – Сіан Уїлкен та Карім Гхалі у своїй фундаментальній роботі, присвяченій відмові від права «*waiver*», зміні «*variation*» та естопелю «*estoppel*», які наголошували, що термін «*estoppel*» походить від такого ж самого кореня, що і слово «*stop*», а саме від його французького аналога «*estoup*» (або як використовується нормандцями старофранцузького аналога «*estoupail*») [188]. Естопель був визначений саме так, тому що він зазвичай мав на меті перешкоджання стороні по справі представляти докази, які суперечать попереднім її заявам, твердженням та викладенням будь-якої інформації. Іншими словами, це означає позбавлення права посилатись на будь-які факти в силу тих тверджень, які були оголошені раніше. Англійською мовою цей термін виглядає так: «*party estopped*». Якщо звернутися до записів лорда Едварда Кока, то можна зробити висновок, що власний акт особи або скоєний нею акцепт будь-чого перешкоджає та не дає можливості використати факти як своє виправдання в судовому процесі, тобто позбавляє його її на заперечення [141, с. 667]. Таким чином, юридична природа цього принципу виходить з добросовісної постійності у поведінці суб'єкта по відношенню до певної фактичної або юридичної ситуації.

З метою формулювання універсального визначення, узагальнюючого всі види естопель як заборон, вчені Сіан Уїлки та Карім Гхалі позначили уніфіковану доктрину естопель як виключно корисного юридичного механізму, який абсолютно не вимагає юридико-технічних навичок застосування концепції, принципу честі, принципу здорового глузду, принципу загальної справедливості [188]. Така універсальна концепція естопель була позитивно сприйнята англійською та австралійською судовою практикою останніх років.

Естопель зароджувався в англійському загальному праві. Принцип естопель є результатом правотворчої діяльності англійського суду, який використовував його в якості засобу представлення доказів під час судового розгляду. Певні фактичні акти урочистого і формального характеру, що мали місце в процесі їх укладення, будучи офіційним чином закріплені, набували у наслідку абсолютну силу, яка не підлягає будь-якому заперечуванню.

У загальній практиці естопель застосовується судами справедливості в Англії, оскільки естопель – це правило справедливості. Застосування естопелю було запозичено індійським правом, оскільки ця країна довгий час була колонією Великобританії. Принцип естопеля в Індії – це правило доказів, включене до розділу 115 Закону про докази Індії 1872 року, в якому написано: «Коли одна особа своєю заявою, дією чи бездіяльністю навмисно спричинила чи дозволила іншій особі повірити в таку річ як правдиву та діяти на такій вірі, ні вона, ні її представник не можуть бути дозволені ні в якому позові» [156].

Зазначений правовий принцип відомий досить давно і ґрунтується на римській максимі *«allegans contraria non est audiendus»*. Проте він, здебільшого, застосовувався в галузі міжнародного права при розгляді спорів між державами, а не у приватноправових відносинах [76, с. 576]. У міжнародному праві XX століття набуло розвитку і було розповсюджене обмежувальне розуміння принципу естопеля. У Міжнародному Суді ООН тема естопеля вперше обговорювалася у Справі компанії «Барселона Трекшн» (Бельгія проти Іспанії)». Згодом, ця тема детально розглядалася в Справі про храм Преах Віхеар між Тайландом та Камбоджею. Суть зазначеного спору полягала в наступному. Відповідно до договору від 1904 року державний кордон між Таїландом (на той момент – Сіам) і Камбоджею (у 1904 році – Французьким Індокитаєм) в районі храму Преа Віхеар в Дангрекських горах мала проходити по лінії вододілу в зазначеному районі. Якщо керуватися зазначеним договором і складеними на його підставі географічними картами, то можна вважати, що храм Преа Віхеар знаходиться

на сіамській території. Встановлення (делімітація) кордону здійснювалася спеціальною франко-сіамською комісією, створеною виключно для цих цілей. Однак робота не була закінчена, зупинившись в 1907 році. Згодом Сіамом на основі вже зробленого Комісією висновку були складені і опубліковані географічні карти. На цих картах державний кордон перебував на північ від храму Преа Віхеар, який виявився таким чином на території Камбоджі. Всі сторони користувалися складеними картами, в тому числі і Таїланд. Таким чином, Міжнародний суд ООН в 1962 році вказував, що Таїланд погодився з правильністю карт і в силу принципу естопеля втратив право оскаржувати її. У цій справі Міжнародний Суд ООН вказує на те, що у зв'язку з тим, що Таїланд більшістю своїх дій фактично визнавав те, що храм належить Камбоджі упродовж багатьох років, то він в силу принципу естопеля втратив право оскаржувати її. Зокрема, суд вказує на карту, яку Таїланд визнавав упродовж десятки років, якою встановлювалися кордони держав, відповідно до якої храм став відноситися до Камбоджі: «Якщо сіамська влада погодилась з картою, без вияснення будь-яких питань, то вони не вправі тепер заявляти про свою помилку як обґрунтування для визнання своєї згоди недійсним» [136].

Не можна не звернути уваги на очевидний зв'язок даної правової конструкції естопеля з давньоримськими екsepціями (*exsertio*) – процесуальними запереченнями. Ця конструкція знайшла своє відображення практично у всіх правових системах через її очевидну необхідність як засобу правового захисту відповідача. У зв'язку з цим можна поставити під сумнів оригінальність англійського *estoppel*. Естопель, в тому числі *promissory estoppel*, є засобом, що блокує вимоги сторони у спорі з огляду на їх протиріччя принципу добросовісності «*bona fides*», незважаючи на формальну обґрунтованість такої вимоги. Естопель, як і екsepція, має перш за все процесуальний характер, так як спрямований на заборону посилаючися в суді на певні обставини. Найбільше правило естопеля схоже на римське «*exceptio doli generalis*», яке не мало визначених випадків застосування, яке

вказувалося стороною в спорі на щось несправедливе по самій своїй суті, не дивлячись на відповідність цієї вимоги нормам «*ius civile*». Як і естопель, екsepція не може дати стороні спору, яка скористається цією правовою конструкцією, нові права, але дозволить захиститися від несправедливих вимог. Виходячи зі сказаного можна помітити, що застосування естопеля не є споконвічно англосаксонським правовим інструментом, а має своє коріння в римському праві [93, с. 105].

Однак наявність у цьому рішенні декількох різних точок зору говорить про існування досить широкого спектра розуміння ідеї естопеля і невирішеність питання про його співвідношення з негласною угодою. Обмежувальна концепція естопеля отримала суттєве закріплення у справі «Про континентальний шельф Північного моря (ФРН проти Данії та Нідерландів)» [173]. Суд прийшов до висновку, що без офіційного приєднання держави до міжнародної угоди визнати її обов'язковість буде дуже проблематично, і що тільки дуже послідовний курс поведінки може мати обов'язкові наслідки для сторони, яка не підписала угоду. Рішення Постійної палати міжнародного правосуддя від 1933 року у спорі між Норвегією і Данією про правовий статус Східної Гренландії [144] ґрунтується на тому факті, що так як Норвегія підтвердила, що вона визнає, що вся Гренландія належить Данії, то подібною заявою вона (Норвегія) позбавила себе права оскаржувати датський суверенітет у відношенні до всієї Гренландії. По суті, в цьому випадку судді застосували принцип естопеля при вирішенні спору, хоча прямо про це в рішенні і не говориться.

Надалі вироблений на основі зазначених рішень принцип естопель був включений до Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1967 року (ст. 45 і 48), Декларації про принципи міжнародного права 1970 року і Гельсінський заключний акт Ради з безпеки і співробітництва в Європі 1975 року. Таким чином, принцип заборони на суперечливу поведінку міцно закріпився в міжнародній практиці і, більш того, отримав статус загальновизнаного міжнародного принципу.

Естопель розробляється англійськими юристами протягом понад чотириста років. Щодо принципу естопеля в англійському праві прийнято виділяти два головних напрямки. З одного боку, аналізуються перспективи єдиної теорії, яка б включала в себе всі види естопеля, вироблені англійською доктриною та судовою практикою і об'єднані спільною метою і механізмом застосування. Уніфікована теорія є виключно корисним легальним засобом, простим у використанні, але в той же час одним з найпотужніших і гнучких інструментів, які можуть бути виявлені в судовій практиці, що засновані на таких принципах, як чесність, справедливість і здоровий глузд.

В англійському праві естопель виконує захисну функцію, тобто він не допускає відмову від обіцянки утриматися від використання права, але, в той же час, не надає можливості вимагати виконання цієї обіцянки. Естопель спрямований не на створення нових прав, а на захист того, хто сумлінно покладається на дану йому обіцянку не здійснювати права.

На початку свого розвитку, естопель проявляв себе в трьох напрямках:

estoppel by record – застосовувався по відношенню до будь-якого законного судового рішення, винесеного компетентним судом, включаючи рішення судових органів (арбітрів), які не вели офіційної реєстрації прийнятих документів;

estoppel by deed – стосувався будь-якого контракту, позбавленого будь-якого офіційно підтвердженого його друку, і за певних умов будь-якої письмової декларації, зробленої без дотримання будь-якої форми;

estoppel by matter in palis – поширював свою дію, з одного боку, спочатку на угоди з нерухомістю, а потім вже з рухомим майном, а з іншого – завдяки втручання інституту справедливості в значенні *equity*, він міг витікати (якщо були дотримані всі відповідні умови) з простих угод, позбавлених будь-якої спеціальної форми декларацій волі, з певних фактичних уявлень (*representations*) [11, с. 355-357].

У пункті 2 ст. I-1:103 Модельних правил європейського приватного права (Draft Common Frame of Reference) зазначено, що: «Поведінкою, що

суперечить сумлінності і чесній діловій практиці, є, зокрема, поведінка, що не відповідає попереднім заявам або поведінці сторін, за умови, що інша сторона, діючи собі в збиток, розумно поклалася на них» [76, с. 107].

У Німеччині застосування принципу послідовної поведінки, тобто естопеля, можна побачити в судовій практиці по застосуванню ст. 242 Німецького цивільного кодексу, яка встановлює обов'язок добросовісної поведінки. Захист заявника про непослідовну поведінку іншої особи здійснюється на основі заперечення *non concedit venire contra factum proprium*.

Тривала судова практика в країнах англо-саксонської правової сім'ї запропонувала класифікацію естопеля на безліч видів. В англійській правовій системі естопель поділяється на наступні різновиди:

естопель внаслідок позитивного затвердження (*positive assertion*);

естопель внаслідок повноважень, що мають на увазі (*implied authority*);

естопель внаслідок упущення (*omission*);

естопель внаслідок недбалості (*negligence*).

В англо-американському праві, що є джерелом конструкції запевнень та гарантій, естопель існує саме на випадок недостовірних запевнень «*estoppel by misrepresentation*», під яким розуміється естопель, який виникає в разі, коли одна особа робить помилкову заяву, що спонукає іншу особу повірити у будь-що, і призводить до погіршення становища цієї особи внаслідок того, що вона покладалась на правдивість такої заяви.

Аналізуючи витоки поняття естопеля, відомі компаративісти К. Цвайгерт і Х. Кетц відзначають наступне: «Сучасна судова практика США передбачає, що відповідачу буде відмовлено в посиленні на відсутність зустрічного задоволення в своє виправдання, якщо позивач, покладаючись на дану відповідачем обіцянку, вчиняв дії, що змінюють свій стан, а відповідач міг заздалегідь передбачити подібну реакцію позивача» [111].

Звід договірному праву 1981 року в параграфі 90 формулює доктрину естопеля наступним чином: «Якщо обіцянка, яка дається, на думку розсудливої особи, неминуче повинна спричинити за собою дії або відмову від дії з боку особи, якій ця обіцянка дається, або з боку третьої особи, то вона буде носити обов'язковий характер, навіть при відсутності зустрічного задоволення, за умови, що ці очікувані дії або відмова від них матимуть місце внаслідок даної обіцянки, а несправедливості можна буде уникнути тільки шляхом примусового виконання обіцянки в судовому порядку. Вибір судом коштів для відновлення прав потерпілого в результаті порушеної обіцянки диктується інтересами справедливості» [111].

Ж. І. Сєдова і Н. В. Зайцева, проаналізувавши практику судів країн системи загального права, прийшли до висновку, що необхідно відрізнити принцип естопеля від правила естопеля [94, с. 54]. Естопель, зазвичай, означає втрату стороною права використовувати, оскаржувати або заперечувати факти внаслідок попередньої заяви про зворотне, якщо це може завдати шкоди протилежній стороні в судовому спорі.

Для того, щоб вказане правило застосовувалося, необхідно встановити, чи виникла ситуація естопеля, тобто наявність таких фактичних обставин:

1. Існує недвозначна позиція з питання права або факту, що виражено в процесуальному документі або процесуальній поведінці, заснованій на вільному волевиявленні особи. Важливим є не тільки зміст позиції, але і форма, момент вираження і спосіб фіксації її судом [113, с. 86].

2. Сторона в процесі змінила свою первісну позицію з питання, що стосується одних і тих самих фактичних обставин, тобто допустила суперечливу поведінку по відношенню до заявника.

3. Заявник (суб'єкт заявив про те, що в результаті поведінки іншої сторони йому заподіяно шкоду), виходячи з позиції першої особи, діючи сумлінно, почав активні дії фактичного характеру або утримувався від здійснення таких, іншими словами – будував свою процесуальну поведінку, виходячи з уявлень, що склалися в результаті дій іншої особи.

4. У результаті дій заявника, заснованих на початковій позиції суб'єкта, який змінив свою позицію, першому було завдано збитків, при цьому між заподіяною шкодою і непослідовною поведінкою повинен існувати причинно-наслідковий зв'язок. У процесуальному сенсі під цим можна розуміти не вигідне становище іншої сторони, яке виникло в результаті до створення єдиної концепції естопеля існували відокремлені види, котрі переслідують єдину мету, але мають у своїй основі різні передумови застосування і наслідки використання. Більш того, в англійському та американському праві відсутнє термінологічне єднання напрямків естопеля.

Естопель також визнається як *common law*, зокрема в Австралії. У прецедентах *Legione v. Hateley* (1983) і *Waltons Stores (Interstate) Ltd. v. Maher* (1988) були вироблені наступні умови застосування естопеля:

- обіцянка боржника;
- недобросовісна поведінка боржника;
- особливі відносини між боржником і кредитором;
- незворотні наслідки для кредитора, які матиме недобросовісна поведінка боржника.

Наявність зустрічного подання, зважаючи на особливості розвитку місцевого зобов'язального права, для застосування естопеля в Австралії не вимагається. Естопель у судовому порядку зобов'язує державу бути послідовною у своєму ставленні до певної фактичної чи правової ситуації. Така вимога має потенціал для заохочення завершеності, стабільності та передбачуваності у міжнародних відносинах. Спочатку цей інститут використовувався англійськими судами як засіб доказування під час судового розгляду, а згодом було сформовано як принцип прецедентного права, основною ідеєю якого є заборона посилаючись на обставини, які раніше визнавалися стороною безперечними, виходячи з її дій або запевнень [43].

1.3. Поняття принципу естопеля у міжнародному праві

Принцип естопеля – це принцип, який містить правовий механізм судового захисту правила добросовісної поведінки, а також норму доказового права в судовому/арбітражному процесі, застосування якої означає втрату права на захист за допомогою позбавлення сторони права на заперечення. Естопель, як правило, означає втрату стороною права використовувати, оскаржувати або заперечувати факти внаслідок попередньої заяви про зворотне, якщо це може завдати шкоди протилежній стороні в судовому спорі.

Естопель – це «прояв загального принципу недопустимості зловживання правом. Сторона, яка вчиняє дії або робить заяви в спорі, що суперечать позиції, яку вона займала раніше, не повинна отримати перевагу від своєї непослідовної поведінки». Класичним прикладом естопеля є заборона стверджувати, що сторони не досягли згоди щодо усіх істотних умов договору, якщо сторона прийняла виконання по ньому або вчинила інші дії, що свідчать про визнання договору укладеним». Наступні конклюдентні дії щодо схвалення правочину консолідують його із ретроспективною силою.

Принципу естопеля в Кембриджському словнику надано таке визначення: «Правове правило, яке не дозволяє змінити свою думку про щось, про що раніше було правдиво сказано в суді» [147]. Це правовий принцип, сутність якого полягає в тому, що сторона не повинна отримати привілеї в результаті своєї непослідовної поведінки, коли ця сторона вчиняє дії, які спрямовані проти тих, які вона здійснювала раніше.

Також визначення естопеля було надано в англійсько-українському лексиконі міжнародних податкових термінів, як правило, згідно з яким законом забороняється виступати проти власної позиції. Якщо ви зайняли позицію іншої особи, виникає естопель, який стверджує протилежне вашій позиції в судовому процесі [159].

Естопель, виконуючи притаманну йому стабілізуючу роль в сучасному міжнародному праві, забезпечує через припис послідовності поведінки

держав юридичну безпеку суб'єктів права. Функціональна спрямованість принципу естопеля в зазначеному напрямку обумовлена його двоєдиним значенням – якістю процесуального і матеріального права. Те, що принцип естопель – це не просто засіб захисту у формі попереднього заперечення або процесуального відведення заперечення, визнається наукою сучасного міжнародного права.

Принцип естопеля, як окремий принцип міжнародного права, в силу властивості виключно йому регулятивної основи не застосовується у випадках, коли мова йде про опис юридичних наслідків загальної норми міжнародного права, що стосується, наприклад, обов'язковості судово-арбітражного рішення, тлумачення або виконання міжнародних договорів. Також в силу свого статусу окремого принципу міжнародного права принцип естопеля не підлягає застосуванню при обставинах, коли в порядку дотримання міжнародного права стає питання про обґрунтування юридичного обов'язку в формі односторонніх і багатосторонніх юридичних актів. Специфічна спрямованість регулятивного впливу принципу естопеля, його матеріальні основи, ставлять його в ряд принципів права згідно зі ст. 38 Статуту Міжнародного Суду ООН. Механізм естопеля, в основі якого лежить принцип добросовісності і принцип взаємності, спрямований на підтримку юридичної безпеки суб'єктів правовідносин.

Під цим розуміється певний (високий за сучасними стандартами) рівень права в світовому співтоваристві, при якому дотримується взаємозалежність міжнародних зобов'язань однієї держави та кореспондуючих їм суб'єктивних прав іншої держави. Держава може користуватися своїми суб'єктивними правами тільки тією мірою, в якій це не порушує права іншого суб'єкта права. Тобто користування правами з боку однієї держави відповідає зобов'язанням не порушувати суб'єктивні права іншого суб'єкта права. Принцип естопеля спільно з принципом добросовісності і принципом взаємності забезпечують в режимі

обов'язковості підтримку суворої відповідності між суб'єктами, нормативними правами контрагентів-учасників міжнародних правовідносин.

Дотримання послідовності в поведінці держав, як основна вимога принципу естопеля, заздалегідь усуває випадки порушення юридичної вимоги відповідності взаємних суб'єктивних прав держави і в цілому вписується в рамки нормальних, природних з точки зору законності, міждержавних відносин. Позитивна спрямованість регулятивного впливу принципу естопеля полягає в тому, що через неприпустимість порушення правила послідовності в поведінці держав він відновлює взаємний баланс між суб'єктивними правами держав. Таким чином, через встановлення санкцій за будь-які випадки непослідовної поведінки, що мали місце в минулому, принцип естопеля усуває їх *ex post facto* (за допомогою прямого припису вимоги щодо дотримання принципу сумлінності в поведінці) і направляє стороні (за допомогою винесеного рішення) в перспективі їх майбутніх відносин в русло нормального, упорядкованого суворими рамками права, взаємодії.

Принцип естопель (*estoppel*) є приватним проявом передбаченого п. 2 ст. 2 Статуту ООН загальновизнаного принципу міжнародного права – добросовісного виконання зобов'язань за міжнародним договором [109]. У міжнародному праві правило «*estoppel*» означає, що держава в конкретній ситуації не повинна робити дій, які суперечать позиції, яку вона займала до цього [88, с. 83].

Основне значення сучасного міжнародного права, як цілісної системи права, полягає в упорядкуванні поведінки держав в рамках юридичних обов'язкових розпоряджень і створенні умов в судовому врегулюванні на основі обов'язкової юрисдикції спорів з приводу порушення таких розпоряджень. Верховенство права не допускає неврегульованості міжнародних спорів. В порядку застосування принципу добросовісності та з метою підтримки юридичної безпеки суб'єктів права принцип естопеля встановлює зобов'язання послідовності, яке, по суті, є аксіоматичним

правилом міждержавного спілкування. Принцип естопеля через зобов'язання послідовності в поведінці держав вписується в загальні завдання щодо підвищення рівня права у світовому співтоваристві.

Принцип естопеля базується на принципах добросовісності та послідовності та передбачає заборону суб'єкту заперечувати або оспорювати в суді те, про що раніше такий суб'єкт заявив або дав зрозуміти іншій стороні. Тобто держава відмовляється від виконання зобов'язань за таким договором на більш пізньому етапі за умови фактичного підтвердження його застосовності (чинності) в силу: 1) своєї поведінки; 2) мовчазної згоди; 3) попередніх дій.

Традиційно не допускається застосовувати захист шляхом посилення на принцип естопеля проти держави, але ця практика поступово змінюється [106, с. 73]. У порядку застосування принципу добросовісності та в інтересах підтримки юридичної безпеки держав принцип естопеля вказує на необхідність дотримання правила послідовності. Суперечливість в поведінці держав, як чинник нестабільності та можливого порушення суб'єктивних прав контрагентів, через застосування принципу естопеля розцінюється як неприпустиме з точки зору права. Міжнародні судово-арбітражні органи, забезпечуючи виконання правила послідовності в поведінці держав, використовують принцип естопеля в процесі винесення свого рішення. При цьому Міжнародний Суд ООН дотримується концепції суворого тлумачення принципу естопеля: тільки при наявності всіх чотирьох конститутивних елементів Суд виносить свій висновок з приписом послідовності раніше заявленої міжнародно-правової позиції з певного питання права або факту. Рішення суду відповідно до принципу *res judicata* покликане бути виконаним і тим самим через суд стає обов'язковим. Головне завдання принципу естопеля полягає в тому, щоб перешкодити стороні отримати переваги і вигоду, як наслідок своєї непослідовності в поведінці на шкоду іншій стороні, яка сумлінним чином поклалася на певну юридичну ситуацію, створену першою стороною.

Деякі юристи розглядають естопель в аспекті правових наслідків односторонніх юридичних актів. Поряд з такою точкою зору присутня і точка зору, яка розглядає естопель в аспекті помилки; обману; інституту *forum prorogatum*; погашеної давності; принципу *res judicata*; справедливості. Незважаючи на різноманітність представлених думок, загальним для них усіх є спроба пов'язати принцип естопеля з будь-яким іншим інститутом права і тим самим позбавити естопель властивої йому ознаки окремого принципу міжнародного права. Принцип естопеля за своєю суттю і спрямованістю свого регулятивного впливу є абсолютно самостійним принципом права і в якості одного із загальних принципів права (за змістом ст. 38 Статуту Міжнародного Суду ООН) входить в систему джерел міжнародного права. Наше завдання полягає в тому, щоб з урахуванням усього розмаїття доктринальних позицій виявити визначальний напрямок теорії міжнародного права, яке як раз і полягає в підтвердженні окремого, повністю самостійного характеру принципу естопеля. У міжнародному праві це називається «*non concedit venire contra factum proprium*» або заборобою висловлюватися в протиріччя свого власного слова або вчинку, коли, виходячи з поведінки однієї зі сторін, інша може прийти до висновку, що конфлікт закінчено.

Якщо визначати принцип естопеля як загальний принцип права, слід звернути увагу на ознаки загальних принципів міжнародного права, які вказані у підпункті 1.1 цієї роботи. Щодо пункту про загальні та основоположні норми, то принцип естопеля регулює найбільш важливі питання міжнародних відносин, він є ключовим принципом добросовісного виконання міжнародних зобов'язань. Принцип естопеля має універсальну сферу дії, він поширюється на всі міжнародні відносини, що виникають між суб'єктами міжнародного права, та при застосуванні є комплексним та взаємопов'язаним з іншими загальними принципами міжнародного права.

У теорії права принцип естопеля часто використовується для визначення неприпустимості заперечування раніше зайнятої міжнародно-правової позиції з певного питання або факту, проявляє себе в створенні

державою відповідній позиції. Якщо спрогнозувати правові наслідки односторонніх юридичних актів (наприклад, визнання, відмови, обіцянки), то тут прямим наслідком прийнятого міжнародного зобов'язання буде також неприпустимість заперечення раніше заявленої міжнародно-правової позиції, яка проявляє себе у формі визнання, відмови, обіцянки. Зовнішня тотожність принципу естопеля, з одного боку, і односторонніх юридичних актів – з іншого дає підставу для деяких вчених говорити про те, що принцип естопеля ніколи не виступає в якості незалежного юридичного інституту. Стверджується, що принцип естопеля ніколи не виступає як окремий принцип. Відповідно, мова тут йде тільки про термін, що використовується для опису наслідків актів (таких, як визнання, відмова), що складають самі по собі правові інститути, передбачені міжнародним правом.

Головна мета естопеля полягає у тому, щоб перешкодити державі скористатися її непослідовним ставленням і, тим самим, заподіяти шкоду іншій державі.

Для того, що б краще зрозуміти сутність, природу та об'єкт вивчення естопеля, необхідно провести ряд класифікацій, виділити його характерні риси, взаємозв'язок загального та окремого [122; 123]. Для більш глибокого розуміння умов застосування естопеля, а також меж його застосування, можна звернутися до аналізу часто використовуваних і застосовуваних англійськими судами окремих різновидів естопеля, класифікація яких була проведена Ж. І. Сєдової та Н. В. Зайцевої на основі аналізу іноземної (переважно англійською) літератури і судової практики [94].

Естопель, як загальний термін міжнародного права, найбільш близький до *equitable estoppel* або *estoppel by representation* (позбавлення права заперечення на підставі раніше створеного уявлення), як воно визначається в національному законодавстві. Цілком закономірно, що англійські та американські юристи стали закликати до застосування концепції естопеля в міжнародних судах та арбітражних трибуналах, починаючи з середини XIX століття.

Проте міжнародне право не сприйняло специфічний механізм загального права. Воно більшою мірою концентрувалося на базових поняттях, заснованих на принципах добросовісності та справедливості. У міжнародному праві естопель приймається як норма матеріального права, тому деякі автори вважають за краще використовувати в міжнародному праві термін «преюдиція» замість «естопель».

Внаслідок цього, деякі форми принципу естопеля взагалі не знайшли застосування в міжнародному праві, наприклад, *estoppel by deed*, можливо, що доповнює принцип *pacta sunt servanda*, або *collateral* або *issue estoppel*, що виключає нові, але ідентичні заперечення. Крім того, *promissory estoppel* (позбавлення права заперечення на підставі даної обіцянки) ще не сформувався як специфічна норма міжнародних відносинах.

Перша група естопелів об'єднана назвою – *естопель, заснований на довірі* «*reliance base estoppels*» – в англійському праві. В цю групу входять:

1. Естопель в силу представлення «*estoppel by representation*» передбачає ситуацію, коли одна особа створює у іншій особі уявлення про свою позицію з певного питання або своє ставлення до чого-небудь. «*Estoppel by representation*» іноді використовується для виконання обіцянки, щодо якої не передбачалося розгляду. Це схоже на поняття детермінальної опори. Він стверджує, що особа здійснила представництво, маючи намір обґрунтовано покластися на нього, і з метою справедливості його слід підтримувати.

Estoppel by representation знайшов найбільшого поширення в англійському загальному праві та отримав подальше застосування в міжнародному праві. У тому, що стосується *estoppel by res judicata*, ставлення міжнародного права до цього типу естопеля неоднозначне (в цілому міжнародне право не пішло по шляху визнання *estoppel by res judicata*, однак окремі його елементи знайшли в ньому своє застосування).

Estoppel by representation як засіб, що встановлює заборону для суб'єкта права суперечити або оскаржувати в суді те, що він раніше заявив,

скоїв або дав зрозуміти, поширює свою дію стосовно односторонніх юридичних актів, а також щодо юридично значущої активної і пасивної поведінки держав [164]. З точки зору авторитетних представників міжнародного права, естопель передбачає неприпустимість або встановлює загально юридичну заборону в тому, що стосується спроб виступати з певними твердженнями чи, навпаки, відмовитися від раніше зайнятої позиції. Він забороняє суб'єкту права опротестовувати на шкоду протилежній стороні будь-який факт чи певний фактичний стан, а також висувати протилежні докази в процесі судово-арбітражного розгляду [161]. Він розкривається через два різновиди:

естопель в силу затвердження певного факту *«estoppel by representation of fact»*, *«equitable estoppel»*, тобто коли одна особа стверджує істинність факту іншій особі.

естопель в силу попередньої поведінки поза судом і протоколів, за допомогою загальновідомого акту або офіційного формального акту *«estoppel in pais, by act of notoriety or solemn formal act»*, тобто коли одна особа створює уявлення у іншої особи до і поза процесом за допомогою своїх дій.

2. Справедливий естопель *«equitable estoppel»*, який поділяється на:

естопель за допомогою обіцянки *«promissory estoppel»* і *«determental reliance»* виникає тоді, коли обіцянку одного суб'єкта, надану іншому, не фіксується письмово.

речово-правовий естопель *«proprietary estoppel»* виникає тоді, коли сторони оспорувають право власності на об'єкти нерухомості.

3. Естопель в силу поведінки *«estoppel by conduct»* виникає у двох випадках: коли суб'єкти мали загальне розуміння про факт матеріальної дійсності та діяли відповідно до нього, проте воно виявилось помилковим, або коли один суб'єкт, скориставшись довірою з боку іншого суб'єкта, змусив останній діяти відповідно до припущення про існування загального розуміння.

4. Естопель шляхом недбалості «*estoppel by negligence*» виникає тоді, коли повірений з необережності не виконав належним чином прийняті на себе зобов'язання за поданням довірителя, в результаті чого останній довірився певному стану фактів, в зв'язку з чим виникли збитки. Цей вид естопеля попереджує можливість представника стверджувати факти, що суперечать його недбалій поведінці та наслідкам, що викликані такою необережністю.

Друга група процесуального естопеля існує під назвою – *запротокований естопель* «*estoppel by record*», коли сторона у справі зробила заяву або дала свідчення, яке було письмово зафіксовано в рамках провадження по справі або знайшло відображення в заключному рішенні суду, включаючи:

1. естопель рішенням суду «*estoppel by judgement*», який застосовується щодо судових рішень та не допускає повторного розгляду справи, що була раніше розглянута, за умови, що при першому розгляді не було допущено істотних процесуальних порушень або правопорушень. Такий вид естопеля відомий також під назвами «*estoppel by res judicata*» та «*estoppel per rem judicatam*», в якості доказової норми прав та проявляється в правозастосовчій практиці у двох варіаціях [188, с. 317]:

в якості правила, що забороняє переглядати підстави позову «*cause of action estoppel*»;

в якості правила неприпустимості заперечень по вже вирішеному питанню компетентним судом «*issue estoppel*», більш відомий як преюдиція, що запобігає повторному розгляду оспорюваного позову, який остаточно встановлений рішенням суду, що володіє компетенцією у справі, між тими ж самими сторонами або особами, що мають з ними спільний інтерес, а також запобігають повторне оспорювання того питання, яке вже було розглянуто судом та вирішене, навіть коли сторони різняться (наприклад, при відступленні права вимоги за зобов'язанням, яке було предметом судового розгляду раніше). Обставинами, що можуть дозволити винести раніше

розглянуте судом спірне питання на новий розгляд, є виявлення нових та знову відкритих обставини у справі, не розглянутих на першому судовому засіданні нових матеріалів, істотне порушення норм процесуального права, або як сказано в англійській літературі, шахрайство.

На думку англійських правознавців, для застосування «*estoppel per rem judicatam*» ситуація повинна відповідати наступним трьом ознакам:

1) має бути наявним винесене судом остаточне рішення по суті, судом, що володіє компетенцією в юридичній ситуації, що сталася раніше (судовому провадженні);

2) в обох провадженнях (у тому, що було раніше та повторному) повинні приймати участь одні й ті ж самі зацікавлені особи на боці позивача та відповідача;

3) предмет спору повинен бути ідентичним в обох процедурах [193].

2. Супутній естопель «*collateral estoppel*» – в американському праві, згідно з яким перегляд предмета спору по тому самому питанню факту або права між тими самими сторонами не допускається в разі, якщо це питання вже було вирішено судом.

3. Судовий естопель «*judicial estoppel*», згідно з яким пояснення або заява, які зроблені під час попередньої юридичної процедури, припиняють в подальшому перегляді цього питання в суді.

4. Естопель іноземним судовим рішенням щодо конкретної особи «*estoppel by foreign judgement in personam*» – в англійському праві, дозволяє застосовувати на основі принципу «*estoppel per rem judicatam*» іноземне судове рішення, що дає право на його визнання в Англії, як засіб судового захисту від перегляду цього ж іноземного рішення судами Англії по спору між тими ж сторонами та з однаковим предметом спору. Естопель, що не допускає заперечень по раніше вирішеній судом справі, – «*issue estoppel*» – може бути застосований щодо конкретного оспорюваного питання, що раніше уже було розглянуте в судовому процесі іноземним судом.

Одним з дискусійних питань арбітражної практики є обов'язковість визнання на основі принципу «*estoppel by res judicata*» міжнародним комерційним арбітражем преюдиційного значення результатів іноземного національного адміністративного провадження (у справі притягнення особи до адміністративної відповідальності), що здійснюється відповідно до правил іноземного національного адміністративного провадження уповноваженими державними органами, в процесі якого були встановленні факти, обставини справи та притягнуті до адміністративної відповідальності особи. Вирішення цього питання відноситься до дискреції арбітражного трибуналу, але в будь-якому випадку арбітражу необхідно міркувати на предмет тієї держави, результати адміністративного провадження якого були проігноровані при винесенні такого арбітражного рішення [94, с. 51].

Третя група включає в себе інші різновиди естопеля, що зібрані у доктринах правових систем Великобританії, Ірландії, Сполучених Штатів Америки, Австралії, Індії та інших.

Естопель за допомогою угоди «estoppel by convention, estoppel by agreement» – в англійському праві ця ситуація застосовується, коли дві сторони угоди діяли, виходячи з передбачуваного стану фактів або закону, та таке припущення було одним і тим самим у обох сторін угоди або таке припущення було запропоновано однією стороною та визнано (у тому числі мовчазною згодою) іншою стороною [175]. Таким чином, сторони в подальшому позбавляються права оскаржувати вірність такого припущення, заперечувати раніше визнані ними факти, якщо таке оспорювання може привести до несправедливих і недобросовісних наслідків. Цей вид естопеля також застосовується до ситуацій, коли сторони допустили помилку в процесі ведення переговорів або реалізації контракту, спонтанно поклавшись на будь-які припущення. Однак якщо сторони договору мали одні й ті ж припущення, переконання і розуміння того, як потрібно тлумачити договір, або розуміли правові наслідки, то сторони договору пов'язані такими

припущеннями, переконаннями і розумінням в такій же мірі, як і самим договором.

Естопель за допомогою підписання угоди, скріпленого печатками «estoppel by deed» – в американському праві, він відноситься до доказових норм, створює заборону для сторін спростовувати ті факти, які зафіксовані документально, скріплені підписами і печатками, та є констатацією набору закріплених в угодах фактів (тверджень про факти). Якщо сторона почала виконувати угоду, то згодом вона позбавляється права оскаржувати її умови. Заборона судового захисту вимог, які йдуть в розріз з угодою, зокрема, має місце у справі 1947 року «Central London Property Trust Ltd/v/High Trees House Ltd» [170, с. 240].

Естопель упущення законного терміну або халатністю «laches» або «estoppel by delay» – естопель шляхом допущення особою прострочки заяви, яку необхідно було подати на певній стадії юридичної процедури в силу закону або справедливості. Упущення законного строку приймається до уваги при застосуванні естопелів, що засновані на довірі «*reliance-based estoppel*», та естопеля щодо певної нагоди «*sui generis estoppel*».

Естопель особи, що передає своє майно іншій особі «assignor estoppel» – в американському праві є процесуальним механізмом, що передбачений доктриною патентного права, що виражається в тому, що продавець патенту захищений від заперечування юридичної дійсності патенту при вирішенні спору про порушення патенту. Він є американською доктриною патентного права, що захищає продавця патенту від заперечування юридичної дійсності патенту в разі судового процесу з питання порушення патенту. Ця доктрина заснована на «*legal estoppel*», який згідно з американським патентним правом не дозволяє особі, яка передала патентні права, в подальшому заперечувати дійсність патенту і/або переходу права власності на об'єкт передачі до нового патентовласника [206]. В англійському праві аналогом є доктрина непорушення переданих (відступлених) прав на власність (*doctrine of non-derogation from grants*), згідно з якою продавцеві товару забороняється

вчиняти будь-які дії, що зменшують цінність проданого товару і знаходиться у його набувача, а також дії, які були б спрямовані на те, щоб цей товар повернути продавцеві. Такий вид естопеля за своїм змістом є найбільш близьким до захисту речових прав власником. Правила американської доктрини знайшли застосування в наступному вигляді естопеля – *«licensee estoppel»* (естопель ліцензіата).

Естопель ліцензіата «licensee estoppel» являє собою заборону вчинення ліцензіатом дій, спрямованих на повернення переданих прав на використання об'єкта ліцензії (винаходи, промислового зразка тощо). Застосування даної доктрини не обмежується тільки патентним правом, її застосування можливе до товарного знаку назад ліцензіарові (продавцю).

Естопель мовчанням «estoppel by silence» – застосування даного виду естопеля може бути викликано тим, що одна особа робить іншій особі попередження, обґрунтоване чітко сформульованими фактами або юридичним принципом, а інша особа не відповідає протягом розумного періоду часу. В результаті такого мовчання особа, що уникає відповіді, визнається такою, що втратила законне право заперечувати або стверджувати зворотне. Для цілей застосування даного виду естопеля недостатньо простого мовчання у відповідь на пропозицію контрагента, так як повинні виникнути такі специфічні обставини, які б свідчили: 1) про обов'язок особи відповідати, а не мовчати; 2) про недобросовісність поведінки сторони, зобов'язаної відповідати, в разі заперечення нею існування договору.

Приведений перелік видів естопеля не є вичерпним, так як зарубіжна правова доктрина знає ще цілий ряд естопелів: *de facto corporation* або *«corporation by estoppel»* – корпорація де-факто та корпорація естопель, *«prosecution history estoppel»* або *«file-wrapper estoppel»* (естопель по представленню позову або естопель матеріалами заявки) та інші.

Аналіз принципу естопель буде не повним без розкриття терміну «правова позиція». Правова позиція в найзагальнішому своєму вигляді це уявлення учасника спору про факти матеріальної дійсності, сформоване

протягом певного проміжку часу. Правовій позиції притаманна динаміка, під впливом зовнішніх (факти матеріальної дійсності) і внутрішніх (пов'язаних з особою, яка захищає цю позицію) чинників вона може змінюватися. Наукові дослідження своїм предметом мають, як правило, діяльність правозастосувачів, але не учасників спору. Разом з тим застосування принципу естопеля тісно пов'язано зі зміною правової позиції саме стороною в справі.

Головним чином правова позиція повинна відображати точку зору сторони про певний факт чи юридичне питання, які стали предметом розгляду в суді. З суб'єктивної сторони правова позиція є «усвідомлена, вмотивована, цілеспрямована і зовні виражена, з об'єктивної сторони – обумовлена фактами реальної дійсності і наявними у сторін доказами, які підлягають застосуванню правовими нормами» [114, с. 84].

Зміни позиції в розвиваючих правових відносинах для застосування принципу естопеля недостатньо. Для цього необхідно, щоб зміни були обумовлені метою вилучення однією стороною необґрунтованих переваг на шкоду позиції іншого суб'єкта права. Матеріально-правова ситуація естопеля вимагає з'ясування судом уявлення сторони про факти, що мали місце в момент формування матеріально-правових відносини, і про їх юридичні наслідки. Такий прийом необхідний для зіставлення з початкової позиції з поточним поданням сторони про факти і, як наслідок, виявлення її зміни.

Дія естопеля полягає в тому, щоб обмежити учасників правовідносин від мінливої поведінки, метою якої є спроба отримати перевагу, недоступну при попередній поведінці, для чого постраждалій стороні надано право використовувати норми для захисту своїх інтересів [78, с. 21-22].

У літературі також зустрічається розкриття принципу естопеля через преюдиціальність і концепцію *res judicata* – принципу неприпустимості повторного розгляду вже дозволеної справи. Естопель дає можливість посилатися на встановлені судом обставини (факти) у подальших судових

розглядах (*issue estoppel*), а також забороняє повторно висувати вимоги, які вже є предметом судового розгляду [33, с. 125].

Не викликає сумнівів висновок про те, що «публічний інтерес вимагає, щоб тяжбі було покладено край» і «ніхто не повинен бути викликаний до суду за одним і тим же позовом» [116, с. 123]. Правознавці бачать в преюдиції спосіб виключити ситуацію отримання двох суперечливих рішень і суджень щодо одних і тих же обставин, коли суд «двічі розглядає одні й ті ж обставини, оцінює докази їх, підтверджує або спростовує, в кінцевому підсумку робить висновок про їх (не) існування» [56, с. 29]. Таким чином, преюдиція є окремим випадком естопеля, що пов'язано з неможливістю спростовувати те, що було встановлено судом.

РОЗДІЛ 2. ПРИНЦИП ЕСТОПЕЛЯ У МЕХАНІЗМІ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ

2.1. Нормативне закріплення принципу естопеля у міжнародному праві

Принцип естопель є одним із загальних принципів міжнародного права і переважно розглядається як втілення принципу добросовісності (сумлінності). Як такий, він відноситься до джерел міжнародного права. Простіше кажучи, принцип естопеля означає принцип непротириччя самому собі. Внаслідок застосування естопеля держава може, відповідно до Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969 року, втратити право посилатися на підстави недійсності або припинення міжнародного договору або виходу з нього.

Віденська конвенція про договір міжнародної купівлі-продажу товарів 1980 року за своєю юридичною природою являє собою міжнародну угоду, яка уніфікує основні правила поведінки, що стосуються міжнародної купівлі-продажу товарів [46]. В формулюваннях конвенції естопель не згадується, однак можна припустити, що деякі положення цієї угоди явно відображають ідеї «захисту довіри» і «заборони протириччя».

Віденська конвенція 1980 року не передбачає можливості посилок на естопель у випадках, якщо договір був укладений під впливом сили або суперечності з імперативними нормами міжнародного права. Естопель зазвичай застосовується у випадках, коли є значна розбіжність між попереднім і нинішнім ставленням держави до певного питання.

Незважаючи на труднощі застосування естопеля у відносинах між державами, цей принцип застосовується в міжнародній судовій та арбітражній практиці. Естопель у міжнародних відносинах може застосовуватися тільки за умови дотримання основних принципів сучасного міжнародного права, насамперед, суверенної рівності держав, самовизначення народів та заборони загрози сили або її застосування у відносинах між державами.

Визнається, що принцип добросовісності, що лежить в основі учення про естопель, є загальним принципом *lex mercatoria*. Статті 1.7 та 1.8 Принципів УНІДРУА міжнародних комерційних договорів [89], стаття 1.106 Принципів європейського договірної права [195] та кілька статей Віденської конвенції 1980 року можна розглядати як приклади, що містять конструкції, за змістом аналогічні естопелю.

Згідно зі ст. 1.8 Принципів УНІДРУА сторона не повинна діяти непослідовно з тим розумінням, яке вона викликала в іншої сторони, і на яке ця сторона розумно покладалася. У цьому відношенні головна задача принципу естопеля – перешкодити стороні отримати переваги і вигоду як наслідок своєї непослідовності в поведінці на шкоду іншій стороні, яка сумлінним чином поклалася на певну юридичну ситуацію, створену першою стороною. З цього випливає, що принцип «*venire contra factum proprium*» – заборони порушення своєї попередньої поведінки прямо виражений і врегульовано в вищевказаному акті. Віденська конвенція 1980 року не містить подібної заборони, однак ідея добросовісності має принципове значення для тлумачення її змісту [50, с. 115]. У зв'язку з цим слід зупинитися на аналізі деяких її положень.

Правила, що містяться у ст. 7, на які впливає німецька концепція «*treu und glauben*», стосуються інтерпретації договорів. Як не парадоксально, але в Конвенції відсутня норма, що накладає на сторони обов'язок добросовісної поведінки. Проте ст. 7 може розглядатися як загальне положення про важливість принципу добросовісності як фундаментального принципу, відповідного духу Віденської конвенції. Попри буквальної вказівки Конвенції, що принцип добросовісності відноситься тільки до тлумачення Конвенції, більшість суддів і дослідників тяжіють до додання принципу добросовісності більш суттєвої ролі.

Наприклад, стаття 16 щодо правил відкликання оферти може розглядатися як положення, яке містить у собі ознаки естопеля. У ст. 16 (2) b викладено принцип про те, що особа не повинна діяти суперечливо.

Виходячи з її формулювання можна визначити, що вона захищає право адресата оферти розумно покладатися на пропозицію, що поступила, і діяти відповідним чином. Учені припускають, що вищевказана норма є відображенням «теорії достатньої впевненості», відповідно до якої право оферента відкликати пропозицію блокується, для того щоб запобігти можливості виникнення недобросовісної поведінки щодо адресата оферти. Оскільки ситуація була б несправедливою в разі, якщо оферент, який знав або повинен був знати про те, що адресат оферти покладається на пропозицію, яка залишається відкритою, все одно відкликав би його. Так звана «розумна впевненість» може виникнути в зв'язку з різного роду заявами з боку оферента, що визначають його намір, до або під час операцій. Також в деяких сферах існують звичаї, які вказують, що певні оферти апріорі є безвідкличними, якщо прямо не зазначено інше [145, с. 75].

Слід також зазначити, що Віденська конвенція 1980 року вимагає, щоб адресат оферти діяв відповідно до її умов. Це пояснюється тим, що дія, здійснена відповідно до положень оферти, що володіє властивістю обов'язковості, може служити стартом для виробництва товарів, придбання матеріалів, укладання інших контрактів, проведення дорогих розрахунків або оренди складських приміщень, тобто початком виконання договору. У цій ситуації суд або арбітраж, які будуть застосовувати Конвенцію для вирішення правової проблеми, повинні заборонити оференту здійснити відкликання оферти.

Зустрічаються думки, що в структурі ст. 16 змішуються два конкуруючих підходи. Перший пункт статті відображає загальне правило, яке регулює відкликання оферти, в той час як другий встановлює два винятки з нього. Деякі коментатори визначають їх як правила «твердої пропозиції». Висуваються припущення щодо того, що норма, закріплена у підпункті «а» 16 ототожнює звичне правовим системам континентальних країн поняття безвідкличної «*irrevocability*», у той час як правило, що міститься в підпункті «в», аналогічно поняттю зобов'язального естопеля «*promissory estoppel*», що

є властивим країнам англо-саксонської сім'ї. Звідси випливає, що підпункт «в» п. (2) можна розглядати як доказ загального принципу естопель. Деякі учені, однак, трактують його в розширювальному аспекті, надаючи значення «*venire contra factum proprium*» – забороні суперечливої поведінки в цілому.

Важливо зауважити, що на етапі визначення застосовуваного права правові інститути, поняття і терміни тлумачаться в більшості випадків відповідно до національного законодавства. Як правило, незалежно від того, чи міститься в нормативно-правових актах конкретне поняття естопеля, схожі правові конструкції забезпечення добросовісності існують в багатьох правових системах. Віденська конвенція в свою чергу містить певний компроміс між схожими за змістом правовими механізмами двох різних правових сімей, тим самим уніфікує їх і стирає відмінності в розумінні.

У контексті цього дослідження також слід розглянути положення ст. 29 Конвенції 1980 року, пов'язані зі зміною сторонами договору. Друга частина другого пункту цієї статті однозначно визначає зміст поняття естопеля, де першочергове значення надається тому факту, що сторона покладається на поведінку іншої сторони. Стаття 29 (2) Конвенції визнає волю сторін домовитися про можливість зміни або припинення письмового контракту виключно в письмовій формі. Це положення також застосовується до ситуацій, при яких сторони погоджуються з іншими формальностями, такими як підпис нотаріуса або присутність свідка. Дослідники вважають, що це положення обмежує сферу застосування вищевказаної вимоги встановленням заборони на суперечливу поведінку як еквівалент застосування доктрини естопеля.

Важлива проблема пов'язана з можливістю розглядати «заяву» сторони і відповідне покладання на протилежну сторону як підставу для застосування ст. 29 (2) Віденської конвенції, так як у п. 2 вказується, що в якості такої підстави виступає безпосередньо «поведінка». У принципах УНІДРУА міститься така сама процедура. Однак, наприклад, у ст. 2. 106 Принципів європейського договірної права, крім «поведінки», згадується і «заява».

Дослідники, використовуючи розширене тлумачення поняття «поведінка», вважають, що «заява» також може розглядатися в рамках ст. 29, але тільки в тому випадку, якщо покладання на іншу сторону мало принципове значення для виконання договору [205, с. 176].

Оскільки Конвенція 1980 року є своєрідним компромісним механізмом, що згладжує дисбаланс між різними методами і принципами правових систем, можна визнати дійсним, що в ній містяться ознаки естопеля як загального принципу правового регулювання, оскільки він відображає цінності, які по суті притаманні як країнам англо-саксонської правової сім'ї, так і романо-германської. У зв'язку з цим можна зробити висновок про те, що естопель є гібридним принципом, який знаходить своє вираження в країнах загального права через вчення про естопель, а в країнах континентального права через принцип добросовісності і відповідно є важливим правовим регулятором в рамках Віденської конвенції.

У Віденській конвенції про право міжнародних договорів 1969 року є ст. 45, відповідно до якої держава не має більше права посилатись на підстави припинення або призупинення дії міжнародного договору або його недійсності, якщо вона, після того як їй стало відомо про факти, напевне погодились або в силу своєї поведінки має вважатися такою, що мовчазно погодились з тим, що договір зберігає силу, залишається чинним або дійсний. Зазначене положення ст. 45 втілює в собі принцип естопеля, відповідно до якого не можна заперечувати того, що до цього було прийнято або визнано. У застосуванні до міжнародних договорів естопель означає втрату державою права посилатися на підстави їх припинення, призупинення або недійсності.

Тим часом формулювання ст. 45 далеко не повністю враховує специфіку міжнародних договірних відносин, за що вона була піддана на Віденській конференції справедливій критиці соціалістичними країнами і країнами, що розвиваються, особливо країнами Латинської Америки. Зокрема, Венесуела виступила зі спеціальним меморандумом з цього питання, а вісім держав, у їх числі Радянський Союз, Болівія, Гватемала,

Народна Республіка Конго та ін., внесли поправку, спрямовану на обмеження застосування згаданої статті у випадках явної згоди держав на відмову від припинення, призупинення або заперечування дійсності міжнародного договору. У поправці пропонувалося виключити пункт про так звану мовчазну згоду держави на таку відмову в силу її поведінки. Цей пункт становив особливу небезпеку для невеликих країн та країн, що розвиваються, бо вони в силу свого залежного становища від великих держав не мали в минулому і зараз далеко не завжди мають можливість вільно здійснити свою волю під час оспорювання дійсності договору. У цьому випадку було б глибоко помилковим розглядати мовчання як знак згоди з боку держави на відмову від припинення або оспорювання дійсності договору. На це справедливо вказували представники СРСР, Куби, МНР, Болівії, Еквадору і ряду інших країн. Радянський представник, зокрема, заявив, що занадто широке тлумачення принципу естопеля буде небезпечним для малих країн і тих з них, які недавно звільнилися від колоніального ярма, але які ще довго після набуття незалежності можуть бути позбавлені можливості вільно висловлювати свою згоду. Тому було б важливо забезпечити їм право відмовитися від зобов'язань, нав'язаних їм метрополіями, щоб просте мовчання з їхнього боку не тлумачилося як добровільна згода з такими зобов'язаннями. Тільки чітко висловлена згода на відмову від права припинення або оспорювання договору може вважатися дійсною.

Принцип естопеля, яким він був викладений у проекті конвенції, майже у незмінному вигляді був прийнятий більшістю голосів на Віденській конференції («за» – 84, «проти» – 17 та 6 «утрималися»). З огляду на те, що в ст. 45 (у проекті ст. 42) міститься положення про мовчазну згоду, Радянський Союз утримався при голосуванні цієї статті в цілому. Збереження п. «б» ст. 45 значно погіршує цю статтю, оскільки у ньому допускається можливість застосування зазначеного положення у випадках, коли зацікавлена держава хоча і знала про своє право припинити, призупинити дію договору або оскаржити його дійсність, але не мала можливості вільно здійснити це право

в силу свого залежного становища від інших учасників договору або тиску на них. Було б неправильним і несправедливим по відношенню до держав, які не могли здійснювати повний суверенітет при укладанні міжнародного договору і згодом зазнали тиску, обмежити їх право припинити або призупинити дію такого договору і тлумачити відсутність заперечення з боку таких держав як «мовчазну згоду» з таким договором. Взагалі не завжди можна правильно судити про поведінку держави лише по її мовчанню, і тому вона має право оскаржити презумпцію мовчазної відмови від свого права припинити, призупинити дію або оскаржити дійсність міжнародного договору, в якому ця держава бере участь.

Отже, дослідники вказують на те, що «ст. 45 Віденської конвенції має серйозні недоліки. Однак, відповідно до неї, принцип естопеля не застосовується у випадках, якщо договір був укладений під впливом сили або в протиріччя з імперативними нормами міжнародного права *jus cogens*, а також у випадках подальшої неможливості виконання договору. Принцип естопеля повинен застосовуватися тільки за умови дотримання основних принципів сучасного міжнародного права, перш за все принципів суверенної рівності і незалежності всіх держав, самовизначення народів і заборони погрози силою або її застосування» [32].

США і Австралія протиставили свої поправки, які передбачали встановлення терміну давності, після якого держава остаточно втрачала право посилаючись на підставу припинення або недійсності міжнародного договору. У поправці США цей термін дорівнював десяти рокам, а в поправці Австралії – одному року. Поправка Швейцарії передбачала можливість втрати права оскаржувати недійсність договорів, навіть укладених за допомогою сили. Встановлюючи строк давності – це своєрідне віддзеркалення реакційної доктрини «придбаних прав», США явно прагнули забезпечити непорушність своїх нерівноправних колонізаторських договорів і угод, якими вони обплутали країни Латинської Америки, Азії та Африки.

Сутність цих поправок була настільки очевидна, що всі вони були відхилені переважною більшістю голосів членів пленарного комітету [32].

2.1.1. Договірні та звичасві норми

Договорам завжди належала важлива роль у формуванні міжнародного права. Договірна нормотворчість характеризується цілеспрямованістю і можливістю програмування. Договірні норми мають більші можливості для перебудови існуючих і встановлення нових відносин. У міру того як перед міжнародною спільнотою виникають все більш складні проблеми, які потребують радикального вирішення, зростає і роль договорів. Це пояснюється великою кількістю глобальних проблем, врегулювання яких можливе лише спільними зусиллями держав. У тому ж напрямку діє необхідність підтримки глобального світового порядку на основі загальних для всіх держав принципів і норм. Особливо слід відзначити збільшення числа багатосторонніх і навіть загальних, універсальних договорів, зокрема кодифікаційних, які за останні десятиліття перетворили основний зміст міжнародного права, створили в ньому нові галузі.

Договірна норма міжнародного права являє собою правило, яке міститься в міжнародному договорі, що надає їй юридичну силу. Відповідно до загального міжнародного права існує презумпція, що весь зміст договірної норми має юридичну силу, якщо інше не буде доведено.

Віденська конвенція про право міжнародних договорів 1969 року визначає договір як «міжнародну угоду, що укладається між державами в письмовій формі та регулюється міжнародним правом, незалежно від того, чи міститься така угода в одному документі, в двох або в декількох зв'язаних між собою документах, а також незалежно від його конкретного найменування» [18].

Наразі норми міжнародних договорів займають основне місце в міжнародному праві в силу певних причин, серед яких можна визначити наступні:

створення звичаєвих норм є тривалим процесом та іноді виникають труднощі у встановленні точного змісту звичаєвої норми. Процес створення договірної норми не такий довготривалий, а воля суб'єктів міжнародного права має більш виражений характер;

процедура укладання та виконання договорів детально розроблена та визначена Віденською конвенцією про право міжнародних договорів 1969 року та Віденською конвенцією про право договорів між державами та міжнародними організаціями або між міжнародними організаціями 1986 року;

договірна форма надає більше можливостей для згоди волі суб'єкта аніж будь-яка інша.

Ці та інші причини зумовлюють все більш широке використання договірного процесу створення міжнародно-правових норм [9, с. 42-43].

Звичаєві норми міжнародного права відрізняються від договірних норм рядом особливостей. Норми звичаєвого права істотно старіші норм договірного права за часом виникнення. Не можна не сказати про те, що норми звичаєвого права є прабатьками договірних норм. Разом з тим, норми звичаєвого права більше, ніж норми договірного права, потребують тлумачення (судового та доктринального), в підтвердженні самого їх існування через визнання як державами, так і міжнародними організаціями, включаючи міжнародні судові та арбітражні органи.

Звичаєві норми міжнародного права – це правило поведінки, що склалося в міжнародній практиці, за яким суб'єкти міжнародного права визнають юридично обов'язковий характер. Звичаєві норми складають основний масив норм міжнародного права.

До XX століття міжнародний звичай відігравав важливу роль, звичаєвих норм міжнародного права кількісно було значно більше ніж договірних. Звичай утворюється протягом достатньо тривалого проміжку часу із дій (актів), що повторюються суб'єктами міжнародних правовідносин. Прикладами звичаєвих норм можуть бути: визначення кордонів державного

суверенітету та, відповідно, кордонів державної території на висоті 100–110 км від поверхні землі та інше. Більшість звичаєвих норм складають інститути правонаступництва держав та урядів [104].

Традиційно вважається, що естопель є приватним проявом принципу добросовісного виконання державами своїх зобов'язань. На думку А. В. Ніколаєва, «основу принципу естопеля становить двоєдинство принципів справедливості і добросовісності при пріоритеті останнього» [79, с. 12]. Як зазначає Р. А. Каламкарян, «порушення принципу добросовісності в поведінці одного суб'єкта, який сумлінно довірився поведінці першого, викликає ситуацію естопеля» [36, с. 615]. Принцип естопеля встановлює юридичну заборону відмовитися від раніше прийнятої позиції з будь-якого питання, яке було офіційно викладено, донесено, заявлено уповноваженою особою.

Естопель знаходить застосування і в міжнародному приватному праві. Так, наприклад, згідно зі світовою судовою (арбітражною) практикою сторони втрачають право посилалися на стару угоду (арбітражне застереження), якщо мовчазно погоджуються на зміну підсудності і розгляд справи в державному (національному) суді [21, с. 565].

Визначення принципу естопеля в приватноправовій сфері приводять в своїй роботі Ж. І. Сєдова та Н. В. Зайцева. Як пишуть зазначені автори: «якщо особа А своєю дією (чи словом) дає особі В привід (причину) довіритися певному набору фактів і в зв'язку з цим вчинити дії (понести витрати), то особа А не може пізніше з метою отримання вигоди заперечувати ці факти або стверджувати, що раніше вчинена особою А дія була неналежною» [94]. По суті, принцип естопеля не допускає отримання суб'єктом правовідносин переваг внаслідок своєї протиправної, непослідовної поведінки.

Якщо між сторонами немає оформленого на папері або в усній формі договору, але поведінка сторін досить зрозуміло свідчить про їх волю на укладення договору, договір слід визнавати укладеним в результаті

конклюдентної поведінки. Договір вважається укладеним і в тому випадку, коли з поведінки сторін випливає їх воля на укладання договору. Відповідно, захист очікувань кожної зі сторін у такій ситуації здійснюється не через принцип естопель, а за допомогою визнання договору укладеним. Складність виникає тільки тоді, коли закон вимагає оформлення договору на папері під загрозою нікчемності. У такій ситуації конклюдентна форма не допускається, але в ряді ситуацій справедливість може відновити принцип естопеля.

Іноді виникає ситуація, коли договір виконувався незважаючи на те, що за певними суттєвими умовами сторони не дійшли згоди. Однак в таких випадках необхідно чітко проводити межу між ситуацією, коли сторони своїм волевиявленням у вигляді угоди (в тому числі конклюдентною поведінкою) заповнили прогалини які раніше не були узгоджені істотними умовами, і ситуацією, коли істотна умова залишилася невизначеною. Тільки в останній ситуації в ряді випадків можна говорити про принцип естопеля. Наприклад, коли в оформленому договорі немає конкретизації предмета договору (наприклад, найменування та кількості товару або типу та обсягу робіт, що підлягають виконанню), але згодом товар будь-якого типу та кількості відвантажується і приймається без заперечень покупцем, або роботи виконуються і приймаються замовником остаточним актом, що виражає згоду замовника з тим, що і як було виконано за договором, без будь-яких заперечень, договір укладено, і ніхто не може його заперечувати. Тут узгодження істотної умови відбувається по факту поставки та виконанню робіт у відповідному акті або накладній. У даній ситуації принципу естопеля для захисту довіри тут не потрібно.

Але навіть якщо у відповідному акті не зазначено зміст відсутньої істотної умови, однак з поведінки випливає воля суб'єкта на узгодження такої умови, то слід говорити про конклюдентні узгодження. Так, якщо роботи за договором підряду були виконані і прийняті до узгодження сторонами строку виконання робіт, що є істотною умовою договору будівельного підряду в силу закону, то договір є укладеним не в силу

принципу естопеля, а в силу того, що сторони конклюдентними діями погодили істотний для договору підряду термін виконання робіт за фактом приймання. Пошук довіри і «чинників несправедливості» тут не потрібний.

Також не слід говорити про принцип естопеля тоді, коли сторони виконували договір для досягнення угоди за умовою, яка по вираженій під час переговорів заяві однієї із сторін мала бути погоджена: якщо обидві сторони приступають в цьому випадку до виконання без узгодження даної умови, то вони конклюдентним чином висловлюють свою волю на те, щоб виключити неузгоджену умову з розряду істотних. Очевидно, що ні естопель, ні якась інша концепція не дозволять прийти до висновку про укладення договору, якщо ні спочатку, ні згодом конклюдентним чином не узгоджений предмет договору, що даний договірний тип виконання (наприклад, найменування та кількості товару, що підлягає поставці). Навіть якщо замовник передав підряднику аванс і матеріали, а підрядник прийняв їх і вийшов на будмайданчик, неможливо визнати договір підряду укладеним, якщо ні прямо, ні конклюдентно сторони не погодили, що конкретно має бути побудовано. Якщо, наприклад, підрядник чомусь вирішив на свій ризик почати будувати якийсь сарай, а замовник заперечує, заявляючи, що він мав на увазі замовити зовсім інше, визнати договір укладеним навряд чи можливо, не дивлячись на те, що кожна зі сторін раніше почала здійснювати дії, як нібито свідчать про наявність між ними договору.

Але в вищезазначеному прикладі місце для принципу естопеля залишається тоді, коли сторони не погодили предмет договору, підрядник приступив до виконання робіт на землі замовника, той довгий час спостерігав за ходом виконання робіт і ніяких заперечень не уявляв, а потім, коли роботи були закінчені і замовнику було запропоновано їх прийняти, той раптом відмовляється і заявляє про непогодження предмета договору.

Також принцип естопеля може бути застосований і тоді, коли подальша поведінка сторін по виконанню договору не дозволяє встановити волю на заповнення умови, що не характеризує предмет договору, але є істотним в

силу прямої вказівки в законі. Наприклад, якщо сторони виконували договір підряду, але ще до завершення робіт замовник вказав на відсутність узгодження терміну, то він може зіткнутися з запереченням про заборону суперечливої поведінки. У цьому випадку заповнення істотної в силу закону умови може віддаватися на розсуд суду. Той факт, що закон допускає в ряді випадків делегацію судам компетенції щодо визначення умов, які не характеризують предмет договору, а є суттєвими в силу прямої вказівки в законі, можна виявити в контексті попереднього договору, де сторони попереднього договору можуть обмежитися зазначенням предмета основного договору, а визначення інших істотних умов залишити на розсуд суду, по суті делегувавши вирішення своїх розбіжностей за такими умовами суду. Тут вторгнення в автономію волі не має критичного характеру, так як не пов'язане безпосередньо з предметом договору, який характеризує договірний тип.

Якщо сторони договору поведуться всупереч узгодженим умовам і ця поведінка досить ясно вказує на те, що вони мають волю на зміну умов договору, не має необхідності застосовувати принцип естопеля. Слід говорити, що сторони змінили договір своєю конклюдентною поведінкою. Саме через конклюдентну угоду про зміну умов договору, а не через застосування принципу естопеля можна пояснити ситуації, коли особа втрачає право на оскарження загальної підсудності справи арбітражному суду, якщо обидві сторони вступили в процес і відповідач відразу не заявив про наявність пророгаційної угоди про іншу підсудність.

2.1.2. Односторонні акти

Питання односторонніх актів держави та їх юридичної сили є актуальною темою в сучасний період. Під односторонніми актами держав слід розуміти одностороннє волевиявлення, яке виражає намір викликати правові наслідки за міжнародним правом незалежно від втручання інших волевиявлень.

Односторонній акт – це дія суб'єкта міжнародного права, що застосовується ним в односторонньому порядку і має міжнародно-правове значення. Юридичним одностороннім актом є «лише таке волевиявлення або дія держави, з яким міжнародне право пов'язує настання правових наслідків, тобто яке має значення юридичного факту за міжнародним правом» [95]. Для того щоб односторонній акт мав вказане значення, необхідно, щоб волевиявлення було «спрямоване на виникнення міжнародно-правових наслідків, оскільки не всяка одностороння дія суб'єкта міжнародного права тягне їх. Також необхідно, щоб були міжнародно-правові норми, на підставі яких або в зв'язку з якими виникає відповідний юридичний факт» [95].

Практика застосування односторонніх актів є досить поширеною для регулювання міжнародних відносин. Вони мають важливе значення, але при цьому відносяться до одних з найменш вивчених у науці міжнародного права. Про значення цієї проблеми свідчить, зокрема, те, що «за рішенням Генеральної Асамблеї ООН Комісія міжнародного права ООН включила відповідну тему в програму своєї роботи. За своєю юридичною природою і за формою вони дуже різноманітні. З урахуванням цього багато урядів у відповідях на запит Комісії висловили думку про неможливість вироблення єдиних правил для всіх видів односторонніх актів».

У сучасній практиці міждержавних відносин має місце значна кількість односторонніх актів, наприклад, це можуть бути ноти, заяви, виступи лідерів держав, інших державних і політичних діячів тощо, відповідно до яких держави беруть на себе зобов'язання поводитися на міжнародній арені певним чином. При цьому більшість такого роду односторонніх актів мають морально-політичний характер, але така обставина не применшує їхнього значення, оскільки вони зобов'язують державу до певних дій, і наступна відмова будь-якої держави від своїх заяв завдає відчутної шкоди її іміджу й авторитету на міжнародній арені.

Деякі автори (В. Деган, М. О. Ушаков та ін.) вважають, що «односторонні акти держав здатні створювати норми міжнародного права, а

тому є джерелом міжнародного права. Вказані автори бачать в односторонніх актах держави засіб міжнародної правотворчості. Вони гадають, що найбільше значення джерела міжнародного права, крім установлених (договір, звичай та ін.), сьогодні набув односторонній юридичний акт держави» [110, с. 26].

Прикладами односторонніх є також «визнання держави або уряду, оголошення про нейтралітет або неприєднання, приєднання до договору, застереження до нього, припинення договору або вихід з нього, оголошення про встановлення будь-якої зони, відмова від права, розрив дипломатичних відносин, ультиматум, оголошення або фактичне розв'язання війни, оголошення про припинення війни, капітуляція, протест, прийняття одностороннього зобов'язання» [119] тощо. Односторонні акти можуть бути правомірними і протиправними, що обумовлює настання різних правових наслідків. Так, правомірне одностороннє припинення двостороннього договору веде до втрати останнім своєї юридичної сили, а неправомірне одностороннє припинення такого ж договору тягне за собою відповідальність за порушення принципу добросовісного дотримання міжнародних договорів. Односторонні акти використовуються, головним чином, у правозастосовчій сфері і не мають значення джерела міжнародного права, хоча їх вплив на правотворчий процес має велике значення. У разі одностороннього прийняття зобов'язання зобов'язаною стороною є автор односторонніх актів. Скасування такого зобов'язання таким чином здійснюється ним в односторонньому порядку. Найбільш поширеними формами односторонніх актів є одностороння декларація (заява) і нота. Дійсність односторонніх актів не залежить від форми волевиявлення [119].

Пропонують наступну класифікацію односторонніх актів.

«1) Односторонні акти, що визначають позицію держави щодо певної ситуації, що має юридичне значення. До таких актів належать визнання, протест і відмова. Усі ці акти повинні мати чітко виражену форму, з тим, щоб забезпечити визначеність в міжнародних відносинах.

Визнання – це акт, «яким держава підтверджує або приймає факт, ситуацію, документ або претензію. В результаті отримання такого акту інші держави не можуть посилалися на те, що вони не знали про відповідну позицію держави. Як приклади визнання можна назвати визнання держави і уряду, державних кордонів, дійсності договору або судового рішення, випадки спірних прав і претензій. Визнанням належить важлива роль. Визнаючи той чи інший юридичний акт, ситуацію, держава вже не має права чинити всупереч цьому визнанню. Більш того, як правило, визнання не може бути відкликано. У деяких випадках визнання може надаватися не тільки в усній, але і в мовчазній формі або шляхом конклюдентних дій. Прикладом останніх може служити встановлення дипломатичних відносин із державою, що виникла, що рівносильно її повному визнанню» [148].

Протест – це акт, «за допомогою якого держава виражає намір не визнавати законними певну претензію або ситуацію. За своїм значенням протест протилежний визнанню» [70].

«Відмова – акт, що виражає намір держави відмовитися від певного права чи повноважень, від вимог чи претензій. На відміну від визнання протест може бути тільки ясно вираженим. Більш того, він повинен підтверджуватися у всіх відповідних випадках. Міжнародний Суд ООН, вирішуючи спір між Норвегією і Великобританією про риболовецьку зону, визнав, що тривала відсутність британського протесту проти претензій Норвегії робить їх виправданими. Не використання правом або повноваженнями не означає відмови від них. Відмова є остаточним і безповоротним» [70].

2) Односторонні акти, які є «засобом здійснення суверенних прав держави. Такі акти необхідні для використання наданих міжнародним правом можливостей. Як приклад, можна вказати встановлення меж територіального моря або виключної економічної зони, декларацію про нейтралітет. Від такого роду актів відрізняються акти, які за формою є односторонніми, а фактично представляють собою елемент угоди. До таких актів належать ті,

що представляють собою практику держав, на основі якої формуються звичаєві норми міжнародного права. До них відносяться і акти, пов'язані з договорами: приєднання до договору, вихід з нього, застереження. Такого роду акти відносяться до права договорів» [55, с. 67].

3) Односторонні акти, «що породжують юридичні зобов'язання – акти, що представляють недвозначне волевиявлення держави з метою прийняти на себе міжнародно-правові зобов'язання. Такі акти визначають як обіцянки (*promises*), що не зовсім точно. Відомо, що просто обіцянку не створює зобов'язань (*nuda pacto obligationem non parit*). Йдеться про особливий вид обіцянок, що мають юридичний характер. За допомогою таких актів держава бере на себе зобов'язання дотримуватися певної поведінки. Головна роль в такому випадку належить наміру держави взяти на себе правові зобов'язання» [55, с. 68-69].

У певних випадках односторонні акти держав можуть спричинити «виникнення міжнародних правових зобов'язань, але це потребує наявності певних підстав, які зводяться до того, що «вони мають виражати суверенну волю держави та передбачати відповідні зобов'язання, що вона бере на себе і звертається з цього приводу до світового співробітництва». Прикладом цього є проголошення нейтралітету або без'ядерного статусу держави.

Для одностороннього акту важливі три елементи: 1) односторонній прояв волі суб'єкта права; 2) незалежність щодо інших проявів волі; 3) правові наслідки, що відповідають виявленій волі, ніколи не включають зобов'язання для третіх держав.

Особливість односторонніх актів полягає в тому, що зобов'язання, котрі містяться в них, мають характер зобов'язань «*erga omnes*», тобто вони зверненні не до певної держави, а до міжнародного співробітництва держав загалом.

Якщо в традиційній доктрині та практиці міжнародного права принцип *pacta sunt servanda* вважається єдиною основою майже всіх видів міжнародно-правових зобов'язань, то в сучасному міжнародному праві не

існує будь-якої імперативної норми, яка б забороняла державам брати на себе зобов'язання в односторонньому порядку.

З одного боку, деякі дії держав, такі, як ратифікація, прийняття та затвердження договору, містять у собі формальні ознаки одностороннього акту. Але вони є необхідними елементами процесу укладання міжнародного договору чи набрання ним чинності. І якщо інша сторона не вчинить аналогічних дій (актів) у відповідь, ці акти не матимуть юридичної сили. З іншого боку, якщо право зробити застереження чи здійснити односторонню денонсацію договору передбачено в тексті договору, то ці односторонні акти матимуть правовий ефект і їх можна вважати дійсними односторонніми актами, передбаченими договорами [75, с. 105-106].

У науці міжнародного права є майже загальноприйнятим, що після проголошення одностороннього акту держави, якщо він не суперечить чинним принципам та нормам міжнародного права, незалежно від реакції на нього інших держав (позитивної чи негативної), він повністю зберігає свою зобов'язальну силу для держави-ініціатора. Якщо такі самі акти проголошують інші держави, то створюється юридична ситуація, рівноцінна укладанню угоди між ними.

Односторонні акти держави, не обумовлені часом їх дії, як правило, не підлягають відміні або зміненню. Звичайно тут може йтися про час шляхом вияснення відповідних вимог міжнародного права до чинних у період проголошення односторонніх актів. Деякі фахівці з міжнародного права вважають, що в подібних ситуаціях може йти мова про «неформальну міжнародну угоду», а отже, на неї «поширюються вимоги міжнародного договірної права. Неформальність впливає з відсутності звичних для міжнародної правотворчості переговорів, підписання, затвердження, ратифікації тощо» [13, с. 421-422].

В принципі односторонній акт не створює зобов'язань для інших держав. Однак, надаючи їм права, акт може визначити умови користування ними. Погоджуючись користуватися правами, інші держави зобов'язані

дотримуватися умов їх надання. Обов'язкова сила одностороннього акту визначається одним із принципів міжнародного права – принципу добросовісності, який в свою чергу є основою принципу естопель.

Особливим випадком мовчазної відмови є естопель (*estoppel* – позбавлення права заперечення). У конвенційному праві естопель уперше був відображений у ст. 45 Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969 року: «За умови естопель держава, яка раніше стверджувала своїми діями існування певної норми, не може з часом стверджувати протилежне. Наприклад, держава втрачає право посилається на таку підставу припинення договору, як його порушення, якщо після того, як їй стало відомо про факт порушення, вона повинна з огляду своєї поведінки вважатися такою, що мовчазно погодилась з тим, що договір зберігає силу» [18].

Посилання на принцип естопель як основу юридичної обов'язковості можна пояснити тим, що він є загальним принципом права, який визнаний націями [169], а також принципом, дійсність якого в міжнародному праві була визнана будь-де та має значну зовнішню схожість з односторонніми актами держав.

С. А. Мельник у контексті розгляду питання про розмежування односторонніх актів *stricto sensu* від інших правових явищ вказує, що особливого розгляду потребує принцип естопель [70, с. 106-107].

Звертаючи увагу на загальні риси, які характерні як принципу естопель так і суто одностороннім актам, в доктрині висловлюється ідея про можливість їх ототожнення [183, с. 10]. Так, М. Байерс говорить, що «односторонні акти та естопель діють в міжнародному праві схожим чином» [132, с. 107-108]. Принцип естопель означає, що держава бере на себе певні односторонні обов'язки, від яких вона не вправі відмовитися або оспорювати їх правомірність в майбутньому [165, с. 468].

Р. А. Каламкарян стверджує, що у разі проголошення державою одностороннього акту (заяви) «діє правило дотримання послідовності в своїй

поведінці, яку держава декларувала шляхом односторонньої заяви, та вона повинна проявляти повагу до юридичних наслідків, які викликані її позицією з приводу того чи іншого питання або факту» [39, с. 157]. Принцип естопеля передбачає, що держава, яка взяла на себе в односторонньому порядку міжнародне зобов'язання, надалі не має права відмовлятися від раніше задекларованої позиції. Таким чином, данні два явища спроможні викликати, на перший погляд, фактично ідентичні правові наслідки.

На думку Р. А. Каламкаряна, принцип естопеля породжує юридичні наслідки в разі, коли треті сторони, які довірилися поведінці відповідної держави, понесли збиток від змін його позиції. Отже, естопель пов'язаний не тільки з відмовою держави від раніше прийнятою нею позицією, але і з фактом нанесення в результаті таких дій збитків для інших держав. Порівнюючи інститут односторонніх актів та принцип естопеля, Е. Пекур Грасія вважає, що вказані правові матерії мають різну правову природу, оскільки у випадку з односторонніми актами основний акцент робиться на намірі держави взяти на себе одностороннє зобов'язання [179, с. 103].

Такої ж позиції дотримується і Ж. П. Жаке, вказуючи на те, що різниця між двома вказаними явищами знаходиться в первинному обов'язковому характері односторонніх актів. На його думку, їх юридична сила виходить безпосередньо із наміру держави-актора. Але юридичні наслідки акту та поведінки, які розглядаються у контексті принципу естопеля, ґрунтуються на подальших діях третіх держав, які довірилися та понесли збиток в результаті зміни позиції відповідної держави [158, с. 335-336]. Як вказує професор В. Г. Буткевич, в випадку з принципом естопеля йдеться про неоднозначне (з часом) відношення до існуючої норми міжнародного права, а не про сам правотворчий акт, як це має місце в випадку з односторонніми актами держави [13, с. 422].

Потрібно сказати, що приведені вище аргументи підтримує і спеціальний доповідач Комісії міжнародного права по темі односторонніх актів В. Р. Седеньо. Він вважає, що при співвідношенні інституту

односторонніх актів та принципу естопеля потрібно, перш за все, приймати до уваги намір держави-актора створити правове зобов'язання. Якщо в випадку з односторонніми актами такий намір завжди присутній, то акти та дія, пов'язані з естопелем, необов'язково мають за мету створення юридичних наслідків для держави-актора. Так, за словами Р. Хіггінса, у випадку з естопелем наголос робиться не на намірі держави, а на довірі, яка виникає в інших держав, а також збиток, який понесли треті держави в результаті зміни поведінки держави-актора [154, с. 65].

Існування зазначеної доктринальної суперечки щодо характеру співвідношення цих двох правових явищ можна пояснити, ймовірно, різними підходами, які існують в романській та англо-американській школах права відносно розуміння правової природи односторонніх актів. Представники першого напрямку визнають обов'язкову силу односторонніх актів держав, тоді як прихильники англо-американської системи тривалий час заперечували таку можливість. Вони схильні були розглядати міжнародно-правові наслідки, які виникають в результаті проголошення одностороннього акту, через принцип естопеля [160, с. 93-94].

Не дивлячись на присутність деяких загальних рис, принцип естопель навряд чи можна ототожнювати з інститутом односторонніх актів. В випадку останніх держава виступає з чітким наміром покласти початок новим правовідносинам, взявши на себе в односторонньому порядку міжнародно-правові зобов'язання. В той же час в випадку з естопелем держава-актор втрачає можливість відмовлятися від своєї попередньої позиції, внаслідок якої виникли права в третіх сторін [133, с. 23]. По суті, цей принцип не являється ні одностороннім, ні двостороннім актом, а представляє собою певну ситуацію або наслідки, які виникли при певних обставинах в контексті реалізації договірних або звичаєвих норм і вплинули на правовідносини між суб'єктами міжнародного права.

Для обґрунтування правових наслідків, які несуть за собою односторонні акти держав, деякі вчені звертаються до естопеля.

Так, В. Р. Седеньо, Ф. Манена, Дж. Шварценберг та Дж. Фіцморіс звертаються до естопеля. Спеціальний доповідач Комісії міжнародного права Р. Седеньо на тему «односторонні акти держав» зазначив, що немає сумнівів, що існує зв'язок між односторонніми актами держав та принципом естопеля [199, с. 6]. Французький філософ Ф. Манен наголошує на тому, що на естопель можна посилались майже у всіх випадках односторонніх зобов'язань [167, с. 155]. Англійський вчений Дж. Фіцморіс вважає, що односторонні акти можуть створювати обов'язки для держави. Зокрема, коли інші держави, підтримавши цей акт, змінили свою позицію, або опираючись на неї, вжили певні дії [143]. Натомість англійський юрист-міжнародник Дж. Шварценберг вважає, що принцип естопеля є типовим мінімальним наслідком односторонніх актів. Цей принцип забороняє суб'єкту міжнародного права, якому приписуються односторонні акти, діяти всупереч заявленим намірам [184].

Принцип естопеля полягає в тому, що держава внаслідок своєї активної або пасивної поведінки дотримуючись позиції, яка є протилежною тому суб'єктивному праву, яке вона відстоює у суді, не може більше вимагати це право. В рамках загальної схеми свого регулятивного впливу естопель забороняє державам відмовлятися від раніше вираженої позиції [40, с. 7].

Розмірковуючи над проблематикою односторонніх юридичних актів держав, їх правовими наслідками, буде недопустимим оспорювати раніше заявлені міжнародно-правові позиції, що виражається в формі визнання, відмови або обіцянки. Тобто держава повинна дотримуватися по відношенню до даної фактичної або юридичної ситуації позиції, породжуваної з тою, яка була прийнята ним відповідно з його односторонніми актами [149, с. 333-336].

Опираючись на це, деякі вчені відзначають, що, забороняючи державі поведінку, яка не сумісна з її попередньою заявою або поведінкою по тому ж питанню, принцип естопеля діє таким самим чином, як, наприклад, одностороння обіцянка [152].

Дж. Шварнцерберг зрівнював односторонні акти визнання та естопель. На його думку саме естопель в разі визнання забороняє стороні, яка прийняла зобов'язання, відмовитися від свого одностороннього акту [185, с. 66]. Він зазначає, що «Кожний акт визнання створює естопель, оскільки, надаючи визнання, держава не бере на себе ніякого іншого обов'язку, окрім як в майбутньому не піддавати сумнівам те, що вони вже визнали в минулому» [186]. Про це також говорять бельгійський юрист-міжнародник Є. Сой та італійський вчений Дж. Вентуріні.

Як односторонні акти держав, так і естопель потребують послідовності в поведінці, відповідають ідеям стабільності в міжнародних правовідносинах, спрямовані на зміцнення довіри та захисту законних очікувань, що обумовлює настання у зв'язку з цим дійсно схожих наслідків. На думку французького дослідника Ф. Манена, для того, щоб можна було говорити про естопель, необхідно поєднання двох елементів: 1) поведінка однієї держави по відношенню до будь-якого акту або ситуації; 2) факт, що ця поведінка викликала зміну позиції іншої держави, яка на основі принципу добросовісності поклалась на таку поведінку, що спричинило шкоду для цієї держави або притиснення її права [167, с. 155].

Інший французький дослідник Ж. В. Луї звертає увагу на три конститутивні елементи естопеля: 1) існування певної поведінки, яка приписується позивачу; 2) зміна поведінки відповідача; 3) шкода, яку потерпів позивач, коли довірився позиції відповідача та змінив свою позицію [163].

Також, між односторонніми актами держав та принципом естопеля є певні відмінності. Швейцарський вчений Ф. Кайе вказує на те, що в принципі естопеля ми маємо справу з існуючими правами та обов'язками, а односторонні акти самі можуть утворювати права та обов'язки [133]. Тобто держава виступає з одностороннім правовим актом з наміром встановити нові правові відносини. Своєю чергою, естопель не утворює нових прав або обов'язків, а лише встановлює неможливість посилатись на вже існуючі

права та обов'язки [189, с. 5].

Таке розуміння принципу естопеля розділяють Дж. Верховен (Бельгія), К. Димінісе (Франція), Р. А. Каламкарян (Росія), Дж. Ланг (Франція) та інші дослідники [203], що засновано на висновках Міжнародного суду ООН, зроблених, зокрема, при розгляді справ *Barcelona Traction* (Бельгія проти Іспанії, 24 липня 1964 року) [127], *North Sea Continental Shelf* (ФРГ проти Данії, ФРГ проти Великобританії, 20 лютого 1969 року) [173].

Аналіз конститутивних елементів естопеля і односторонніх актів держав дозволяє провести ряд відмінностей між цими явищами. Одна з цих відмінностей виявляється при розгляді способу створення зобов'язання. Так, зобов'язання в результаті одностороннього акту створюється юридичним актом, виявом волі, яким держава-актор вирішує створити для себе юридичні зобов'язання. У той же час естопель виникає не в результаті наміру актора, а в результаті очікувань або поведінки адресата акту [152]. Вольовий зміст юридичних актів держав в ситуації естопеля практично не має значення. Р. А. Каламкарян справедливо робить висновок, що увагу приділяють тільки об'єктивній стороні поведінки з метою визначення, наскільки треті держави могли довіритися наміру, який, як передбачається, полягав у поведінці іншої держави [37, с. 207]. Таким чином, у разі естопеля «на перше місце виходить поведінка дестонатору акту, що не має такого значення при визначенні обов'язкового характеру односторонніх актів держав» [40, с. 149]. Головним в разі одностороннього юридичного акту є вільне волевиявлення держави, що виступає з таким актом [199].

Є ще одна відмінність, що виявляється при порівнянні естопеля та односторонніх актів держав. Як зазначалось раніше, одним з конститутивних елементів естопеля є наявність шкоди, яку зазнала одна держава в результаті зміни правової позиції іншої держави [146]. І хоча щодо обов'язковості цієї ознаки в доктрині висловлювалися сумніви (А. Гігант, А. Мак Нейрі), проте важко уявити, щоб міжнародне право забороняло державам змінювати свою позицію навіть в тих випадках, коли така зміна не завдала б ніякої шкоди

законним правам та інтересам інших держав. У зв'язку з цим необхідність наявності цієї ознаки для констатації естопеля особливо підкреслюється деякими вченими. Так, англійський юрист-міжнародник Д. В. Бауетт відзначає існування простого принципу, згідно з яким право вимагає послідовності в поведінці в тих випадках, де непослідовність призведе до нанесення шкоди іншій стороні [131]. Р. А. Каламкарян вважає, що шкода, яка понесена однією із сторін, є основною особливістю естопеля.

Що ж стосується односторонніх актів держав, то тут немає ніякої потреби у встановленні понесеної шкоди. Ключову роль при визначенні обов'язковості одностороннього акту відіграє принцип добросовісності, який вимагає від держав дотримуватися всіх прийнятих міжнародних зобов'язань незалежно від їх джерела. Таким чином, збитки, які зазнали в результаті порушення таких актів, не мають ніякого значення для визначення їх юридичного значення.

Можна зробити висновок, що в деяких випадках, якщо будуть дотримані всі умови, односторонні акти держав дійсно можуть привезти до ситуації естопеля. Але застосування даного принципу повинно мати обмежений характер. Здатність односторонніх актів самотійно створювати міжнародні зобов'язання, необхідність дотримання цих зобов'язань в силу дії принципу добросовісності незалежно від наявності понесеного збитку, особлива роль волевиявлення у встановленні юридичного зобов'язання за допомогою одностороннього акту роблять звернення до естопеля для обґрунтування юридичної сили таких актів зайвим. Таким чином, принцип естопеля має, на наш погляд, скоріш опосередковане відношення до суто односторонніх актів та може розглядатися в рамках даної теми в якості одного із видів прояву юридичних наслідків, які викликані суто односторонніми актами.

2.1.3. Міжнародна судова практика застосування принципу естопеля

Естопель є простим, але в той же час потужним і гнучким інструментом, що активно використовується в міжнародній судовій практиці.

З того часу, як принцип естопеля був виокремлений та застосовується у судовому розумінні, ведуться спори про те, чи є він правилом доказування в судовому процесі або нормою матеріального права. Думки юристів за цим аспектом, досить сильно відрізняється. Хоча Тейлор та Стивен дотримуються думки, що принцип естопеля є частиною застосування законних доказів, інші юристи, такі як Піпсон, Кросс та Ноукс, вважають, що естопель належить до матеріального права і не застосовується детально.

Правова природа принципу естопеля є спірною. В англійському праві дана правова конструкція – це процесуальний інститут, але можливі випадки його використання в матеріально-правовому аспекті. Застосування принципу естопеля активно застосовується в міжнародній судовій практиці. В українській судовій практиці також зустрічаються приклади використання принципу естопеля як в процесуальному, так і в матеріальному аспектах.

На практиці під час судового розгляду часто виникають ситуації, коли сторона, намагаючись врятувати своє становище, починає зловживати своїми процесуальними правами, наприклад, в одному судовому засіданні заявляючи одну позицію, а коли інша сторона знаходить вагомі контраргументи, відступає від раніше займаної позиції або змінює її аж до абсолютно протилежної, або заявляє нові аргументи та докази, які раніше спеціально були заявлені з наміром змінити позицію іншої сторони [19].

Доктрина естопеля обмежує особу, яка, «не будучи підписантом певного контракту, свідомо погодилась та прийняла той ризик, який надає участь у виконанні такого контракту, в можливості відмовитись від участі в арбітражному розгляді спорів, що виникають з такого контракту, на підставі правил, що викладені в пов'язаному з ним арбітражному застереженні» [81].

Основоположним прецедентом щодо використання принципу естопеля є справа *Hughes v. Metropolitan Railway* 1877 року, в якій вперше було

сформульовано правило позбавлення права заперечення на основі обіцянок (*promissory estoppel*). Воно було виведено судом з принципу зустрічного задоволення, без якого ніяка угода не може бути визнана контрактом, має зобов'язально-правовий ефект [155].

Ще одним важливим прецедентом, що описує застосування правила естопеля, є справа *Central London Property Trust Ltd. v. High Trees House Ltd.* У ній суд вказав, що принцип естопеля забороняє судовий захист вимог, що йдуть врозріз з угодами, досягнутими сторонами та яких вони дотримуються тривалий час. Згідно з фактичними обставинами справи орендодавець в 1940 році (початок періоду воєнного часу) знизив розмір орендних платежів (з 2500 до 1250 фунтів щорічно) у зв'язку зі зменшенням кількості клієнтів і погіршенням матеріального становища останніх. Починаючи з 1940 по 1945 роки, він брав платежі від мешканців у зменшеному розмірі. Коли у 1945 році квартири знову були заповнені гостями, власник вимагав виплати повного розміру орендної плати за два останні квартали 1945 року (відповідно до ставок орендної плати, що існували до 1940 року). Суд відмовив у задоволенні його вимог, визначивши, що угода 1940 року є нікчемною [137].

У Міжнародному Суді тема принципу естопеля уперше обговорювалася у справі компанії «Барселона Трекшн». 23 вересня 1958 року Бельгія порушила проти Іспанії справу на підставі заяви, в якій бельгійський уряд вимагав компенсації за шкоду, заподіяну бельгійським громадянам – акціонерам канадської компанії «Барселона Трекшн» діями різних державних органів Іспанії. У 1961 році позивач заявив, що відмовляється від свого позову, після чого Суд виключив цю справу із загального списку справ. Зроблено це було для того, щоб посприяти переговорам зацікавлених приватних осіб стосовно даного питання, які, тим не менш, закінчилися безрезультатно.

У 1962 році Бельгія повторно порушило провадження у даній справі на підставі тієї ж заяви. Іспанський уряд висунув чотири попередніх заперечення. Перше заперечення полягало в тому, що припинення справи в

1961 році позбавило Бельгію права повторно порушувати цю справу. Дане заперечення було відхилено на тій підставі, що припинення справи є чисто процесуальною дією; що заява Бельгії про відмову від позову за своїм змістом обмежувалося межами судочинства.

Друге заперечення ґрунтувалося на тлумаченні Іспанією ст. 37 Статуту Міжнародного Суду ООН, в якій вказувалося, що, якщо чинний договір передбачає передачу справи Постійній палаті міжнародного правосуддя, то справа між сторонами учасниками цього Статуту має передаватися в Міжнародний Суд. Стаття 17 Договору між Бельгією та Іспанією про примирення, юридичне врегулювання та арбітраж 1927 року передбачала передачу спору правового характеру на розгляд Постійній палаті міжнародного правосуддя. Суд відхилив дане заперечення на тій підставі, що в ст. 37 передбачала три умови – договір повинен бути чинним, він повинен передбачати передачу справи ППМП, учасники договору є учасниками Статуту – які до 1962 року були виконані, тому Суд має відповідну компетенцію щодо даного спору.

Третє попереднє заперечення полягало в тому, що дипломатичний захист акціонерам компанії може надавати лише та держава, в якій компанія зареєстрована. У цій суперечці Бельгія прагнула захистити своїх акціонерів, в той час як сама компанія була зареєстрована в Канаді. Суд вирішив, що спочатку необхідно вирішити інше питання, а саме: яким чином за міжнародним правом регулюється правова ситуація, що складається навколо інтересів акціонерів.

Четверте заперечення стосувалося того факту, що нібито ще не були вичерпані всі місцеві правові засоби врегулювання спору. Іспанія представила заяви про те, що якщо третє і четверте заперечення не будуть відхилені Судом, то вони повинні бути приєднані до суті спору, що і було зроблено Судом. Після розгляду попередніх заперечень Іспанії Суд перейшов до розгляду справи по суті.

Перш за все, Суд звернувся до розгляду фактичних обставин справи. Зокрема, компанія «Барселона Трекшн» була зареєстрована в Канаді, де і знаходилося її головне відділення. Частина дочірніх компаній «Барселона Трекшн», розташованих в Каталонії, була зареєстрована в Канаді, частина – в Іспанії. У 1936 році через громадянську війну в Іспанії використання облігацій «Барселона Трекшн» було призупинено; після війни іспанська влада відмовилися дозволити перерахування іноземної валюти, необхідної для використання стерлінгових облігацій, що зачіпало інтереси і самої компанії «Барселона Трекшн» [127]. У 1948 році «три іспанських власника облігацій компанії звернулися до суду міста Реус (Іспанія) з проханням оголосити компанію банкрутом, так як вона не виплачує відсотки по облігаціях. У тому ж році Судом було прийнято рішення про оголошення компанії банкрутом і про конфіскацію її майна, а також майна її дочірніх компаній. Відповідно до цього рішення керівний персонал цих компаній був звільнений, були призначені іспанські директора. Потім були випущені нові акції дочірніх компаній, які в 1952 році на публічному аукціоні були продані компанії «Фуерас Електрикас де Каталун'я», організованої незадовго до цього. Таким чином, дана компанія стала контролювати компанію «Барселона Трекшн» в Іспанії» [113].

У результаті розгляду справи про банкрутство компанії «Барселона Трекшн» Суд прийшов до висновку, що в 1948 році ця компанія не отримала судового повідомлення про розгляд справи про банкрутство, не була представлена в суді міста Реус, не скоювала процесуальних дій в іспанських судах.

У подальшому Суд звернувся до розгляду питання про право Бельгії надавати дипломатичний захист бельгійським акціонерам компанії, зареєстрованої в Канаді, який був піднятий в третьому попередньому запереченні Іспанії. Логіка суду в даному питанні заслуговує на особливу увагу. Згідно з міркуваннями Суду, «норми міжнародного права, що стосуються дипломатичного захисту, знаходяться в постійному розвитку, і в

них враховується роль інститутів внутрішньодержавного права. У внутрішньодержавному праві тільки компанія має права вимагати компенсації через суд. Акціонер, інтереси якого порушені діями, спрямованими проти компанії, може звернути прохання прийняти відповідні дії лише до даної компанії. Дії, спрямовані проти компанії, не тягнуть за собою відповідальності перед акціонерами. Суд вирішив, що існує міжнародно-правова норма, згідно з якою тільки державі, в якій зареєстрована компанія, належить право дипломатичного захисту щодо неї [113].

Суд також відхилив аргумент, відповідно до якого, якщо керуватися нормами права справедливості, держава в певних випадках має мати можливість надати захист своїм акціонерам компанії, яка постраждала внаслідок порушення норм міжнародного права. Ухвалення концепції дипломатичного захисту акціонерів, на думку Суду, неможливо, так як вона може стати підставою для конкуруючих між собою претензій різних держав, що спричинить за собою нестійкість в міжнародних економічних відносинах. Після розгляду справи по суті Суд у своєму рішенні від 1970 року постановив, що Бельгія не має права надавати дипломатичний захист акціонерам канадської компанії у зв'язку із заходами, прийнятими проти неї в Іспанії.

Слід зазначити, що умовою застосування принципу естопеля є ситуація, яка кваліфікується за чотирма раніше описаними конститутивними ознаками (елементами), тому побоювання правознавців про винятковість ситуацій, при настанні яких можливе використання принципу естопеля, виправдані тільки при відсутності чіткого розуміння судом меж застосування естопеля і схожа з ним за складом відмови від права. Оскільки застосування принципу естопеля є механізмом правового захисту, то для такого механізму повинні бути не тільки чітко сформульовані умови його застосування, але і визначені межі його дії, інакше застосування принципу естопеля викликатиме постійну критику [113].

Також однією з визначних справ у становленні принципу естопеля відіграла справа храм Преах Віхеар між Тайландом та Камбоджею. Розгляд справи про храм Преах-Віхеар по спору між Камбоджею та Таїландом про територіальний суверенітет щодо храму Преах-Віхеар було проведено за заявою уряду Камбоджі від 30 вересня 1959 року. Урядом Таїланду було висунуто два попередніх заперечення щодо юрисдикції суду, та Суд у своєму рішенні від 26 травня 1961 року визнав себе компетентним вирішувати даний спір.

У своєму рішенні по суті спору Суд дев'ятьма голосами проти трьох визначив, що храм Преах-Віхеар розташований на території, що знаходиться під суверенітетом Камбоджі і, відповідно з цим, Таїланд зобов'язаний вивести будь-які військові і поліцейські сили, а також інші охоронні сили, розміщені ними навколо цього храму або поблизу від нього на території Камбоджі.

Сімома голосами проти п'яти Суд визначив, що Таїланд зобов'язаний повернути Камбоджі все скульптури, обеліски, частини монументів, копії з пісковика і старовинну кераміку, які з моменту окупації храму Таїландом в 1954 році могли бути вивезені з храму або пов'язаної з ним території тайською владою. Суддя Танака і суддя Мореллі зробили щодо вирішення даного спору спільну заяву. Віце-голова Альфаро і суддя сер Джеральд Фітцморіс приєднали до вирішення справи свої особливі думки; судді Морено Квінтана, Веллінгтон Ку і сер Персі Спендер виклали індивідуальні думки.

У своєму рішенні Суд встановив, що предметом спору був суверенітет над районом храму Преах-Віхеар. Це давнє святилище, частково зруйноване, розташоване на виступі Дангрекської гірської гряди, по якій проходив кордон між Камбоджею і Таїландом. Цей спір має свій історичний фон і походження, що визначаються угодами про кордон, укладеними в період 1904-1908 років між Францією, яка здійснювала в той час міжнародні відносини Індокитаю, і Сіамом. Зокрема, мова йде про застосування договору

від 13 лютого 1904 року. Цей договір встановив загальний напрямок кордону, точна делімітація якої була здійснена змішаною франко-сіамською комісією. У східному секторі Дангрекської гряди, де розташований храм Преах-Віхеар, кордон мав проходити по лінії водорозділу. З метою делімітації цієї ділянки кордону сторони на зустрічі, що відбулася 2 грудня 1906 року, погодилися на те, що змішана комісія здійснить поїздку уздовж Дангрекської гряди, зробить усю необхідну рекогносцировку, і що чиновник, який буде здійснювати інспекцію від французької частини комісії, дослідить усю східну частину цього гірського ланцюга. Не піддавався сумніву той факт, що голови французької та сіамської частин змішаної комісії належним чином здійснили обстеження, в ході яких вони відвідали храм Преах-Віхеар. З січня по лютий 1907 року голова французької частини комісії повідомив своєму уряду про остаточне встановлення лінії кордону. З цього випливає з усією очевидністю, що межа була обстежена і зафіксована, хоча і не існує будь-якому запису цього рішення, та в протоколах засідань комісії після 2 грудня 1906 року немає згадок про Дангрекський район. Більш того, в той час, коли комісія могла б зібратися з метою закінчити свою роботу, увагу було зосереджено на заключенні чергового франко-сіамського договору про кордон – договору від 23 березня 1907 року.

Фінальною стадією делімітації стала підготовка мап. Сіамський уряд, що не володів необхідними технічними засобами, звернувся з проханням про те, щоб мапу прикордонного району підготували французькі чиновники. Підготовку мап було завершено восени 1907 року. Мапи, складені групою французьких чиновників, деякі з яких були членами змішаної комісії, в 1908 році були передані сіамському уряду. На одній з них, присвяченій Дангрекській гряді, Преах-Віхеар був показаний на території Камбоджі. Саме ця карта є головним аргументом, що використовувалася Камбоджею в обґрунтування своєї претензії на суверенітет над храмом. Таїланд, зі свого боку, стверджує: що оскільки ця мапа не є результатом роботи змішаної комісії, то вона не носить зобов'язуючого характеру; що показаний на ній

кордон не є дійсною лінією водорозділу і що дійсна лінія водорозділу проходить таким чином, що храм розташовується на території Таїланду; що з цією мапою Таїланд ніколи не був згоден або, в іншому випадку, якщо він і погоджувався з нею, то тільки тому, що помилково вважав, ніби межа на цій мапі відповідає лінії водорозділу.

Ця мапа ніколи не була офіційно схвалена змішаною комісією, яка припинила своє існування за кілька місяців до її виготовлення, хоча і немає підстав сумніватися в тому, що вона заснована на роботі чиновників, які проводили інспекцію в Дангрекському секторі. Проте Суд прийшов до висновку, що вона з самого початку не носила зобов'язуючого характеру. Однак з протоколів видно, що мапи були надіслані сіамському уряду з метою представити результат роботи з делімітації; оскільки ні тоді, ні протягом багатьох наступних років з боку сіамської влади не було ніякої реакції, то можна зробити висновок, що вони з цими мапами погодилися. Більш того, мапи були надіслані сіамським членам змішаної комісії, які, своєю чергою, нічого не заявили з цього приводу сіамському міністру внутрішніх справ, принцу Дамронгу, який висловив за це вдячність французькому посланнику в Бангкоку, а також губернаторам сіамських провінцій, деякі з яких знали про Преах-Віхеар. Якщо ж сіамська влада погодилася з мапою без з'ясування будь-яких питань, то вони не мають права тепер заявляти про свою помилку як про підставу для визнання своєї згоди недійсною.

Уряд Сіаму, а згодом уряд Таїланду, не піднімали питання про мапу до початку своїх переговорів з Камбоджею в Бангкоку в 1958 році. І хоча проведене в 1934–1935 роках обстеження встановило відмінність між кордоном на мапі та дійсною лінією водорозділу і були підготовлені інші мапи, які показували храм на території Таїланду, Таїланд проте продовжував використовувати і публікувати мапи, що показували, що храм Преах-Віхеар знаходиться на території Камбоджі. Більш того, в ході переговорів з підготовки укладених у 1925 і 1937 роках франко-сіамських договорів, які підтвердили існуючі кордони, і в 1947 році у Вашингтоні на засіданні

франко-сіамської погоджувальної комісії було б природним для Таїланду підняти це питання, проте він цього не зробив. З цього можна зробити висновок, що Таїланд погодився з кордоном у районі Преах-Віхеар так, як він проведений на мапі, незалежно від її відповідності лінії водорозділу. Таїланд заявляв, що в усі часи він фактично володів Преах-Віхеар, тому у нього не було необхідності піднімати це питання; він дійсно приводив акти своїх адміністративних властей на місцевому рівні як свідчення того, що ніколи не визнавав щодо Преах-Віхеар лінію кордону, зазначену на мапі. Суд, однак, прийшов до висновку, що важко розглядати подібні місцеві акти як заперечення послідовної позиції центральної влади. Більш того, коли в 1930 році принц Дамронг відвідав храм, він був офіційно прийнятий французьким резидентом прилеглої провінції Камбоджі, і реакції Сіаму з цього приводу не було.

Грунтуючись на цих фактах, Суд дійшов висновку, що Таїланд визнавав мапу. Навіть якщо і були у зв'язку з цим якісь сумніви, це не дає Таїланду права тепер стверджувати, що він не визнавав її, оскільки Франція і Камбоджа були впевнені у визнанні з його боку, і що він користувався протягом п'ятдесяти років подібним привілеєм, наданим за договором 1904 року. До того ж визнання мапи було причиною його участі в урегулюванні договору, і в той час сторони погодилися з інтерпретацією цього врегулювання, за яким кордон, позначений на мапі, має пріоритет над положеннями цього договору і, оскільки не було підстав вважати, що сторони надають лінії водорозділу особливого значення у порівнянні з пріоритетною значимістю остаточного врегулювання питання про межі, Суд вважає, що і зараз слід дати таку ж інтерпретацію. Виходячи з цього, Суд вважав себе зобов'язаним висловитися на користь кордону, позначеного на мапі щодо спірної території, і не вважає за необхідне розглядати питання про дійсність відповідно цієї межі лінії водорозділу. За наданими фактами Суд підтримав заяву Камбоджі щодо суверенітету над Преах-Віхеар [136, с. 73-74].

Також, одним з основоположних прецедентів є справа *Hughes v Metropolitan Railway Co* 1877 року – це справа Палати лордів, що вважалася не примітною протягом багатьох років, поки її не воскресив лорд Деннінг у справі *Central London Property Trust Ltd проти High Trees House Ltd* в його розробці доктрини вексельного естопеля. Справа стала першим відомим екземпляром концепції вексельного естопеля. Томас Х'юз володів майном, що було передане в оренду столичній залізничній компанії за адресою Euston Road, 216. За договором оренди Х'юз мав право змусити орендаря відремонтувати будівлю протягом шести місяців після повідомлення. Повідомлення було надано 22 жовтня 1874 року, з якого орендарі до 22 квітня 1875 року мали закінчити ремонт. 28 листопада орендована залізнична компанія надіслала лист із пропозицією придбати будівлю у Х'юза. Переговори розпочалися і тривали до 30 грудня, і тоді нічого не було врегульовано. Після закінчення шести місяців орендодавець подав позов до орендаря за порушення договору і намагався виселити підприємство. Орендар закінчив ремонт у червні. Х'юз був успішним у судовому процесі, але його було скасовано в апеляційному порядку.

Лорд Кернс виклав доктрину естопеля в її найдавнішій формі наступними словами: «Це перший принцип, за яким діють усі суди справедливості, якщо сторони, які уклали чіткі умови, що включають певні правові результати, згодом власним актом або за їх вираженою згодою, вступають в процес переговорів, де одна зі сторін припускає, що суворі права, що виникають за договором, не будуть виконуватись, або будуть утримуватися, то особі, яка в іншому випадку могла б застосувати ці права, не буде дозволено виконувати їх там, де це може бути несправедливим з огляду на угоди, які відбулися таким чином між сторонами» [172, с. 25].

У цій справі вперше було сформульовано правило позбавлення права заперечення на основі обіцянок (від англ. *Promissory estoppel*) [207]. Воно було виведено судом з принципу зустрічного задоволення, без якого будь-яка

угода не може бути визнана контрактом, що має зобов'язально-правовий характер [43, с. 213].

Однією з цікавих справ, що стосуються принципу естопеля, яка заснована на підставі Віденської конвенції 1980 року, є спір про договір купівлі-продажу клатрата між канадським продавцем і американським покупцем. Рішення було винесено районним судом Південного округу Нью-Йорка в 2002 році. Американська корпорація Geneva Pharmaceuticals, яка розробляє, виробляє і поширює препарат для розрідження згустків крові, запросила зразки клатрата у канадської компанії Barr Corporation, яка через два дні їх надала. Згодом покупець відправив продавцеві довідковий лист, в якому повідомив про подачу заявки в Федеральне управління з лікарських засобів для затвердження препарату. Протягом терміну обробки інформації продавець уклав ексклюзивний договір купівлі-продажу з іншою компанією.

Після затвердження Федеральним управлінням препарату Geneva Pharmaceuticals відправила Barr Corporation замовлення на покупку 750 кг клатрата, який канадська компанія не прийняла. Покупець пред'явив позов продавцю у зв'язку з порушенням контракту і зажадав, щоб суд заборонив здійснити відмову від виконання зобов'язання *«estopped»*. Покупець стверджував, що у цій сфері існує звичай, суть якого полягає в тому, що покупці можуть покладатися на непрямі зобов'язання з постачання *«implied supply commitments»*. Суд, встановивши регулювання договору Віденською конвенцією, визначив, що надання зразків з боку продавця було офертою відповідно до ст. 14 (1), і покупець прийняв пропозицію на підставі ст. 18 (3). Відповідно до укладеного *«implied-in-fact»* договору продавець був зобов'язаний надати клатрат, якщо покупець дасть йому з комерційної точки зору розумне повідомлення про замовлення (яким було повідомлення про направлення препарату на затвердження в Федеральне управління). Таким чином, Суд застосував ст. 16 (2) (b) Конвенції в тому сенсі, в якому вона встановлює модифіковану форму зобов'язального естопеля *«promissory estoppel»*, що не вимагає дотримання критеріїв передбачуваних збитків.

Важливим у цьому контексті естопеля є справа, розглянута в рамках арбітражу Internationales Schiedsgericht der Bundeskammer der gewerblichen Wirtschaft of Austria у 1994 році. Між австрійським продавцем та німецьким покупцем було укладено договір купівлі-продажу листового прокату. Сторони домовилися про те, що товари будуть поставлятися в розстрочку на умовах FOB Rockstock. Отримавши перші дві поставки, покупець перепродав товар бельгійської компанії, яка потім відправила їх португальському виробнику. Португальська компанія відмовилася прийняти товар через виявлення дефектів. У відповідь на повідомлення німецького покупця про невідповідність товару і прохання відшкодувати збиток австрійський продавець висловив відмову в своєму листі, не обґрунтовуючи його по суті [196].

Під час розгляду справи арбітр встановив, що покупець не виконав договірні зобов'язання, що були пов'язані з оглядом товару та повідомленням про невідповідність. Проте поведінка продавця була визнана своєрідною відмовою в подальшому посилатися на невиконання даного зобов'язання. В якості підстави для прийняття рішення арбітр застосував ст. 7 (2), посилався на ст. 16 (2) b і 29 (2) Конвенції. В силу того, що продавець не скористався відразу своїм правом відхилити скаргу покупця через її несвоєчасне направлення, це порушення не є для нього важливим. Згідно з позицією арбітра, основний момент полягав в тому, що навіть після подачі скарги продавець активно контактував з покупцем в комерційному плані (як згодом з'ясувалося, основна мета продовження торгових відносин полягала в отриманні інформації щодо португальського кінцевого клієнта і бельгійського посередника). Крім того, від продавця неодноразово надходили заяви покупцеві, з якої останній міг розумно зробити висновок про те, що продавець не буде посилатися на вищевказані обставини.

Цей випадок можна вважати значимим в арбітражній практиці, оскільки було встановлено, що позбавлення права заперечення на підставі заборони «суперечливої поведінки» є загальним принципом, який

відображений в Віденській конвенції 1980 року. Згідно з цим рішенням, «аргументація заснована на принципі добросовісності і тісно пов'язана з принципом естопеля». Правова позиція сторони вважається втраченою, якщо її поведінка явно демонструє, що вона не бажає користуватися правом на захист, а інша сторона діє, покладаючись на цю ситуацію [22, с. 707].

У справі *Scottish Equitable Plc. проти Derby* 2001 року в Апеляційному суді, позивач, *Scottish Equitable Plc*, виплатив відповідачу, містеру Дербі, близько 200 000 фунтів стерлінгів як одноразову суму, що виплачується за пенсійну політику, 50 000 фунтів стерлінгів було сплачено Дербі як грошова виплата та 150 000 фунтів стерлінгів. Як вказує Дербі, це ціна річної пенсії. Виявилося, що це була переплата приблизно на 150 000 фунтів стерлінгів. Помилка виникла з необережності *Scottish Equitable* в нездатності зберегти або перевірити факт того, що Дербі раніше частково відшкодував свій поліс. З 50 000 фунтів готівки, отриманих Дербі, близько 40 000 фунтів стерлінгів було використано для погашення частини його іпотечного кредиту, а решту – для поліпшення його загального рівня життя. Суд визначив три питання у справі: ступінь, в якій Дербі може розраховувати на зміну позиції; релевантність (якщо така є) безтурботності *Scottish Equitable*; і чи не виконував естопель якусь тривалу роль у законі про реституцію як альтернативу зміні позиції. Суд визнав, що захист від зміни позиції був доступний для відповідача після *Lipkin Gorman v. Karpnale*. Суд зазначив різницю між вузькою та широкою версією зміни позиції.

Згідно з вузькою версією, зміна позиції застосовується лише тоді, коли одержувач отримує збитки, діючи та спираючись на квитанцію: можна сказати, що це принцип естопеля без вимоги представництва. Згідно з більш широкою версією, зміна позиції покриває будь-яку втрату майна відповідача, яка була заподіяна квитанцією, тобто будь-яку втрату, яка не відбулася б, окрім отримання. Таким чином, ширша версія охоплює, наприклад, втрату майна відповідача в результаті крадіжки або пошкодження, які не відбулися б за відсутності звіту про отримання. Не зрозуміло, які факти змусили Дербі

визначити, що це правильно, але суд прийняв концесію, що ширша версія була правильною. Суд прийшов до висновку, що у відшкодуванні коштів, які страхова компанія виплатила страхувальнику і які були витрачені ними самими, має бути відмовлено. Однак ті грошові кошти, які були витрачені на погашення боргу, забезпеченого іпотекою, повинні бути повернуті страховій компанії, так як це неминучі витрати, які рано чи пізно повинні були наступити [187].

У справі *Avon County Council v. Howlett* 1983 року позивач через свою комп'ютеризовану систему для виплати заробітної плати переоплатив відповідачу в розмірі 1 007 фунта. Відповідач отримав травму і був відсутній на роботі. Рада прагнула повернути переоплату на тій підставі, що вона була виплачена помилково. Оскільки позивач виконав обов'язок доведення того, що переплата відбулася через помилку факту, він «*prima facie*» мав право стягнути всю суму переоплати, але оскільки позивач заявляв відповідачу, що він має право на суму сплачених грошей, позивач ухилявся від домагання стягнення переоплати [125]. Л. Ж. Слейд з цього приводу зазначає наступне: «Однак цей пункт не викликає труднощів для відповідача в цій справі, оскільки позивач, як роботодавець відповідача, на нашу думку, явно завдячували йому обов'язком не надавати неправильно суму виплати, на яку він мав право час від часу, якщо хибні висловлювання не були спричинені неправильною інформацією, наданою їм відповідачем». Принцип естопеля не може застосовуватись «*pro tanto*». Тому, якщо відповідач невинно змінив свою позицію, розпорядившись частиною грошей, захист естопеля забезпечить йому захист у всьому позові. Л. Ж. Слейд продовжував стверджувати: «Роботодавці, які покладаючись на рішення суду в цій справі, в разі, якщо вони переоплачують своїм працівників через якусь помилку, вони мають право повернути її за вимогою, лише за умови, що цього не забороняє принцип естопеля чи інший спеціальний захист. Межа між помилками права та помилками фактів чітко не визначена, наприклад у таких випадках. Досвідчені автори Закону про реституцію Гоффа та Джонса висловлюють

думку про те, що принцип естопеля у *Bilbie v. Lumley* 1802 року не повинен перешкоджати стягненню коштів, які були сплачені за врегулювання чесного позову, та що будь-який інший внесок за помилкою закону повинен підлягати відшкодуванню, для чого необхідно, щоб помилка була одним із фактів [129]. Таке розмежування все ще існує в англійському законодавстві, тягар доказування все ще покладається на роботодавця, який прагне стягнути переплату з працівника з метою задоволення позову» [150, с. 91].

Апеляційний суд прийшов до висновку, що позивач втрачає право вимагати відшкодування помилково сплачених коштів в повному обсязі, якщо:

поведінка позивача давала відповідачу підстави розглядати отримані грошові кошти як свої власні;

відповідач повинен бути сумлінним, а також змінити свою позицію до того, як позивач звернеться з позовом (іншими словами, витратити частину або всю суму до пред'явлення до нього позову);

помилкове перерахування грошових коштів настало не з вини відповідача (іншими словами, у його діях відсутня вина) [125].

Справа *Mackay Co. v. British American Assur. Co.* 1923 року полягає у тому, що поліс щодо страхування пиломатеріалів від втрати чи пошкодження пожежею, містив таке положення: «Страхувальником гарантовано, що між майном, що страхується, та будь-якими стоячими деревами чи лісом, та будь-яким лісопильним виробництвом чи іншим особливо небезпечним місцем повинен бути забезпечений простір у 300 фунтів». Для видачі полісу експерт страхової компанії здійснив оцінку місцевості, на якій лежали пиломатеріали, та зробив висновок, що відстань до лісу, дерев і чагарників понад 300 футів, що було істотною умовою договору щодо страхового майна. У подальшому судом було встановлено, що ця умова не була дотримана, при тому, що після укладення договору розташування застрахованого майна щодо дерев не змінювалося. Помилка, допущена експертом страхової компанії до укладення договору, істотно визначила долю угоди, і в подальшому позбавила

страховика можливості оскаржити договір страхування у зв'язку з недотриманням страхувальником істотних умов, оскільки вони були перевірені страховою компанією, і тому страхувальник сумлінно вважав себе пов'язаним цим договором. Верховний суд Канади прийшов до висновку, що «видавши страховий поліс, страховик підтвердив, що йому були відомі всі необхідні умови страхування, і що він позбавлений права (*was estopped*) стверджувати зворотне» [166].

Принцип естопеля в цьому сенсі забороняє суперечливу поведінку. Якщо судом встановлено факти, то заново встановити їх або спростовувати їх в майбутньому не можливо. Нездійснення права на заперечення можна кваліфікувати як вибір певної тактики процесуальної поведінки, і така бездіяльність може бути виражена наступними активними діями. У справі *Mackay Co. v. British American Assur. Co.* дії страхової компанії «пов'язали» її, унеможливили відмову від них або спростування. Навіть якщо об'єктивно угода може бути оскаржена, а відстань до застрахованого майна менше 300 футів, це не означає недійсність договору страхування. Поведінка учасників спору має не тільки процесуальне, але й матеріальне значення, фіксуючи факти матеріальної дійсності не в тому вигляді, як було насправді, а так, як вони узгоджено сприймалися сторонами.

Верховний суд Канади в справі *Mackay Co. v. British American Assur. Co.* 1923 року вказав: «Інше судження полягає у тому, що, якщо особа, незалежно від її реальних мотивів, поводить так, що будь-яка розсудлива особа прийняла би цю поведінку як певне уявлення про факт, і що це було справжнє уявлення, і що згодом вона буде діяти таким чином, вона, довірившись цьому факту, здійснює вчинок, який тягне за собою певну шкоду для неї, то перша особа позбавляється права заперечувати те, що факти були такими, як представлені спочатку» [166].

Обмежувальна концепція принципу естопеля отримала суттєве підкріплення в справі про континентальний шельф Північного моря (ФРН проти Данії та Нідерландів) [173]. За договором між ФРН та Нідерландами

від 1 грудня 1964 року за договором між ФРН та Данією від 9 червня 1965 року сторони визначили межі континентального шельфу тільки поблизу узбережжя. Що стосується іншої частини шельфу, то сторони не домовилися про його розмежування.

Спір, представлений в Суд 20 лютого 1967 року, що був пов'язаний з делімітацією кордонів континентального шельфу між Федеративною Республікою Німеччиною і Данією, з одного боку, і між Федеративною Республікою Німеччиною та Нідерландами, з іншого. Сторони просили Суд визначити принципи і норми міжнародного права, що застосовуються до питання делімітації кордонів, на основі яких слід цю делімітацію провести. Суд відхилив твердження Данії та Нідерландів про те, що делімітація, про яку йде мова, повинна бути проведена на основі принципу рівного відстоювання, який визначений у ст. 6 Женевської конвенції 1958 року про континентальний шельф [47], на тій підставі, що:

оскільки Федеративна Республіка Німеччина не ратифікувала цю конвенцію, то вона не пов'язана юридично з положеннями ст. 6;

принцип рівного відстоювання не є необхідним наслідком загальної концепції прав на континентальний шельф, а також нормою звичаєвого міжнародного права.

Суд відхилив твердження Федеративної Республіки Німеччини, що стосувалося прийняття принципу поділу континентального шельфу на основі справедливості. Він стверджував, що кожна сторона має первинне право на ті частини континентального шельфу, які утворюють природне продовження її території в море. Мова йде не про поділ або розподіл цих частин, а про делімітацію їх кордонів. Суд прийшов до висновку, що розмежувальні лінії, про які йде мова, повинні бути проведені за згодою між сторонами і відповідно до принципів справедливості; він вказав ті певні чинники, які необхідно прийняти до уваги при досягненні цієї мети. У даний час сторони, оскільки вони погодилися на це, повинні вступити в переговори один з одним на основі таких принципів.

Судочинство з питання про делімітацію кордонів між сторонами частин континентального шельфу Північного моря, що належать кожній з них, було розпочато 20 лютого 1967 року, коли в секретаріат Суду надійшло повідомлення про дві спеціальні угоди, що укладені, відповідно між Данією та Федеративною Республікою Німеччиною і між Федеративною Республікою Німеччиною та Нідерландами. Постановою від 26 квітня 1968 року Суд об'єднав провадження за обома справами в одну.

Уряди Данії та Нідерландів зайняли таку позицію: а) обидва уряди вважають, що принцип рівного відстоювання став нормою звичаєвого міжнародного права, так як він знайшов своє вираження в п. 2 ст. 6 Конвенції 1958 року про континентальний шельф і в законодавчій практиці держав; хоча ФРН і не ратифікувала цю Конвенцію, але з огляду на офіційну заяву ФРН про згоду до Конвенції і відсутності застережень з боку ФРН до ст. 6, ФРН пов'язана її положеннями; б) обидва уряди вважають, що не можна говорити ні про які особливі обставини щодо конфігурації узбережжя ФРН; розмежування шельфу має залежати тільки від конфігурації берегових ліній Данії та ФРН щодо їх один до одного і, відповідно, Нідерландів і ФРН; ні про який зв'язок цих двох розмежувань не може бути й мови; в) питання про межі шельфу слід розглядати окремо між ФРН та Нідерландами і між ФРН та Данією. 20 лютого 1969 року після тривалих дебатів (з жовтня 1968 року по лютий 1969 року) Міжнародний суд виніс рішення по справі [173] 11 голосами проти 6. До числа тих, хто голосував проти, були: В. М. Корецький, Танака, Мореллі, Бенгаон, Ляха, Соренсон. З одинадцяти суддів, які голосували за рішення Суду, п'ять суддів подали свої індивідуальні думки: Бустаманте (голова Міжнародного суду), Джессеп, Зафрулла Хан, Падилла Нерво, Аммуна. Основні суперечки під час розгляду цієї справи в Суді викликали два питання: а) чи є принцип рівного відстоювання кордонів континентального шельфу нормою загального міжнародного права; б) чи застосовна теорія пропорційності розподілу [1, с. 346].

У своєму рішенні Суд проаналізував в контексті делімітації кордонів підняті у заявах сторін проблеми правового режиму континентального шельфу. У двох спеціальних угодах до Суду було направлено прохання вказати принципи і норми міжнародного права, що застосовуються до питань делімітації кордонів тих частин континентального шельфу Північного моря, що належать кожній зі сторін, які опинилися за межами простору, що знаходиться в безпосередній близькості від берега, вже певними угодами між Федеративною Республікою та Нідерландами від 1 грудня 1964 року та угодою Федеративної Республіки та Данії від 9 червня 1965 року. Суд не просили займатися подальшою делімітацією кордонів, а сторони зобов'язалися в своїх спеціальних угодах здійснити цю делімітацію, керуючись рішенням Суду.

Північне море мілководне, морське дно, за винятком Норвезької западини, є континентальним шельфом, що знаходиться на глибині менше 200 метрів. Велика його частина вже делімітована зацікавленими прибережними державами. Федеративна Республіка і, відповідно, Данія та Нідерланди, проте не змогли дійти згоди щодо лінії продовження кордонів, про які вказувалося вище, головним чином тому, що Данія та Нідерланди бажали це зробити на основі принципу рівного відстоювання, тоді як Федеративна Республіка вважала, що в цьому випадку та частина континентального шельфу, яка, на її думку, належить їй відповідно до довжини її узбережжя Північного моря, неправомірно скоротиться. Делімітація тільки однієї якої-небудь частини кордонів, про які йде мова, не дасть цього ефекту, її необхідно проводити в обох частинах – це обставина, яку Данія та Нідерланди розглядають як таку, що не відповідає їх прагненню провести окремі делімітації безвідносно один одного.

Кордон, що проведений на основі принципу рівного відстоювання, тобто «лінія рівного відстоювання», дає можливість залишити кожній зацікавленій стороні всі ті частини континентального шельфу, які знаходяться ближче до будь-якої точки її узбережжя, ніж до будь-якої точки

узбережжя іншого боку. У тому випадку, якщо узбережжя має окреслення звивистої лінії, поглиблюється в територію материка, як це має місце на узбережжі Північного моря, що належить Федеративній Республіці, застосування методу рівного відстоювання призведе до того, що лінія кордону буде втягуватися всередину, за обрисом западини. Отже, коли за методом рівного відстоювання проводяться дві лінії, вони при сильному вигині неминуче зійдуться на відносно короткій відстані від берега, «відрізавши» таким чином прибережну державу від зовнішньої частини континентального шельфу. Якщо ж, навпаки, обрис узбережжя являє собою вигнуту, але опуклу лінію, як це в певній мірі характерно для узбережжя Данії та Нідерландів, то лінії, проведені за принципом рівного відстоювання, віддаляються від берега і, таким чином, збільшують ту частину континентального шельфу, яка примикає до даної ділянки узбережжя.

Уряди Данії та Нідерландів стверджували, що дане питання в цілому регулюється імперативною правовою нормою, яка, відповідно до формулювання ст. 6 Женевської конвенції про континентальний шельф від 29 квітня 1958 року, розглядається як правило «рівного відстоювання – особливих обставин». Це правило полягає в тому, що, за відсутності угоди між сторонами про використанні іншого методу, всі кордони континентального шельфу повинні проводитися відповідно до лінії рівного відстоювання, якщо не буде визнано наявності «особливих обставин». На думку Данії та Нідерландів, обрис німецького узбережжя Північного моря не може служити підставою для твердження про наявність особливих обставин щодо будь-якої з двох кордонів, про які йде мова.

Федеративна Республіка, зі свого боку, стверджувала, що прийнятною, в усякому разі, в ситуації, що склалася в Північному морі, є норма, згідно з якою кожна із зацікавлених держав має мати «справедливу, взаємоприйнятну частку» наявного континентального шельфу, пропорційну довжині його морського узбережжя. Федеративна Республіка стверджувала також, що в морі, конфігурація якого така, як у Північного моря, кожна зацікавлена

держава має право на частину континентального шельфу, яка простягається до центральної точки цього моря або, принаймні, до його серединної лінії. В якості альтернативного варіанту Федеративна Республіка зробила заяву, що якщо буде вирішено визнати застосовність методу рівного відстоювання, то конфігурація німецького узбережжя Північного моря повинна бути визнана в якості особливої обставини, що виправдовує відхід в даному конкретному випадку від застосування цього методу делімітації кордонів.

Міжнародний суд вказав на чинники, які сторони повинні враховувати в ході переговорів: «1) загальну конфігурацію узбережжя сторін, так само як і наявність будь-яких особливих або незвичайних рис; 2) фізичну та геологічну структуру та природні ресурси даних районів континентального шельфу, оскільки це відомо і легко може бути встановлено; 3) деяку частку розумної пропорційності щодо розмежування, яке проводиться відповідно до справедливих принципів, має створити між простором континентального шельфу, що належить прибережній державі, і довжиною його узбережжя, вимірюваної за загальним спрямування його берегової лінії, враховуючи при цьому наслідки, дійсні або можливі в майбутньому, що надаються на інші розмежування континентального шельфу між суміжними державами того ж району». Суд прийшов до висновку, що без офіційного приєднання держави до міжнародної угоди визнати її обов'язковість буде вельми проблематично, і що «тільки дуже певний, дуже послідовний курс поведінки» може мати обов'язкові наслідки для сторони, яка не підписала угоду [173, с. 90-91].

У справах про ядерні випробування – Австралія проти Франції (1974) [176] та Нова Зеландія проти Франції (1974) [177], Міжнародний суд визнав, що французькі декларації мають обов'язкову силу внаслідок публічності і наміру надати їм обов'язковий характер. Концепція принципу естопеля може надати більш переконливу схему для пояснення сполучних дій відповідних тверджень. Було висловлено припущення, що зазначені декларації були спрямовані на те, щоб схилити Суд та інші сторони до певних дій, які, в разі недотримання декларацій, могли б завдати шкоди

адресатам. Хоча Суд прямо не посилався на естопель, як це відбувалося в Справі про континентальний шельф Північного моря, цей підхід підкріплюється тим, що Суд особливо виділяє сумлінність як «один з основних принципів, що регулюють створення та виконання правових зобов'язань, незалежно від їх джерел». Звичайно, можна обходитися без застосування встановлення принципу естопеля, якщо намір бути пов'язаним угодою, в конкретному випадку повністю встановлений. Однак, як правило, дуже важко, якщо взагалі можливо, довести наявність наміру, що представляє собою суб'єктивний елемент поведінки держави.

У своєму рішенні про ядерні випробування (Австралія проти Франції) 20 грудня 1974 року, Суд дев'ятьма голосами проти шести постановив, що скарга Австралії більш не має предмета і тому Суд не зобов'язаний виносити по ній рішення [176].

Як обґрунтування свого рішення Суд наводить, серед інших, такі міркування: навіть ще не торкаючись питань юрисдикції та прийнятності, Суд спочатку повинен розглянути по суті попередні питання про те, чи існує спір, і проаналізувати подану на його розгляд скаргу. Розгляд цієї скарги відбувся в Суді 9 травня 1973 року і стосувався ядерних випробувань в атмосфері, що проводилися Францією в південній частині Тихого океану, початкова і кінцева мета Австралії – Франція, в формі різних публічних заяв, зроблених в 1974 році, оголосила про свій намір після завершення серії випробувань в атмосфері в 1974 році припинити проведення таких випробувань, Суд постановив, що мета Австралії фактично досягнута, оскільки Франція взяла на себе зобов'язання не проводити подальших ядерних випробувань в атмосфері в південній частині Тихого океану; оскільки спір, таким чином, припинив мати місце, скарга більш не має предмета і тому, немає причин виносити рішення. За винесеним рішенням була прийнята постанова від 22 червня 1973 року, в якій визначалися тимчасові заходи захисту, що припиняють свою дію, і ці заходи стають недійсними.

Хоча Суд виніс окрему ухвалу по кожній з двох справ про ядерні випробування, згаданих вище, вони аналізуються спільно у наступному. У своєму рішенні Суд нагадує, що 9 травня 1973 року заявник порушив розгляд проти Франції щодо проведених Францією ядерних випробувань в атмосфері в південній частині Тихого океану. При обґрунтуванні юрисдикції Суду заявник спирався на Загальний акт про мирне вирішення міжнародних спорів, укладений в Женеві в 1928 році, і статті 36 та 37 Статуту Суду. У листі від 16 травня 1973 року, Франція заявила, що, на її думку, Суд явно не компетентний розбирати цю справу, що вона не може погодитися з його юрисдикцією і що вона просить зняти цю справу з розгляду Суду.

Після того, як заявник звернувся до Суду з проханням визначити тимчасові заходи захисту, Суд у постанові від 22 червня 1973 року зазначив, серед іншого, ще до винесення ним остаточного рішення Франція повинна не проводити ядерних випробувань, що викликають випадання радіоактивних опадів на території заявника. У різних повідомленнях заявник інформував Суд про те, що подальша серія випробувань в атмосфері мала місце у серпні 1973 року і в червні-вересні 1974 року. У тій же постанові від 22 червня 1973 року Суд, вважаючи, що розгляд необхідно почати з розгляду питань про юрисдикцію Суду і прийнятності заяви, ухвалив, що під час розгляду слід спочатку розглянути ці питання. Заявник представив меморандум і виклав свої аргументи в ході відкритих слухань. Він заявив, що Суд має юрисдикцію і що заява є прийнятною. Франція не направила будь-якого контр-меморандуму і не була представлена на слуханнях; її позиція була викладена у вищезгаданому листі від 16 травня 1973 року.

Відносно прохання Франції про зняття з розгляду прохання, яку Суд у своїй постанові від 22 червня 1973 року належним чином прийняв до відома, вважаючи при цьому неможливим підтримати її на тому етапі, Суд зазначає, що він мав можливість розглянути прохання у контексті наступного розгляду. Він постановляє, що ця справа не належить до тих, при яких можливе використання процедури спрощеного зняття з розгляду. Прикрим є

той факт, що Франція не змогла направити представника для викладу своїх доводів, але Суд проте повинен продовжувати розгляд і досягти укладення з урахуванням доказів і доводів, представлених йому заявником, а також з урахуванням будь-яких документальних або інших доказів, які могли б мати відношення до справи.

Цей етап розгляду стосується юрисдикції Суду та прийнятності заяви. При розгляді таких питань Суд має право і в деяких випадках може бути зобов'язаний вивчити інші питання, які, можливо, не можна строго віднести до питань юрисдикції або прийнятності, але які носять такий характер, що це вимагає їх розгляду перед розглядом питань про юрисдикцію або прийнятності. В силу властивості йому юрисдикції, яку Суд має як судовий орган, він повинен спочатку розглянути питання, яке він вважає по суті попередніми, а саме питання про існування спору, оскільки незалежно від того, чи володіє Суд юрисдикцією у цій справі, рішення цього питання могло б вплинути на продовження розгляду. Тому Суд повинен провести детальний аналіз скарги, поданої в заяві, що потрібно в ст. 40 Статуту, для визначення предмета спору.

У своїй заяві Австралія просила суд:винести рішення і заявити, що «проведення подальших випробувань ядерної зброї в атмосфері в південній частині Тихого океану несумісне з відповідними нормами міжнародного права», а також вимагати, «щоб Французька Республіка не проводила жодних подальших таких випробувань».

Нова Зеландія в своїй заяві просила Суд:«винести рішення і заявити, що проведення урядом Франції ядерних випробувань в південній частині Тихого океану, що ведуть до випадання радіоактивних опадів, являє собою порушення прав Нової Зеландії згідно з міжнародним правом і що ці права будуть порушуватися в разі проведення будь-яких подальших таких випробувань».

Істотно важливо розглянути питання про те, чи просить заявник винести рішення, яке буде лише констатувати правові відносини між

сторонами, або ж рішення, що вимагає одну зі сторін прийняти певні дії або утриматися від прийняття таких. Суд має повноваження тлумачити заяви сторін і виключати, коли це необхідно, деякі елементи, які повинні розглядатися не як вказівка про те, яке рішення сторона просить прийняти Суд, а як висунуті аргументи, чому він повинен прийняти рішення саме такого характеру. У цій справі з урахуванням заяви в цілому, дипломатичних обмінів між сторонами в останні роки, аргументів заявника, наведених ним у Суді, і публічних заяв, зроблених від його імені під час і після усного розгляду, стає очевидним, що первісна і кінцева мета заявника полягала і продовжує складатися в тому, щоб домогтися припинення проведення Францією ядерних випробувань в атмосфері в південній частині Тихого океану.

За цих обставин Суд зобов'язаний прийняти до відома подальший розвиток подій, що мали місце до і після закриття усного розгляду, а саме певні публічні заяви влади Франції, деякі з яких згадувалися в Суді в ході відкритих слухань, а інші були зроблені згодом. Суд міг би, якби він вважав, що це відповідає інтересам правосуддя, дати сторонам можливість, наприклад, знову почавши усний розгляд, представити в суд коментарі із заяв, зроблених після закриття такого розгляду. Такі дії, однак, були б виправдані лише в тому випадку, якщо б питання, що розглядається в цих заявах, було би абсолютно новим і не піднімалося б під час розгляду, що, як це абсолютно очевидно, не так. У розпорядженні Суду поширюються не тільки дані заяви влади Франції, а й думки щодо цих заяв заявника.

Загальновідомо, що заяви, які робляться у формі односторонніх актів і стосуються правових або фактичних ситуацій, можуть спричинити виникнення правових зобов'язань. Для вступу в силу такої заяви не потрібне прийняття будь-яких заходів, що мають характер *quid pro quo*, будь-яка подальша згода з ним, або навіть будь-яка реакція на нього з боку інших держав. Вирішального значення не має також питання форми. Намір взяти на себе зобов'язання має визначатися при тлумаченні акту. Безумовний

характер зобов'язання впливає з умов акту і ґрунтується на добрій волі; зацікавлена держава має право вимагати, щоб зобов'язання дотримувалося.

У цій справі заявник, визнаючи можливість вирішення спору в результаті односторонньої заяви з боку Франції, заявив, що, на його думку, можливість подальших випробувань в атмосфері навіть після вищезазначених заяв Франції залишається відкритою. Однак Суд повинен формувати свою власну думку про значення і рамки, які, як передбачається, мають ці односторонні заяви. З урахуванням викладених в них намірів і обставин, при яких вони були зроблені, вони повинні вважатися зобов'язаннями французької держави. Франція повідомила всьому світу, в тому числі заявнику, про свій намір дійсно припинити свої випробування в атмосфері. Вона повинна була передбачати, що інші держави можуть прийняти до відома ці заяви і розраховувати на їх втілення в життя. Франція не визнала свого зобов'язання за будь-якою нормою міжнародного права припинити свої випробування, але це не відбивається на правових наслідках цих заяв; одностороннє зобов'язання, що виникає в результаті цих заяв, не може тлумачитися інакше, як взяте на себе при повній впевненості у збереженні свободи переглянути свою позицію.

Таким чином, Суд опинився у ситуації, коли мета заявника фактично досягнута, оскільки Суд вважає, що Франція взяла на себе зобов'язання не проводити подальших ядерних випробувань в атмосфері в південній частині Тихого океану. Заявник хотів отримати запевнення від Франції, що випробування припиняться, а Франція за своєю власною ініціативою зробила ряд заяв про те, що вони припиняться. Суд приходить до висновку, що Франція взяла на себе зобов'язання щодо своєї поведінки в тому, що стосується дійсного припинення випробувань, і той факт, що заявник не скористався своїм правом припинити розгляд, не заважає Суду прийти до свого власного незалежного висновку з даного питання. Будучи юридичним органом, він покликаний вирішувати існуючі спори між державами: ці суперечки повинні продовжувати мати місце в той момент, коли Суд

приймає своє рішення. У цій справі з огляду на те, що спір припинив існувати, скарга позбавлена предметності і немає ґрунту для винесення рішення.

Як тільки Суд прийшов до висновку, що держава взяла на себе зобов'язання щодо своєї майбутньої поведінки, поза компетенцією Суду розглядати питання про те, чи буде вона його дотримуватися чи ні. Однак, якщо буде порушено підставу, на основі якої приймається рішення, то заявник міг би просити розглянути ситуацію відповідно до положень Статуту. З цих причин Суд постановляє, що скарга позбавлена предметності і що тому він не зобов'язаний виносити по ній рішення [177].

Постійна палата міжнародного правосуддя у своєму рішенні від 26 липня 1927 року у справі про Чаржове стосовно принципу естопеля заявила наступне: «Принципом, визнаним в загальному порядку паралельно в міжнародній судово-арбітражній практиці і у внутрішньодержавній системі, є принцип, згідно з яким сторона не вправі протиставляти по відношенню до іншої факт невиконання зобов'язання або невикористання коштів процесуального захисту, якщо перша сторона своїм протиправним актом перешкодила іншій стороні виконати зобов'язання або звернутися до судових засобів захисту, які їй були надані».

Наведене рішення підтверджує застосування принципу естопеля міжнародними судовими та арбітражними органами під час аргументованого обґрунтування своїх висновків в процесі відкритого судового провадження. Тим самим наука сучасного міжнародного права і на підтвердження їй судово-арбітражна практика визнають принцип естопеля як одночасно процесуальний та матеріальний принцип права. У своїй останній якості він справедливо розглядається в контексті загальних принципів права за змістом ст. 38 Статуту Міжнародного Суду.

У справі Tool Metal Manufacturing Co Ltd v. Tungsten Electric Co Ltd 1955 року [197], де завод металоконструкцій видав ліцензію фірмі-виробнику електроприладів на захист продукції фірми патентом заводу. Фірма при

цьому зобов'язалася виплатити компенсацію заводу при перевищенні обсягів виробництва власної продукції. Після закінчення дії ліцензії завод видав фірмі нову ліцензію, однак угода вже не передбачала виплати компенсації. Пізніше завод повідомив фірму, що хотів би відновити вимоги умови про компенсацію. У зв'язку зі спором, що виник, суд вказав на те, що завод був наділений правом вимагати компенсацію після надання своєчасного і мотивованого повідомлення про його наміри зробити так [181, с. 312].

Суд постановив, якщо сторони, які уклали чіткі умови, що передбачають певні правові результати, згодом власним актом, вступають в переговори, що призводить до того, що одна з сторін може припустити, що суворі права, що виникають за договором, не будуть примусовими. Особі, яка в іншому випадку могла б застосувати ці права, не буде дозволено їх застосовувати там, де це було б недобросовісно з огляду на угоди, які відбулися таким чином між сторонами.

Рішення Постійної палати міжнародного правосуддя від 1933 року у спорі між Норвегією і Данією щодо правового статусу Східної Гренландії ґрунтується на тому факті, що оскільки Норвегія підтвердила, що вона визнає всю Гренландію такою, що належить Данії, то подібною заявою вона (Норвегія) позбавила себе права оскаржувати датський суверенітет щодо всієї Гренландії. По суті, у цьому випадку судді застосували принцип естопеля при вирішенні спору, хоча прямо про це в рішенні не вказується.

Якщо звернутися до національної судової практики України, то прояв принципу естопеля можна побачити у рішеннях Верховного Суду, а саме Касаційного цивільного та Касаційного господарського суду, починаючи з 2018 року вони прийняли кілька постанов, які в мотивувальній частині містять посилання на принцип римського права – *venire contra factum proprium* (заборона суперечливої поведінки), який, як визначає Верховний Суд України: «базується ще на римській максимі – «*nonconcedit venire contra factum proprium*» (ніхто не може діяти всупереч своїй попередній поведінці)», що, своєю чергою, є прототипом принципу естопеля.

Розглянемо застосування в Україні Верховним Судом естопеля на конкретних прикладах.

Постанова Верховного Суду у складі Об'єднаної палати Касаційного цивільного суду від 10.04.2019 р. у справі №390/34/17 (провадження №61-22315сво18). Так, «у 2007 році було укладено договір оренди земельної ділянки сільськогосподарського призначення між агропідприємством та фізичною особою, який зареєстрували лише після смерті останньої у 2010 р. У кінці 2013 р. спадкоємець померлого землевласника укладає з орендарем додаткову угоду до цього договору оренди, згідно з якою, зокрема, збільшується розмір орендної плати. У 2017 році орендодавець звернувся до суду з позовом до орендаря про скасування державної реєстрації договору оренди землі та про витребування земельної ділянки у зв'язку з тим, що державна реєстрація договору оренди відбулась після смерті першого орендодавця, тобто незаконно. Суд визнав дії позивача недобросовісними й такими, що суперечать попередній поведінці (власника земельної ділянки), які полягають в тому, що він уклав відповідну додаткову угоду та не один рік отримував орендну плату від відповідача» [86].

Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 09.04.2019 року у справі № 903/394/18. Так, «за договором транспортування природного газу оператор газотранспортної системи «Укртрансгаз» (позивач) надав однойменні послуги ПАТ «Волиньгаз» (відповідач). На думку позивача, послуги не були оплачені відповідачем у повному обсязі. Річ у тім, що виконавець застосовував змінений коефіцієнт «1,2» замість раніше «помилково» визначеного «1» до послуг, які вже були надані. Цей коефіцієнт застосовується як компенсація за відповідний обсяг негативного місячного небалансу замовника. Це збільшило вартість наданих послуг та одночасно борг замовника на 38 млн. грн. Суд відзначив, що попередні дії позивача не підтверджували наявності помилки, а позов він подав після вигідних для нього законодавчих змін, що є суперечливою поведінкою» [84].

Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 17.11.2018 року у справі № 911/205/18. Зокрема, «ПАТ «Київобленерго» зафіксувало відсутність пломби на лічильнику споживача електроенергії, про що був складений акт, до якого споживач не мав зауважень. На засіданні комісії з розгляду актів порушень визначено обсяг недоврахованої електроенергії та визначено відповідну суму до сплати споживачем. Присутній на засіданні комісії представник споживача погодився з прийнятим рішенням комісії та просив про реструктуризацію заборгованості на 2 місяці. Однак така сума не була сплачена, що стало приводом звернення ПАТ «Київобленерго» до суду. У судових засіданнях споживач електроенергії наполягав на тому, що розмір застосованої санкції був визначений неправильно, лічильник йому не належить та пломба на зберігання йому не передавалася. Суд визнав, що відмова споживача добровільно оплатити вартість необлікованої електричної енергії суперечить його попередній поведінці та є недобросовісною» [85].

Таким чином, учасникам господарських відносин необхідно більш уважно ставитися до «оформлення відносин з контрагентами, оперативно фіксуючи відповідні порушення або надаючи заперечення на відповідні претензії та акти про вчинені порушення. В іншому випадку в результаті судового розгляду справи суд може констатувати недобросовісність і суперечливість відповідних дій сторони» [49].

Одна з небагатьох згадок про естопель міститься у справі № 914/2622/16 [87], за фабулою якої «позивач вчинив конклюдентні дії щодо визнання оспорюваних договорів і щодо правомірності набуття відповідачем прав вимоги на підставі цих договорів. Тим самим позивач втратив право посилається на підстави для визнання договорів недійсними, з огляду на принцип естопеля. Суд визначив, що принцип естопеля означає категоричне заперечення такої поведінки сторони в процесі, якою вона перекреслює те, що попередньо було нею визнано в цьому або іншому судовому процесі» [107]. У якості джерела цього принципу суд обрав посилання на

практику Європейського суду з прав людини, зокрема справи «Хохліч проти України», «Рефаг парті зі (Партія добробуту) Туреччини та інші проти Туреччини».

Верховний Суд України у постанові від 23.09.2015 року у справі № 914/2846/14 фактично підтримав доктрину *venire contra factum proprium*. Для аргументації суд навів постанову ВГСУ від 21.04.2015 року у справі № 908/3649/14, де застосовано правило ч. 1 ст. 241 ЦК України. Укладення від імені відповідача неуповноваженою особою договору купівлі-продажу не може бути підставою для визнання його недійсним, оскільки згодом вчинено юридично значимі дії щодо схвалення цього договору.

Щодо справи № 596/2472/16-ц від 22.08.2018 року двома суддями Верховного Суду було висловлено окремі, у яких зазначається, що доктрина *venire contra factum proprium* заснована на принципі добросовісності. На додаток до цього, цими суддями було надано посилання до коментаря до ст. III.–1:103 Модельних правил європейського приватного права.

Слід зазначити, що наведені судові акти є унікальними прикладами застосування європейської доктрини недобросовісності суперечливої поведінки.

2.2. Принцип естопеля та принцип добросовісності

Передбачуваність поведінки держав підтримується як наслідок послідовності міжнародно-правової позиції по відношенню до даної фактичної або юридичної ситуації через обов'язкову нотифікацію передбачуваних в ній змін, що можуть будь-яким чином відноситися до законних права та інтересів інших держав. При цьому принцип добросовісності також відіграє певну роль, оскільки саме він, забезпечуючи послідовність в поведінці держав, наказує зобов'язання нотифікації передбачуваних змін в міжнародній і внутрішній позиції цієї держави за обставин, які безпосередньо зачіпають права і законні інтереси інших членів світової спільноти. Порушення принципу добросовісності в поведінці одного

суб'єкта міжнародного права як наслідок його непослідовності, що спричинило за собою заподіяння шкоди законним правам іншого суб'єкта, який сумлінно довірився поведінці першого, викликає естопель.

Представляється, що держава не вправі оспорювати факт визнання з її боку, який стався в результаті його власної поведінки в міжнародно-правовій ситуації. Принцип послідовності у формі *allegas contraria non audiendus est* приписує, що в контексті тісного взаємозв'язку суб'єкти світового товариства повинні дотримуватися певного ступеню послідовності в манері поведінки. Відповідно, якщо одна держава в рамках своєї поведінки дотримується певної міжнародно-правової позиції з певного аспекту, факту або права, а інша держава у відповідь на це на основі виявленої довіри застосувала конкретні дії (які можуть включати матеріальні витрати), то в цьому випадку (в силу принципу естопеля) перша держава уже не вправі оспорювати факт свого мовчазного або явно вираженого визнання змін, які сталися в міжнародно-правовій позиції обох контрагентів [41].

Побудова світового порядку на основі верховенства права передбачає певний рівень взаємної довіри держав і передбачуваність їх поведінки. Довірчий характер відносин підтримується за допомогою правового забезпечення (через Міжнародний Суд і Арбітраж) належного рівня виконання державами своїх міжнародних зобов'язань на основі принципу добросовісності. Уже факт *ex bona fide* виконання міжнародних зобов'язань, крім випадків зловживання правом, створює достатню підставу для прояву довіри.

Принцип добросовісного виконання міжнародних зобов'язань виник на ранніх стадіях розвитку державності у формі міжнародно-правового звичаю *pacta sunt servanda*, а у теперішній час знаходить відображення в численних двосторонніх і багатосторонніх міжнародних угодах. І хоча, як зазначає О. В. Трояновський, «незважаючи на чітку вказівку Міжнародного суду з питання односторонніх актів у справі про ядерні випробування, воно продовжує залишатися джерелом розбіжностей» [108, с. 215].

Добросовісність як правове поняття еволюціонує разом з розвитком самого права. Зазначається, що «недиференційований соціальний контроль», зазначає, що спочатку такі речі, як добросовісність у договорах, регулювалися переважно релігією та мораллю, коли ж право прийняло цю функцію на себе, довгий час ще зберігався колишній порядок.

Становлення добросовісності як правового поняття традиційно пов'язується з римським правом, перейнятим на ранньому етапі розвитку суворим формалізмом: діяло не те, що було бажане, а те, що було сказано. З розвитком економіки, коли ускладнюючий обіг привів до необхідності коригування цивільного права, були допущені посилення на такі обставини, які вказували, що правильна вимога не заслуговує захисту через явну несумлінність позивача. Римські юристи в таких випадках говорили, що договір тлумачиться по добрій совісті *bona fides*, звідси самі договори, хто десятиліттями допускав таке тлумачення, стали називатися *negotia bonae fidei*, а позови, з них випливають, – *actiones bonae fidei*.

Перш за все, слід наголосити, що принцип добросовісності відноситься саме до природного права, а, як відомо, природне право було ідейною основою морально-правових приписів у римському праві.

Отже, римському праву відомі наступні правові конструкції:

добросовісний суб'єкт цивільного права (лат. – «*bonus pater familias*»);

добросовісне володіння (лат. – «*bonae fidei possession*»);

договір доброї совісті (лат. – «*bonae fidei contractus*») [30, с. 98].

Усі ці три інституціональні правові принципи логічно можна поєднати в один загальний принцип міжнародного права – принцип добросовісності. Саме таким чином вбачається необхідним розглядати принцип добросовісності, як складне, комплексне поняття міжнародного права, для поглибленого розуміння його природи та сутності, механізму врегулювання міжнародно-правових відносин як в римському праві, так і в сучасності.

Науковці зазначають, що сама по собі концепція добросовісності в регулюванні правових відносин (більш-менш наближена до сучасного

уявлення про цю засаду цивільного права) у римському праві на латинській мові звучить як *bona fides*. Вважається, що підґрунтям для розвитку принципу добросовісності була спочатку саме ідея вірності (лат. – «*fides*»), яка пішла, перш за все, з релігійних відносин, адже, з латинського «*fides*» переводиться як «віра» або «вірність». Це поняття, як вже зазначалось вище, перейшло від релігійної основи світосприйняття у Стародавньому Римі (де вбачалось, що особа, яка дотримується вимог *fides* є такою, що знаходиться в мирі з богами). Згодом відбулося позбавлення поняття *fides* його релігійного значення, тобто пройшов процес певної детеологізації даного поняття.

Уперше про це явище згадується ще у пам'ятках римського права, зокрема Законах XII таблиць, які датуються 451–450 роками до н.е. У Законах XII таблиць поняття *fides* згадується тільки один раз, а між тим широко застосовуються наступні поняття: *mala fides*, *malificiis*, *dolo malo*, що розумілось, як недобросовісність, певне зловживання правом. На основі цих даних логічно було припустити, що оскільки згадуються такого роду поняття у архаїчних пам'ятках римського права, то навіть ще за тих часів, так чи інакше, вже було певне зловживання правом.

Таким чином, можна зробити висновок, що поняття *bona fides*, яке знайшло своє документальне підтвердження в більш пізніх джерелах римського права, виникало саме в протигагу явищу зловживання правами та обов'язками.

Очевидно, що вагомий внесок в розвиток римського права зробили римські філософи тих часів. Так, римський філософ Цицерон давав наступне визначення поняття *bona fides*: «Ці слова, «*bona fides*», мають дуже широке значення. Вони виражають всі чесні почуття доброї совісті, не вимагаючи скрупульозності, яка перетворить самовідданість в жертву» [180, с. 63].

Так, першими джерелами римського права, в яких згадується саме поняття *bona fides*, є Кодекс Юстиніана та Дигести Юстиніана, які датуються 528-534 роками н.е. Разом із цим терміном, у джерелах римського права

також згадується поняття *boni mores*, що в перекладі з латинської означає «добропорядність».

Для більшого розуміння різниці між цими термінами необхідно прояснити, що принцип *fides* більшою мірою застосовувався для регулювання публічно-правових відносин, оскільки має своїм підґрунтям релігію, а зміст принципу *boni mores* складається з норм етнічної моралі, які застосовувалися до регулювання приватноправових відносин, а принцип *bona fides* є більшою мірою загально моральним поняттям. При цьому важливо зробити акцент на тому, що принцип добропорядності (лат. – «*boni mores*») протидівав можливим зловживанням суб'єктивним правом через відсутність відповідного закону (тобто за наявності певних прогалин у праві, він визначав напрямок належного регулювання цивільно-правових відносин). Принцип добросовісності («*bona fides*») у римському праві переважно виступав проти зловживань позитивним правом через буквальне тлумачення тієї чи іншої вже існуючої правової норми. Згодом ці два поняття злились в одне ціле, яке зараз визначається як принцип добросовісності. Але, незважаючи на це, необхідно зазначити, що хоча саме в римському праві зароджується принцип добросовісності, в жодних римських джерелах немає цілісного викладення концепції добросовісності. Між тим, аналіз джерел римського права дає можливість виокремити ті ідеї, основоположні аспекти, правила, за якими формувалось уявлення про зміст та сутність поняття «добросовісність».

Відзначається, що «в доктрині міжнародного права визнані три основних точки зору, що розкривають правову природу принципу добросовісності: 1) принцип добросовісності є тільки моральним принципом; 2) принцип добросовісності є універсальним і самостійним принципом міжнародного права; 3) принцип добросовісності є одним з важливих, невід'ємних елементів принципу *pacta sunt servanda* і саме в цій якості діє в міжнародному праві» [8, с. 410].

Як загальновизнаний принцип міжнародного права, принцип добросовісності закріплений в Статуті ООН, преамбула якого «підкреслює рішучість членів ООН «створити умови, при яких можуть дотримуватися справедливість і повага до зобов'язань, що випливають з договорів та інших джерел міжнародного права» [98]. Згідно з п. 2 ст. 2 Статуту, «всі члени Організації Об'єднаних Націй сумлінно виконують прийняті на себе за цим Статутом зобов'язання, щоб забезпечити їм усім у сукупності права і переваги, що випливають із приналежності до складу членів Організації» [98].

Принцип добросовісності відіграє важливу роль у взаємодії таких способів регулювання міжнародних відносин, як міжнародне право і мораль. Норми моралі здатні безпосередньо впливати на міжнародні відносини. Їх дія може конкретизуватися і посилюватися, якщо вони реалізуються через правові норми, які мають необхідність їх дотримання. Юридичним засобом, який вводить норми моралі в процес міжнародно-правового регулювання, і є принцип добросовісності.

Показово, що в такій ролі цей принцип використовувався, як вже зазначалося, ще в римському праві, звідки і перейшов до міжнародного права (точніше, не в саме позитивне право, а в розташовані поряд з ним моральні постулати). Практичне значення принципу, однак, було невизначним. Г. Гроцій писав, що добросовісність обов'язкова навіть по відношенню до ворогів, але пояснювалося це не тим, що добросовісність вже панує у взаєминах «друзів», вона покликана на допомогу малоефективному праву [24, с. 761].

Багато юристів-міжнародників вказують на принцип добросовісності як на юридичне обґрунтування самої конструкції зловживання правом. І якщо Г. К. Дмитрієва висуває в якості юридичної основи зловживання правом принцип добросовісного виконання зобов'язань (в даному випадку стосовно не до обов'язків, а до прав), то Р. А. Каламкарян, який розглядає принцип добросовісності як універсальний принцип міжнародного права, висуває його

в якості безпосередньої основи зловживання правом і вважає, що в кінцевому підсумку принцип зловживання правом постає як застосування принципу добросовісності до конкретної ситуації, що стосується використання прав. Таким чином, інститут зловживання правом є черговою сферою прояву принципу добросовісності. Причому на відміну від інших областей принцип добросовісності у цьому випадку є не стільки одним з елементів конструкції, скільки її юридичним обґрунтуванням і безпосередньою рушійною силою.

У наш час принцип добросовісності функціонує в міжнародних відносинах як моральний принцип, який має велике значення. Так, з нього випливає моральний обов'язок дотримуватися міжнародних домовленостей, що не володіють правовим характером. Це положення відзначається авторами, що розглядають природу неправових міждержавних домовленостей. Не менш важливим є зазначений принцип для дотримання державами односторонніх зобов'язань, які також не мають міжнародно-правового характеру [204, с. 29].

Говорячи про ознаки принципу добросовісності, потрібно наголосити, що однією з його провідних ознак є те, що цей принцип зазвичай відносять до принципів природного права. Взагалі-то, за своїм змістом, принцип добросовісності визначають як морально-правовий принцип, який є загально-соціальним, базовим. Саме через ґрунтовність цього принципу він відіграє визначальну роль при встановленні норм міжнародно-правового регулювання.

Принцип добросовісності має універсальний характер, що засвідчується, наприклад, Віденською конвенцією про право міжнародних договорів наступним чином: «Кожен чинний договір є обов'язковим для його учасників і повинен добросовісно виконуватися». Крім цього в Конвенції також закріплено таке положення: «Учасник не може посилатися на положення свого внутрішнього права як виправдання для невиконання ним договору» [18].

Міжнародно-правовий характер принципу добросовісності підтверджується на основі аналізу міжнародної судової і арбітражної

практики. Відповідно до цієї практики з урахуванням принципу добросовісності була вироблена норма, що мала важливе теоретичне значення для сучасного права міжнародних договорів: всякий раз, коли держава бере на себе договірне зобов'язання, принцип добросовісності, який регулює виконання договірних зобов'язань, накладає обмеження загального порядку на всі права держави в тому плані, що жодне з них не може бути здійснено в манері, яка є несумісною з добросовісним виконанням прийнятого зобов'язання. Будь-яке невиконання договірних зобов'язань на основі принципу добросовісності неминуче тягне за собою настання відповідних санкцій. Приклад застосування принципу добросовісності в екологічній сфері наводить О. О. Сурілова, а саме – справу «Друзі Німеччини проти Німеччини», яка стосується виконання зобов'язань відповідно міжнародного договору – Паризької кліматичної угоди. Зокрема, у 2020 році активісти та громадська організація «Друзі Землі Німеччини» подали позов проти німецького уряду, в якому стверджували, що постанова «Про зміну клімату» 2019 року порушує їхнє право на гуманне майбутнє та недостатньо сприяє скороченню викидів та обмеженню зростання глобальної температури на рівні 1,5°C відповідно до Паризької кліматичної угоди. У рішенні Суду йдеться про те, що «ці майбутні зобов'язання зі скорочення викидів впливають практично на кожен вид свободи, оскільки майже усі аспекти людського життя і досі пов'язані з викидами парникових газів. Суд постановив, що законодавець мав би прийняти запобіжні заходи для пом'якшення цих серйозних наслідків та захисту основних свобод» [101, с. 338].

Міжнародне право, перейнявши із загального права інститут *estoppel by representation* та визнавши естопель в якості загального принципу права, за змістом ст. 38 Статуту Міжнародного суду, підтвердило через міжнародну судово-арбітражну практику і доктрину міжнародного права значущість принципу добросовісності в загальній конструкції наукової побудови принципу естопеля. Дійсно, яким іншим, окрім як принципом добросовісності, є розумним поясненням принципу естопеля, який, як і

принцип добросовісності, має на меті завдання підтримання послідовної та сумлінної поведінки, і через неї – забезпечення юридичної безпеки суб'єктів права.

Очевидно, що суперечливість в поведінці одного суб'єкта права, яка завдає шкоди іншому суб'єкту права (який проявляє законну довіру до зайнятої юридичної позиції першого суб'єкта), являється несумісним з принципом добросовісності. Держава, що зазнала збитків в результаті суперечливої поведінки іншої держави, може через принцип естопеля поставити в суді питання про неприпустимість довільної відмови від добросовісного виконання міжнародних зобов'язань, які знайшли свій прояв у заявленій позиції держави, її юридично значимій поведінці. Суди загальної та міжнародної юрисдикції, в однаковому порядку підтверджуючи значимість принципу добросовісності в якості основоположного принципу всієї системи права, розглядають принцип естопель як одне із застосувань принципу добросовісності. У цьому сенсі естопель в його латинському вираженні *allegans contraria non audiendus est*, будучи одним з конкретних застосувань принципу добросовісності в практиці міждержавних відносин, ставить своєю метою забезпечити через дотримання ухвалених державами міжнародних зобов'язань послідовність в їх поведінці.

Принцип естопеля є еманациєю принципу добросовісності, заснований на такому припущенні: якщо один суб'єкт вчинив певні дії, покладаючись на завірення або поведінку іншого суб'єкта, то цей інший суб'єкт не повинен змінювати свою первісну позицію, на яку покладався перший суб'єкт [73, с. 226].

А. В. Попова при дослідженні принципу добросовісності вказує на те, що *pacta sunt servanda* і сам принцип добросовісності юридично пов'язані з принципом *equitable estoppel* (справедливий естопель, або естопель, який заснований на праві справедливості). Не дивлячись на наявність більшості визначень принципу естопеля, під ним частіше всього розуміють положення, згідно з яким сторона в результаті своїх дій не може претендувати на право

на шкоду іншої сторони, яка була вправі покладатись на такі дії та поступала відповідно, визнала будь-що в конкретних умовах або зайняла певну позицію по відношенню до даної справи, та не може в майбутньому вчиняти непослідовно [83, с. 86-87].

Р. А. Каламкарян і Ю. І. Мігачев стверджують, що: «Юридичною підставою і конститутивною складовою принципу естопеля виступає принцип добросовісності, який є єдино логічним поясненням всієї конструкції принципу естопеля» [38, с. 13]. За влучним зауваженням Р. А. Каламкаряна, якщо принцип добросовісності передбачає необхідність дотримання певного рівня послідовності в поведінці суб'єктів права, то принцип естопеля забезпечує примушування до дотримання принципу добросовісності [36, с. 74]. Дійсно, концепція вини та деліктної відповідальності держави-агента, нібито створеної в результаті своєї поведінки уявлення у іншої сторони про свої істинні наміри і тому несущого через суд обов'язку дотримуватися колишньої поведінки, будується (не дивлячись на всі твердження його прихильників про зворотне) на основі ризику, який відхиляється доктриною в своїй більшості. Розглядати принцип естопеля виключно в світлі деліктної відповідальності держави-агента, означає наражати державу постійному ризику того, що її не навмисна (та відповідно не волевиявленна) поведінка може викликати помилкове уявлення у контрагентів. Забезпечити через принцип естопеля юридичний захист такого помилкового уявлення означало б в дійсності вносити елементи нестійкості в міждержавні відносини. Це ніяк не можна б було розглядати як забезпечення стабільності та безпеки в міждержавних відносинах, на що в першу чергу і направлена дія принципу естопеля.

Схематичний ескіз незастосування концепції деліктної відповідальності в якості обґрунтування принципу естопеля ставить наступне питання: наскільки інша, не менш відома концепція, а саме концепція мовчазної згоди може слугувати в якості юридичної основи принципу естопель? Вважається, що ні. З таких причин: держави, будучи суверенними

носіями визнаних за ними суверенними правами, використовують їх шляхом здійснення компетенції в тій чи іншій сфері міждержавних відносин. Процедура здійснення компетенції через волевиявлення поведінки держави проявляється в міжнародному правопорядку таким чином, що для забезпечення його юридичної самостійності та дійсності зовсім не обов'язково, задля того, щоб воно опиралось на явну або мовчазну згоду тих, по відношенню до яких було воно викликано надавати свій вплив. Таким чином, юридична природа принципу естопеля виходить зі сталості в поведінці держави по відношенню до даної фактичної або юридичної ситуації. Держави не вправі отримувати переваги з своєї протиправної поведінки, яка причинила збиток іншій державі: «*nemo potest mutare consilium suum in alterius injuriam*». Така схема належної поведінки держав по відношенню один до одного [139, с. 149].

Юридична основа вказаного принципу така: держава, яка шляхом своєї активної чи пасивної поведінки дотримувалась позиції, яка явно протилежна тому суб'єктивному праву, яке вона відстоювала у суді, не може більше витребувати це право. Принципова важливість даного визначення виявляється у повній мірі в процесі судово-арбітражного рішення. І ось, таким чином, висування в ході судового-арбітражного розгляду певних вимог або заяв, які явно суперечать поведінці, яка була раніше, оголошуються недопустимими з точки зору права «*allegans contraria non audiendus est*». У той час, як принцип добросовісності передбачає необхідність дотримання певного рівня послідовності в поведінці держави, принцип естопеля передбачає санкцію за його порушення. Держава втрачає можливість через суд забезпечити захист свого суб'єктивного права. А суд визнає в якості не допустимих (не приймає до розгляду) будь-які позови про забезпечення юридичного права, які виникли з поведінки, яка явно розходилася з початковою активною (пасивною) поведінкою держави.

Але разом з тим, принцип естопеля не залежить від принципу добросовісності в силу його самостійного визнання доктриною та судовою

практикою. У міжнародному праві він навіть кваліфікується як загальний (універсальний) звичай. Якщо принцип добросовісності передбачає необхідність дотримання певного рівня послідовності в поведінці суб'єктів права, то принцип естопеля забезпечує спонукання до дотримання принципу добросовісності [36, с. 617]. Тому існує позиція, що принцип естопеля виступає санкцією за порушення добросовісності, яка широко використовується судами, у тому числі при захисті приватних інтересів.

Принцип добросовісності нарівні з іншими основоположними принципами міжнародного права бере участь у створенні справедливого міжнародного правопорядку на основі Статуту ООН. З юридичної точки зору він однаково обов'язковий для всіх держав. Доктрина міжнародного права зазначає, що даний принцип відіграє важливу роль в побудові інституту «справедливий естопель» (*equitable estoppel*). Справедливість тут визначає собою основу принципу добросовісності, на якому базується більшість загальновизнаних норм міжнародного права. Говорячи про важливість принципу добросовісності в контексті принципу естопеля, ряд вчених вважають, що *estoppel by representation* ставить собі за мету забезпечити перш за все захист добросовісності суб'єкта права, що довірився заявленій юридичній позиції іншого суб'єкта права. Тим самим добросовісність оцінюється як поняття суб'єктивного порядку, виступає скоріше як моральна, ніж юридична основа інституту естопеля [139, с. 149].

Принцип добросовісності забороняє державі заперечувати ту юридичну ситуацію, в створенні якої вона прямо брала участь і законність якої була нею визнана в явній формі або в силу поведінки. Добросовісність в аспекті принципу естопеля сприяє забезпеченню принципу справедливості, оскільки дотримання державою своїх зобов'язань є запорукою створення справедливого міжнародного правопорядку. Значення даного принципу в аспекті естопеля виходить за рамки виключно договірного права, він застосовується до будь-яких юридичних ситуацій, створених в силу не тільки міжнародно-правового акту, а й поведінки держав.

Особливістю принципу добросовісності стосовно принципу естопеля слід констатувати його двояку роль. По-перше, він забезпечує захист правомірних інтересів держави, яка на основі цього принципу довірилася заявам та поведінці протилежної сторони. По-друге, принцип добросовісності вимагає від держави, суперечливими заявами та поведінкою якою створений естопель, дотримуватися послідовності у своїх діях і тим самим (суворо на основі даного принципу) дотримуватися своєї позиції у відносинах з іншими державами. Принцип добросовісності, як ми бачимо, становить собою основу принципу естопеля.

У двоєдиній якості естопель спочатку виступає як принцип, що сприяє підтримці правила послідовності в поведінці суб'єктів права і через нього забезпечує їх юридичну безпеку, а згодом проявляє себе як процедурне правило захисту в формі попереднього заперечення про непідвідомчість суду такої справи. Бельгійський юрист Дж. Верховен надав, з нашої точки зору, правильне відображення суті цього принципу через наступне визначення: «Принцип естопеля встановлює санкції в порядку застосування принципу добросовісності і в цілях забезпечення безпеки за недотримання зобов'язання послідовності, яка без сумніву є аксіоматичним принципом міжнародного права, аніж принципом, визнаним «цивілізованими націями» або «звичаєвою нормою» [203, с. 804]. З контексту даного визначення випливає, що функція принципу естопеля полягає у встановленні санкцій внаслідок недотримання зобов'язання послідовності в поведінці суб'єкта права. Разом з тим, зобов'язання послідовності безпосередньо пов'язано з принципом добросовісності, оскільки саме в порядку застосування останнього мова йде про встановлення санкцій з боку принципу естопеля. Таким чином, порушення принципу добросовісності тягне за собою використання принципу естопеля, що підтверджують раніше висловлені на цей рахунок в доктрині міжнародного права думки. Достатньо представити авторитетну думку професора Г. Шварценбергер, який заявив про те, що порушення принципу добросовісності створює естопель [184, с. 69].

В процесі розробки Декларації про принципи, що стосуються дружніх відносин та співробітництва між державами відповідно до Статуту ООН 1970 року, ряд делегацій східноєвропейських країн стверджували, що принцип добросовісності не поширюється на нерівноправні міжнародні договори, на договори, що суперечать зобов'язанням за Статутом ООН, і в цілому на договори, визнані недійсними. Тим самим встановлювалися певні межі застосування принципу добросовісності і вилучення з нього [26].

Проблема застосування принципу добросовісності може виникнути, коли договір став нерівноправним вже по закінченні якогось періоду часу. У цьому випадку згода держави була надана на цілком правомірній основі, однак після закінчення часу відбулися певні об'єктивні зміни, які і спричинили за собою нерівноправне положення сторін договору, що зробило неприпустимим подальше його застосування на основі принципу добросовісності.

Виходячи з цього принцип добросовісності застосовується тільки щодо дійсних міжнародних договорів, тобто таких, які укладені відповідно до основних принципів та норм сучасного міжнародного права [40, с. 146]. Принцип добросовісності є, по суті, єдиним розумним поясненням юридичної підстави принципу естопеля. Передбачаючи необхідність послідовної поведінки суб'єктів права, цей принцип тим самим уже заздалегідь виключає можливість довільної зміни міжнародно-правової позиції держави з подальшим нанесенням шкоди законним правам іншої держави, яка має таку ж саму міжнародно-правову позицію. Взаємна довіра покликана забезпечувати юридичну безпеку суб'єктів права, підтримувати належний баланс взаємних прав та зобов'язань. Взаємозалежність міжнародних зобов'язань однієї держави і кореспондуючих ним суб'єктивних прав іншої держави в контексті естопеля проявляє себе досить чітко та однозначно. Виконуючи на основі принципу добросовісності свої міжнародні зобов'язання, держава таким чином дотримується послідовності в своїй поведінці та в цьому сенсі виявляє належну повагу до кореспондуючих цим зобов'язанням суб'єктивних прав іншої держави, яка на основі визнаного за

нею правового титулу вправі здійснювати або, навпаки, утриматися від скоєння певних дій. Довірчі відносини, що склалися між контрагентами, коли одна держава у відповідь на заявлену міжнародно-правову позицію іншої держави вживає цілеспрямовані дії в рамках свого правового титулу, є з точки зору права типовим підходом. Так повинно бути, коли одна держава, виконуючи на основі принципу добросовісності визнані за нею міжнародні зобов'язання, дотримується послідовності в своїй поведінці і не робить довільних змін у своїй міжнародно-правовій позиції з певного питання права або факту [43, с. 212-219].

Відповідно до загальнотеоретичних положень правової науки, що підтверджуються практикою судово-арбітражних органів, порушення принципу добросовісності в поведінці контрагента може призвести до використання принципу естопеля. Суб'єкт права, котрий зазнав безпосередній збиток в результаті непослідовної юридичної позиції протилежної сторони, має право забезпечити через суд свої суб'єктивні права. Звернувшись з позовною заявою, сторона, що добросовісно довірилася займаній протягом певного часу юридичній позиції іншої сторони і зазнає збитків безпосередньо як результат протиправної поведінки останньої, має право заявити про неприпустимість такого роду поведінки і зажадати захист свого правового титулу з певного питання права або факту.

У разі відкриття провадження у справі письмова частина судочинства звичайно є тією стадією, в ході якої має бути заявлено про наявність ситуації естопеля. Певної спеціальної форми для застосування принципу естопеля не існує. Заява про естопель має бути підтверджена фактичним і юридичним поданням відповідних доказів, які б свідчили про присутність в даній конкретній ситуації всіх чотирьох конститутивних елементів принципу естопеля. При наявності останніх суд констатує принцип естопеля та в силу цієї обставини дійшов до висновку про неприпустимість висування певної вимоги або підтримки певної претензії зі сторони, яка своєю недобросовісною і відповідно непослідовною поведінкою нанесла

безпосередній збиток заявнику. Разом з тим, суд після аналізу поведінки самого заявника має право зробити висновок про існування підстави для припинення розгляду у справі [36, с. 622].

Причинами для такого погляду можуть бути наступні факти. Перш за все, це порушення принципу добросовісності в поведінці самого заявника – дестинатора уявлення (*representation*). Цілком усвідомлюючи хибність або недійсність уявлення, заявник не має права стверджувати, що його дії викликані саме цим поданням. Виступати із заявою про наявність принципу естопеля у поведінці відповідача, заздалегідь знаючи про помилковість або недійсності зробленого ним подання, з точки зору права, є неприпустимими та стає для суду підставою для припинення провадження у справі. До аналогічного результату наводять факти обманної поведінки заявника і застосування ним сили. Якщо уявлення, з яким відповідач виступив, стало наслідком обману або застосування сили з боку заявника, то, очевидно, що будь-яке твердження останнього про наявність естопеля в поведінці відповідача буде розцінюватися судом як підстава для припинення провадження у справі. У тому випадку, коли звернення до естопеля визнається по суду допустимим і обґрунтованим, сфера його потенційного застосування досить широка. Тим самим їх юридична безпека підтримується на належному правовому рівні.

Важливо зазначити, що добросовісність розповсюджується як на поведінку суб'єктів, що формують позицію (представлення) з певного питання факту чи права, так і на поведінці суб'єкта, що заявляє про завдання шкоди у зв'язку з непослідовною поведінкою іншого суб'єкта (його відмовою дотримуватись певної позиції). Практично будь-яка галузь права не виключає можливості застосування принципу естопеля. Значимість принципу естопеля визначається тим, що звернення до естопеля забезпечується виконанням принципу добросовісності та правилами послідовності в поведінці суб'єктів права.

Принципи добросовісності та принцип естопель тісно пов'язані між собою, при цьому науковці вказують на деякі протиріччя між ними. Наприклад, Р. А. Каламкарян вказує, що держава, яка за допомогою своєї активної або пасивної поведінки дотримувалася позиції, явно протилежної тому суб'єктивному праву, яке вона відстоює в суді раніше, не може більше вимагати це право. Принципова важливість цього визначення проявляється в повній мірі в процесі судово-арбітражного розгляду. Тобто висування в ході судово-арбітражного провадження певних вимог чи заяв, які явно суперечать початковій поведінці, оголошуються неприпустимим з точки зору права *«allegans contraria non audiendus es»*. У той час, як принцип добросовісності передбачає необхідність дотримання певного рівня послідовності в поведінці держав, принцип естопель передбачає санкцію за його порушення. Держава втрачає можливість через суд забезпечити захист свого суб'єктивного права. А суд визнає в якості неприпустимих (не приймає до провадження) будь-які позови щодо забезпечення юридичного права, що виникли з поведінки, яка явно розходиться з початковою активною (пасивною) поведінкою держави [41, с. 15].

Також Р. А. Каламкарян зазначає, що принцип естопель не залежить від принципу добросовісності в силу його самостійного визнання доктриною, судовою та арбітражною практикою міжнародного права. Принцип естопель може застосовуватись у всіх галузях права, та у зв'язку з цим принцип естопель «виступає вже не просто як процедурне правило судово-арбітражного провадження, а в якості матеріального принципу права. При цьому можливо з повним обґрунтуванням сказати, що із загального принципу права, яким він справедливо вважається більшістю юристів-міжнародників, принцип естопель через судово-арбітражну практику сформувався в якості всезагального (універсального) звичаю» [36, с. 617].

Юристи-міжнародники, що розділяють дану точку зору, в продовження концептуальних побудов вчених в галузі загального права також вважають, що добросовісність в контексті принципу естопель відіграє виключно

важливу роль як дестинатор принципу естопеля. Така позиція, підтверджуючи неможливість прийняття настільки категоричного судження, носить збалансований характер. Принцип добросовісності як основний принцип у всій теоретичній конструкції принципу естопеля відіграє властиву йому стабілізуючу роль у відношенні як актора подання (*representation*), так і дестинатора подання. Якщо сторона перед представленням принципу добросовісності встановлює санкції (через включення естопеля) за порушення цього принципу у формі непослідовної поведінки, то стосовно дестинатора подання принципу добросовісності проявляє себе у формі належної поведінки на стадії звернення до суду. Заява дестинатора про неприпустимість відмови актора подання від заявленої ним юридичної позиції не буде вжито судом до розгляду в разі виявлення у поведінці позивача обману, підкупу, помилки, примусу. Таким чином, в тому, що стосується дестинатора, принцип добросовісності вказує на необхідність прояву з його боку сумлінної довіри до заявленої юридичної позиції актора подання.

Як ми бачимо, принцип добросовісності в контексті теоретичної конструкції естопеля дійсно несе в собі вагоме смислове навантаження щодо дестинатора уявлення, але воно не таке однозначне, як це уявляють деякі вчені. Переклад інституту *estoppel by representation* із загального права в міжнародне право приніс з собою проблему юридичної підстави принципу естопеля.

Принцип добросовісності, будучи визнаний як основний принцип міжнародного права, одночасно відноситься до загальних принципів права. Позначення принципу добросовісності одночасно в його двоєдиному значенні як загальноновизнаного принципу міжнародного права і як загального принципу права підводить нас до проблеми місця і значення зазначеного принципу в побудові принципу естопеля. Теорія аргументує юридичну підставу принципу естопеля принципом добросовісності, розділяється більшістю вчених. Домінуюче положення теорії, що будує юридичну підставу принципу естопеля на принципі добросовісності, є цілком

зрозумілим. Принцип добросовісності є по суті єдино розумним поясненням юридичної підстави принципу естопеля.

Теорія добросовісності ясно і однозначно визначає своє місце в основі принципу естопеля. Держава – актор подання повинна дотримуватися послідовності у своїй юридично значущій поведінці і виконувати на основі принципу добросовісності зобов'язання, що виходить з зайнятої нею міжнародно-правової позиції по визначеному питанню права чи факту. Естопель у цій ситуації встановлює санкції за недотримання правила послідовності, що виражається у невиконанні вимог належної поведінки, про що вказано у принципі добросовісності. Як бачимо, теорія добросовісності носить стрункий характер, логічна в плані своєї концептуальної побудови. Теорія міжнародної відповідальності визначає місце принципу добросовісності вже не стосовно до актора, а, навпаки, по відношенню до дестинатора подання.

Принцип добросовісності, за версією прихильників цієї теорії, покликаний забезпечити захист помилкового переконання дестинатора уявлення, що склалося у останнього як результат створеного ним (актором) уявлення. Оціночні категорії відносно наявності або відсутності критерію добросовісності в поведінці актора в рамках теорії міжнародної відповідальності повністю відсутні. Питання про те, відповідає чи ні бачення актора належній поведінці, що встановлюються принципом добросовісності, тут взагалі не ставиться. Принцип естопеля у цій теоретичній конструкції вписується в рамки теорії квазіделіктної відповідальності за те помилкове переконання, яке матеріалізувалося в розумінні держави – дестинатора через здійснення його відповідних дій як реакція на спочатку створене (вже самим актором) уявлення. Добросовісність держави передбачає застосування принципу естопеля відповідно до теорії міжнародної відповідальності, насамперед законне переконання, тобто помилку, яка одночасно була б виправдана і такою, що заслуговує захисту: помилка, прощається в тій мірі, в якій дестинатор повинен довести, по-перше, що він міг у розумному порядку,

з урахуванням всіх обставин справи бути приведений до скоєння помилки і, по-друге, що помилкове переконання, яке викликане поведінкою учасника, має ґрунтуватися на розумній оцінці створеної ситуації.

У конструкції естопеля, створюваної прихильниками теорії міжнародної відповідальності, прояв добросовісності з боку актора уявлення не має ніякого юридичного значення. І, навпаки, головне значення набуває наявність добросовісності в поведінці дестинатора уявлення, оскільки за відсутності такої він не вправі забезпечити юридичний захист своєї помилки. З точки зору прихильників теорії міжнародної відповідальності, естопель не встановлює санкції за порушення принципу добросовісності і в поведінці актора уявлення, але захищає добросовісність дестинатора уявлення.

Таким чином, принцип добросовісності в аспекті інституту естопеля покликаний забезпечити послідовність в поведінці держави кожен раз, коли вона на тому чи іншому відрізку часу не дотримується державою. В силу принципу добросовісності держава зобов'язана суворо дотримуватися зайнятої нею позиції, що знайшла своє вираження у відповідних заявах та в її поведінці. Запорукою цьому є довіра, що надається їй на добросовісній основі з боку інших держав-членів міжнародної спільноти. Принцип добросовісності забезпечує підтримку довірчих відносин між державами, що є однією з її найважливіших особливостей.

Принцип взаємності, будучи загальним принципом права, покликаним регулювати відносини між усіма суб'єктами сучасного міжнародного права взагалі, в ситуації естопеля набуває особливого (по відношенню до принципу добросовісності) характеру. Доктрина міжнародного права цілком обґрунтовано розглядає принцип взаємності в якості другої юридичної підстави принципу естопеля [36, с. 658].

Принцип взаємності (англ. *Principle of mutuality*) – у міжнародному праві загальновизнаний принцип міждержавних відносин, відповідно до якого держави повинні будувати відносини одна з одною на взаємовигідній,

рівноправній основі, з урахуванням законних інтересів іншої сторони, особливо в питаннях забезпечення міжнародного миру і безпеки [105, с. 703].

У матеріально-правовому сенсі під принципом взаємності слід розуміти, що іноземне право підлягає взаємному застосуванню з метою розвитку співробітництва між державами. При цьому якщо одна держава відмовляється від застосування у відповідних випадках норм права іншої держави, то це означає, що інша держава також відмовляється застосовувати право першої на своїй території. Це твердження часто застосовується і до визнання і (або) приведення у виконання рішень іноземного суду. Дійсно, принцип взаємності є однією з найважливіших правових засад міжнародного права. Його послідовна реалізація дозволяє, з одного боку, забезпечувати стійкі відносини між державами, а також в той же час, з іншого боку, надає громадянам і юридичним особам іншої національної приналежності можливість реалізовувати свої права на території держави, що спирається на принцип взаємності. Тому не випадково судження про те, що принцип взаємності є розвитком більш загального і більш давнього принципу державно-правових відносин – принципу міжнародної ввічливості (*comitas gentium*), який вимагає від держав ставитися до чужого правопорядку ввічливо і чемно. Так, в рішенні суду Великобританії 1921 року суддя зазначив: «Заявити, що законодавство держави, що визнано суверенним з боку нашої держави, суперечить основним принципам справедливості і моралі, – це, значить, що воно серйозно порушує міжнародну ввічливість». Таким чином, міжнародна ввічливість вимагає поважати іноземне право [82, с. 60].

Багатозначність терміну «взаємність» можна звести до двох основних положень. По-перше, він використовується як протиставлення однобічності в ситуаціях, коли є присутнім і бере участь, щонайменше, ще одна сторона. По-друге, якщо у «взаємність» вкладається певне правове значення, то його зміст змінюється в залежності від наміру сторін і від ступеня його

узагальненості. Взаємність використовується в значеннях ідеї, загального (основного) принципу міжнародного права, інституту, умови і застереження.

Існування двобічності відносин, в праві нерозривно пов'язане з питанням про становище суб'єктів права з точки зору їх правосуб'єктності. Тому в правовій інтерпретації взаємність завжди пов'язана з ідеєю рівності держав, тобто можливість вимагати виконання обов'язків (як кореспондуючих прав) існує на основі визнання рівності. Можливість застосувати взаємність розглядається як підстава застосувати однаковий підхід до партнерів в міжнародних відносинах і рівність в цьому випадку є першою необхідною умовою. Саме в такому сенсі слід розглядати висновок про те, що принцип взаємності впливає з суверенної рівності держав.

Взаємність як спосіб забезпечення виконання взаємних зобов'язань відома міжнародному праву з самого початку його виникнення. В якості особливої юридичної техніки вона зустрічається в міжнародному праві рабовласницького і феодального суспільства. З розпаданням феодалізму і формуванням буржуазних інститутів міжнародного права істотно розширюється значення взаємності. Визнання принципу суверенної рівності держав додає новий, дуже важливий аспект в розуміння взаємності, який є визначальним для принципу взаємності і в наш час. Формальне визнання рівності суб'єктів міжнародного права дало можливість розглядати як само собою зрозуміле положення про те, що одна сторона буде виконувати свої обов'язки (за договором або звичаєм) тільки в тому випадку, якщо й інша сторона відповідає тим же.

Зміст принципу взаємності в міжнародному праві передбачає відповідність прав і обов'язків на основі формальної рівності держав. Однак така позиція призводить до наслідків, несумісних з основними принципами міжнародного права, зокрема: поваги державного суверенітету, невтручання у внутрішні справи держав і вимогами гуманності. У такому розумінні взаємність неприйнятна в питаннях захисту прав людини, в ряді питань права, чинного в період збройних конфліктів, в питаннях обміну

інформацією та перебудови міжнародних економічних відносин. Загальна тенденція зводиться до прагнення розширити сферу дії принципу взаємності в зазначеному розумінні, видаючи його за принцип загального міжнародного права, загального принципу права, і навіть за закон будь-яких форм людських відносин. На практиці це проявляється в прагненні уявити локальні міжнародно-правові норми в якості норм загального міжнародного права. Тому безліч авторів розглядають взаємність одночасно і в міжнародному публічному і в приватному праві, вважаючи це єдино можливим шляхом для дослідження.

Принцип взаємності є принципом загального міжнародного права, так як він закладається в нормах в самому процесі їх створення. Він означає обов'язок виконувати свої зобов'язання при наявності відповідного виконання. Принцип взаємності не можна віднести до імперативних норм міжнародного права. Держави в ряді випадків можуть відступати від нього за взаємною згодою. У ряді міжнародних договорів спеціально визначається зміст принципу взаємності стосовно об'єкту даного договору [17, с. 13].

У сучасному загальному міжнародному праві принцип взаємності існує у вигляді традиційно-правової норми. У загальному міжнародному праві принцип взаємності, як правило, мається на увазі, а не згадується. В локальних нормах взаємність згадується значно частіше. Локальні норми відіграють важливу роль в регулюванні специфічних проблем для певної групи держав і їх число незрівнянно більше числа норм загального міжнародного права. Особливістю сучасного міжнародного права є збільшення його єдності на рівні загального міжнародного права і, в той же час, як зазначає Г. І. Тункін, збільшення відмінності міжнародно-правових норм на регіональному рівні стає все більшим значимими [198]. Зазначену закономірність можна спостерігати при розгляді принципу взаємності.

Посилання на взаємність в ряді галузей міжнародного права свідчать про те, що з їх допомогою держави прагнуть досягти детального регламентування своїх прав та обов'язків. Використання взаємності в

локальних нормах обумовлено тим, що за допомогою загального міжнародного права в необхідних випадках не можна досягти однаковості у поведінці сторін і що така неможливість впливає з особливості правового регулювання відносин в таких областях, де важливу роль відіграє внутрішньодержавне право. У ряді національних законодавчих актах зустрічається пряма вимога взаємності як умови виконання певних зобов'язань.

Якщо принцип взаємності в міжнародному праві передбачає, що існує узгодження волі держав щодо правила поведінки і визнання його юридично обов'язковим, то локальні норми про взаємність йдуть далі. Взаємність відіграє роль умови, яка бере участь в створенні правила поведінки. Як приклад розглядаються галузеві норми, які добре показують особливості норм про взаємність. Такі норми можуть стосуватися всього тексту договору або окремих його статей. Вони передбачають однакові права і обов'язки сторін та ставлять конкретну поведінку однієї сторони в залежність від дій іншої сторони. У цьому випадку відпадає необхідність при укладенні договору досягти узгодження волі щодо деяких правил поведінки, їх розробка перенесена, з умовою застосування взаємності, на майбутнє і поставлена в залежність від конкретної майбутньої ситуації. У той же час такі норми про взаємність досить твердо регулюють поведінку держав.

Принцип взаємності як чинник, що забезпечує раціональну поведінку суб'єктів в рамках будь-якої системи права, в системі міжнародного права має підвищене значення, оскільки мова йде про суверенні, незалежні один від одного суб'єкти права – держави. Спільно з принципом добросовісності принцип взаємності через естопель забезпечує юридичну безпеку держав. Баланс міжнародних зобов'язань з підтримки створеного уявлення з боку однієї держави і кореспондуючих прав іншої держави, яка довірилася цьому (відповідно вчинила певні дії), в ситуації естопелі є таким, що без належного дотримання принципу взаємності не обійтися. Будь-яке порушення такого балансу, викликаного недотриманням принципів добросовісності і

взаємності, призводить до конфлікту інтересів двох протидіючих одна одній держав і створює основу для початку судового розгляду на предмет виникнення естопеля.

Після констатації судом принципу естопеля «баланс міжнародних зобов'язань однієї держави (актора уявлення) і кореспондуючих прав іншої держави (дестинаторам уявлення) відновлюється, і відносини між ними входять в нормальне, яким воно і повинно бути, русло» [37, с. 287-289].

Нормальним з точки зору сучасного міжнародного права положенням є таке, коли спілкування між державами підтримується з урахуванням дотримання взаємних прав та інтересів всіх контрагентів. З урахуванням приписів принципу добросовісності і принципу взаємності держави з метою попередження порушення балансу міжнародних зобов'язань і суб'єктивних прав контрагентів покликані здійснювати нотифікацію змін у зовнішній політиці, коли такого роду зміни можуть безпосереднім чином зачіпати суб'єктивні права іншої держави. В принципі держава вільно може проводити свою власну політику, і внутрішню і міжнародну відповідно, вона має право вносити в неї такі зміни, які вважає необхідними. Разом з тим, однак, по ряду обставин в силу принципів добросовісності і взаємності держава покликана здійснювати нотифікацію передбачуваних змін, оскільки це може безпосередньо торкнутися суб'єктивних прав контрагента, що захищаються міжнародним правом [36, с. 660].

Захист з боку принципу добросовісності поширюється на виявлену довіру, яка може бути в розумному порядку заявлена в будь-яких конклюдентних актах однієї держави по відношенню до іншої. Так, якщо держава А свідомо призвела державу Б до розуміння того, що вона буде дотримуватися міжнародно-правової позиції з певного питання права або факту, а держава Б у відповідь на це зробила відповідні дії, держава А при намірі внести зміни в свою міжнародно-правову позицію (хоча і будучи повністю вільною це зробити) зобов'язана нотифікувати про всі передбачувані зміни держава Б. Нездійснення цього при обставинах, коли

відомо, що держава Б збирається продовжувати діяти на основі створеної таким чином міжнародно-правової позиції держави А, призведе до нанесення шкоди законним правам держави Б. Принцип добросовісності в даному випадку захищає ту довіру, яку держава Б в розумному порядку надала заявленій міжнародно-правовій позиції держави А. Як бачимо, ситуація цілком вписується в принцип естопеля. Створене державою А уявлення має нею підтримуватися, оскільки дестинатори уявлення (держава Б) виявили до нього довіру і зробили на основі цієї довіри відповідні дії. Міжнародний правопорядок, природно, не допускає, коли процес нормальних зносин між державами, будь то договірний або звичаєво-правового характеру, порушується, а суб'єктивним правам держав завдається шкода. При належному дотриманні послідовності в поведінці держав принцип добросовісності спільно з принципом взаємності через принцип естопеля забезпечують такий рівень зносин держав, при якому суб'єктивні права і законні інтереси всіх задіяних в міжнародному спілкуванні суб'єктів права повністю і цілком захищені.

Нарівні з принципом добросовісності та взаємності значний вплив на застосування принципу естопеля має принцип змагальності. В основі порушення процесу лежить матеріально-правова вимога позивача до відповідача, пред'явлена через суд. Суд не має права діяти без пред'явлення позову, також як і виходити за межі заявлених позивачем вимог. Суддя сам не збирає доказів і довідок, а рішення виносить на основі тих матеріалів, які представлені сторонами.

Одні дослідники (Т. М. Яблочков) визнають за судом більш істотну роль в процесі, надаючи йому право керувати матеріальною стороною процесу, інші дослідники (А. Х. Гольмстен, Є. В. Васьковський) допускають втручання суду в змагання сторін у більш обмеженому варіанті [15, с. 64]. Питання про засоби і способи захисту приватних прав знаходиться в автономному розсуді суб'єкта права. Суд не має права вторгтися в автономію сторін, самостійно знаходити і подавати докази. Сторона може

висувати тільки ті аргументи і докази, якими сама бажає скористатися, а не ті, які можуть бути представлені в принципі.

Т. М. Яблочков, протиставляючи змагальність послідовності в світлі формальної істини, стверджував, що активне втручання суду в автономну сферу позивачів призводить до непорозумінь, коли суд починає використовувати ті аргументи, висувати які жодна зі сторін не бажала. Правознавець приходить до висновку, що це відкриває широке поле для свавілля судової влади. Таким чином, вчений схиляється до того, що принцип змагальності дає стороні процесу право вільно розпоряджатися наявними в її арсеналі документами і аргументами. При цьому передбачається, що жодна зі сторін не намагається нічого приховати ні від суду, ні від противника [121, с. 37].

Оцінюючи співвідношення принципів змагальності та послідовності, Є. В. Васьковський бачив пропорцію в тому, що втручання суду повинно бути в тій мірі, в якій воно не суперечить принципу диспозитивності. Обмежувати сторони в розпорядженні предметом спору суд не має права, тим більше, у нього немає повноважень примушувати до застосування конкретних процесуальних засобів захисту, використовувати які може тільки сторона на власний розсуд [15, с. 64].

2.3. Конститутивні елементи принципу естопеля

Для найбільш повного розуміння змісту принципу естопеля в міжнародному праві, повністю сприйнявши основні конститутивні елементи принципу естопеля, як вони практикуються в англійському загальному праві, є необхідністю зупинитися на розгляді змісту конституційних елементів принципу естопеля.

Міжнародне право, перейнявши в себе *estoppel by representation* встановлює жорсткі правила у відношенні констатації ситуації естопеля. Тільки при наявності чотирьох елементів принципу естопеля суд визнає *estoppel by representation*. Якщо відсутній навіть один з перелічених вище

елементів, то, як показує практика, наприклад, у Справі про континентальний шельф Північного моря 1969 року [173], Суд робить висновок, що *estoppel by representation* відсутній. Що стосується умов, які ставляться до конститутивних елементів, то, перш за все, – це існування зрозумілої та недвозначної міжнародно-правової позиції з основних питань, які виражаються на основі вільного та обдуманого волевиявлення юридично правоздатного суб'єкта права.

Розглядаючи другу умову необхідно зазначити, що вона полягає в необхідності доказування заявником того, що як наслідок знятої протилежною стороною міжнародно-правової позиції він зробив певну дію або навпаки, утримався від них, самим добросовісним способом поклавшись на неї.

Третя умова полягає в тому, що заявник повинен надати докази того, що в результаті вжитих ним дій або утримання від вчинення таких були задані збитки його власної позиції.

Зміст четвертої умови включає в себе те, що заявник повинен підтвердити той факт, що суб'єктом подальшої міжнародно-правової позиції, яка зробила необхідну заяву про естопель, є актор первісної позиції. При цьому, подальша міжнародно-правова позиція повинна відноситись до одних і тих самих фактів, що й первісна. Також окрім цього, вона повинна заперечувати її, відміняти її, або вносити зміни істотного порядку.

Це є основні вимоги, які висуває юридична наука до змісту конститутивних елементів принципу естопеля. Вони практикуються здебільшого в англійському загальному праві [40, с. 152].

Перший конститутивний елемент принципу естопеля – це, як уже зазначалося, обов'язок заявника підтвердити існування первісної, зрозумілої та недвозначної по своєму прояву правової позиції, яка відноситься до суттєвих фактів, які були вираженні на основі вільного та навмисного волевиявлення юридично правоздатного суб'єкта. Отже, у змісті цього конститутивного елемента можна виділити три основних аспекти. Перш за

все, це наявність первісної, ясної та недвозначної правової позиції. Ця позиція може бути результатом активної або пасивної юридично значущої поведінки суб'єкта права, що повинна носити ясний та недвозначний характер. Необхідно також відзначити необхідність безпосереднього зв'язку даної правової позиції з існуючими фактами. Другий конститутивний елемент принципу естопеля означає те, що правова позиція має мати прямий зв'язок із фактами, існуючими у теперішній час, або тими, що були в минулому. Мається на увазі, що правова позиція в плані створення принципу естопеля не може мати абстрактний характер. Третій конститутивний елемент принципу естопеля передбачає, що в основі правової позиції повинно лежати вільне та усвідомлене волевиявлення суб'єкта.

Коли мова йде про первинну, зрозумілу і недвозначну по зовнішньому прояву правову позицію, то можна виділити наступні питання: про форму волевиявлення суб'єкта права і про характер заявленої правової позиції (уявлення). Правоздатний суб'єкт може проявляти свою волю в формі активної і пасивної поведінки. З точки зору права це не має особливої значимості. Головне – щоб через активну або пасивну поведінку суб'єктом права було здійснено волевиявлення зайняти певну міжнародно-правову позицію (уявлення), у відповідь на яку протилежна сторона зробила б певні дії. Наприклад, одна сторона (через активну або пасивну поведінку) створює відповідну міжнародно-правову позицію (уявлення), а інша сторона, поклавшись на дану позицію, вчиняє певні дії. Питання про форму волевиявлення суб'єкта права, який створив відповідну міжнародно-правову позицію (уявлення), є досить зрозуміла. Це – активна або пасивна поведінка суб'єкта права. Питання про характер заявленої правової позиції (уявлення) взаємопов'язане з першим і може бути визначене таким чином: якщо суб'єкт права має намір створити через свою активну або пасивну поведінку відповідну міжнародно-правову позицію, то природно зазначена позиція повинна носити ясний і недвозначний характер. Тільки така міжнародно-правова позиція може служити підставою і відповідно спонукальною

причиною для певних дій протилежної сторони. Інакше, як можна взагалі робити будь-які дії, якщо створена міжнародно-правова позиція не носить чіткого характеру і двозначна за змістом?

Визначивши, що спочатку створена правова позиція (як перший конститутивний елемент принципу естопеля) може бути результатом активної або пасивної юридичної поведінки суб'єкта права і повинна носити ясний і недвозначний характер, слід наголосити на необхідності безпосереднього зв'язку даної правової позиції з нині існуючими або з тими, які вже відбулися в минулому, фактами. Мається на увазі, що правова позиція в плані створення естопеля не може мати якийсь абстрактний характер, а повинна безпосередньо ставитися до фактів, що існують в даний час або мали місце в минулому.

Оскільки правова позиція є результатом вільного і свідомого волевиявлення суб'єкта права, то є логічним говорити, що даний суб'єкт права повинен бути правоздатним, а його волевиявлення повинно носити навмисний і вільний, тобто чітко усвідомлений характер. В іншому випадку (коли правова позиція виявлена результатом обману або застосування насильства з боку протилежної сторони суб'єкта права) заяву про принцип естопеля буде визнано Судом як неприпустиму і відповідно відхилено.

Другим конститутивним елементом є необхідність доказування заявником того, що як наслідок зайнятої протилежною стороною правової позиції він застосував певні позитивні дії або, навпаки, утримувався від них. Потенційним заявником в принципі може бути будь-який правоздатний суб'єкт права. Він сам може безпосередньо брати участь в правовідносинах, які привели до естопеля, або ж через процедуру делегування повноважень може бути представлений в даній ситуації своїм повноважним представником. В останньому випадку право виступати з естопелем в суді належить безпосередньо суб'єкту, якого представляють, оскільки саме до нього через його представника була звернена та створена правова позиція. З точки зору своєї юридичної значимості створена правова ситуація повинна бути такою,

щоб вона, по-перше, дійсно послужила спонукальним моментом для дії або бездіяльності заявника, а по-друге: володіла певною матеріальністю. Отже, держава, яка заявляє в суді про наявність естопеля, повинна зауважити, що поведінка відповідача є спонукальною причиною, яка послужила основою для дії або бездіяльності з його сторони. При цьому заявнику слід доказувати те, що поведінка відповідача була матеріально значимою.

Третій конститутивний елемент *estoppel by representation* безпосередньо пов'язаний з другим конститутивним елементом та прямо виходить з нього. Заявник, будучи зобов'язаний доказувати те, що створена на основі поведінки відповідача матеріально значима позиція послужила для нього спонукальним мотивом для певного виду його діяльності або бездіяльності, покликаний надати докази виникнення прямого збитку від такого роду діяльності або бездіяльності. Обов'язок доказування, який покладається на заявника, полягає у тому, що б надати суду переконливі докази існування прямого зв'язку між створеної на основі поведінки відповідача позиції, яка спонукає до дії або бездіяльності зі сторони заявника та понесеним збитком. Збиток передбачає наявність причинно-наслідкового зв'язку між створенням на основі поведінки відповідача позиції та виниклим у результаті цього спонукання протилежною стороною до вчинення відповідних дій зміною в позиції заявника, понесення ним збитку. Заявник в процесі обґрунтування по суті свого твердження про наявність ситуації естопеля (при зверненні в судово-арбітражні інстанції) покликаний доказати наявність причинно-наслідкового зв'язку. В іншому випадку суд буде вимушений зупинити провадження по даній справі та відмовити в позові. Необхідність констатації причинно-наслідкового зв'язку в аспекті ситуації естопеля підкреслюється суто цілеспрямованою дією естопеля. Принцип естопеля застосовується виключно в відношеннях між державою, який на основі своєї поведінки створив правову позицію, уявлення, та державою, по відношенню до якої це уявлення діє. Таким чином, принцип естопеля через

відношення суто в рамках двосторонніх відносин сприяють підтриманню миру та справедливості в цілому.

Тягар доказування, який покладається в даному випадку на заявника, полягає в тому, щоб надати суду переконливі докази існування прямого зв'язку між створеної на основі поведінки відповідача позиції (уявлення), спонуканням до дії або бездіяльності з боку заявника та понесенням ним шкоди. Таким чином, головним предметом доведення з боку заявника виступають наступні питання: фактична наявність понесених збитків; наявність причинно-наслідкового зв'язку між поведінкою відповідача, з одного боку, і спонуканням до дії, зміною в позиції заявника, понесеною ним шкодою в результаті цього – з іншого.

У тому, що стосується зміни позиції і понесеної шкоди, суть проблеми полягає в наступному. Заявник, звертаючись до суду, повинен надати суду докази того, що він поніс реальні збитки в будь-якій допустимій формі (зробив відповідні роботи, здійснив певні витрати, позбувся можливого прибутку). Тим самим збиток трактується в широкому сенсі. Разом з цим (збиток в його моральному або інтелектуальному змісті) не приймається, згідно з наявною судовою практикою в якості підстави для констатації естопеля.

Естопель як фактор підтримки стабільності і юридичної безпеки суб'єктів правовідносин настає як наслідок порушення принципу сумлінного дотримання міжнародних зобов'язань, що виразилося в непослідовності поведінки одного суб'єкта права по відношенню до іншого. Така непослідовність, яка послужила причиною нанесення шкоди визнаним правам іншого суб'єкта правовідносин в звичайному порядку виникає внаслідок принципової зміни первісної позиції. Суб'єкт права, який сумлінно довірився початковій позиції іншого суб'єкта, зробив певні дії або, навпаки, утримався від таких, і, як результат докорінної зміни первісної позиції останнього, зазнав збитків в тій чи іншій галузі визнаних за ним прав.

Четвертий конститутивний елемент вказує, що первинна та наступна позиції суб'єкта права, що має на меті встановлення естопеля, має відноситися до одних і тих самих фактичних обставин. Корінна зміна в позиції суб'єкта правовідносин, яка стосується різних фактичних обставин, не може слугувати для суду основою для визнання існування ситуації естопеля. Важливо відзначити таку обставину. Коли говорять, що суд в цілях констатації ситуації естопеля повинен зробити висновок про корінну зміну на первинній та останній позиції суб'єкта права, то мова не йде про те, що необхідно, аби його позиція була повністю протилежною його первинній позиції. Достатньо того, щоб остання позиція суперечила первинній позиції, відміняла або змінювала її.

Присутність всіх зазначених елементів є неодмінною умовою при констатації ситуації естопеля. Коли в суд надходить заява про наявність ситуації естопеля, то він ретельно досліджує всі обставини справи і тільки при наявності всіх чотирьох конститутивних елементів суд приходить до висновку про існування ситуації естопеля.

В силу своєї юридичної природи *estoppel by representation* може бути заявлений безпосередньо під час судового розгляду як наслідок того, що суб'єкт, який створив на основі своєї поведінки певну позицію (уявлення), принципово змінив свою первинну позицію, завдаючи тим самим шкоду протилежній стороні, яка сумлінно покладалася на його позицію. В порядку забезпечення своїх юридичних прав суб'єкт, який зазнав таким чином збитків в результаті докорінної зміни первісної позиції протилежної сторони, за допомогою звернення до інституту естопеля заявляє через суд про необхідність відновити справедливість у відносинах контрагентів. Відповідач повинен, по-перше, повністю компенсувати заявнику збиток, нанесений йому в результаті протиправної поведінки, а, по-друге, суворо дотримуватися принципу добросовісності при виконанні своїх міжнародних зобов'язань.

Послідовне дотримання в своїй поведінці міжнародних зобов'язань (незалежно від джерела їх виникнення) на основі зазначеного принципу є

єдино можливим засобом підтримки юридичної безпеки всіх учасників міждержавного співробітництва.

З урахуванням даних конститутивних елементів юридичні підстави принципу естопеля традиційно формуються в три теорії: добросовісності, міжнародної відповідальності і згоди, що мається на увазі. З точки зору поставленої проблеми особливий інтерес представляють перші дві. Так, Р. А. Каламкарян відстоює теорію добросовісності, згідно з якою розумним поясненням юридичної підстави принципу естопеля є принцип добросовісності, а сам естопель вимагає від держав послідовності в їх юридично значимій поведінці. Отже, дана теорія визначає місце принципу добросовісності стосовно актору уявлення і не звертає практично ніякої уваги на дестинатора [40, с. 160]. У той же час друга теорія – теорія міжнародної відповідальності, докладно сформульована Е. Золлер, також має справу з принципом добросовісності, але визначає його місце по відношенню до дестинатора уявлення. Відповідно до цієї теорії, принцип добросовісності покликаний забезпечити захист помилкового переконання дестинатора. При цьому добросовісність дестинатора передбачає, перш за все, законне переконання, тобто помилку, яка одночасно була б прощена та такою, що заслуговує захисту, що заснована на розумній оцінці створеної ситуації [209, с. 217].

Ми вважаємо, що так як естопель виникає між двома суб'єктами, то і правильне тлумачення самого естопеля може бути тільки при поєднанні зазначених двох теорій. Очевидно, що принцип естопель стимулює послідовну поведінку держав, що в підсумку відповідає принципу добросовісності. Проте не можна забувати і про іншу сторону. Поведінка одного суб'єкта права може бути скільки завгодно непослідовною, але при «чуйності» іншого суб'єкта, вчасно коригуючого свою позицію і не допускаючи в силу цього виникнення збитків, естопель залишиться чинним. Саме сумлінна помилка дестинатора уявлення тягне за собою принцип естопеля. Більш того, добра совість постає в даному випадку в іншому

значенні. Сумлінність помилки означає її одночасно справжнє і обґрунтоване вчинення з урахуванням об'єктивної ситуації, що склалася. Саме сумлінність помилки дозволяє запобігти звернення до естопеля будь-якого суб'єкта, який нерозумно або навіть навмисно помилився і захистити таку довіру, яка була істинною і обґрунтованою, а тому була основою правопорядку, такою, що заслуговує захисту.

РОЗДІЛ 3. ОСОБЛИВОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ ТА МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ НАСЛІДКИ ЕСТОПЕЛЯ

3.1. Матеріальні та процесуальні аспекти застосування принципу естопеля

З того часу, як принцип естопеля був роз'яснений і застосований в судовому процесі, розпочалися дискусії щодо того, чи є принцип естопеля правилом доказування або є нормою матеріального права. Думки юристів щодо цього аспекту дуже різняться. Хоча Тейлор і Стівен вважають, що принцип естопеля є частиною процесуального права про докази, число інших відомих юристів, таких як Піпсон, Крос і Нокс, вважає, що принцип естопеля належить до матеріального права, а не процесуального. Судові заяви з цього приводу також розходяться. Свого часу лорд Віконт Халдайн, лорд Райт та лорд Могем вважав, що принцип естопеля – це лише правило доказування. У подальших рішеннях лорд Райт назвав принцип естопеля складним юридичним поняттям, що включає поєднання декількох істотних елементів: заяву, на яку слід діяти, дії на її віру, що призводить до шкоди для актора. Таким чином, лорд Райт розглядав усю концепцію естопеля як норму матеріального права.

Як загальний принцип *allegans contraria non audiendus est*, принцип естопеля несе в собі значне матеріальне навантаження та одночасно є принципом доказового права в його процесуальному змісті. Як матеріальний принцип, естопель передбачає зобов'язання послідовності в поведінці держав та сприяє дотриманню юридичної безпеки суб'єктів міжнародного права. Це його перше та основне значення. Як процесуальний принцип, естопель використовується як засіб доказування під час відкритого судового провадження. В цьому полягає його друге та додаткове значення.

Сфера застосування принципу естопеля є досить широкою. Використовується не тільки в матеріальному, але і в процесуальному праві. Основне призначення даного принципу – захист добросовісних учасників від

несподіваних домагань контрагентів, які, незважаючи на досягнуті домовленості, можуть висувати свої заперечення і вимоги повторно або ж заявляти нові вимоги. Принцип естопеля по суті є абсолютно новим і ефективним засобом правового захисту, що дозволяє відхилити такі домагання без розгляду їх по суті.

Слід розглянути, чи є необхідність в такій дискусії. Зрештою, характеристика його як норми доказування в процесуальному праві чи матеріальному праві – естопель є нормою права. Оскільки питання стосується не лише юридичної семантики, дискусія не обґрунтована. Якщо принцип естопеля обмежувався лише правилом доказування, то це дало б змогу стороні використовувати його лише в судовій справі перед судом. Посилатися на доктрину естопеля проти опонента, що забороняє йому ставити під сумнів чи суперечити тій позиції, яку він раніше висловив у ході їхніх домовленостей і яка призвела до певних відносин між ними. Якщо, однак, принцип є нормою матеріального права, це дозволить стороні розпочати судовий процес, заснований на принципі. Як частина матеріального права, принцип естопеля сам по собі створював би причину для вчинення певних дій. Існують інші важливі відмінності між принципом естопеля як процесуальної норми і як норми матеріального права. По-перше, як процесуальний принцип, він застосовується лише до теперішніх або створених в минулому фактів; як правило матеріального права, принцип може бути застосований стосовно обіцянки чи впевненості щодо майбутньої поведінки. По-друге, правило як частина процесуального права може бути застосовано лише тоді, коли сторони мали попередні правові відносини, такі як договір; як частина матеріального права – на нього можна було б посилатися, навіть якщо сторони не мали таких правовідносин. І все-таки парадоксально важливо, що попри те, що переважна кількість судових висловлювань розглядають принцип естопеля як частину матеріального права, існує майже одностайна думка, що принцип естопеля сам по собі не є причиною дії і не створює цієї ситуації.

Незважаючи на дебати щодо сфери права, до якої належить принцип естопеля, не викликає сумнівів, що принцип, який заснований на справедливості та добросовісності, має на меті забезпечення справедливості між сторонами шляхом сприяння чесності та добросовісності. Об'єкт естопеля – явне запобігання шахрайству або виявленню несправедливості. Зазвичай цей принцип обмежується цивільними позовами. Він не застосовується до кримінального провадження, за винятком випадків, коли принцип *issue estoppel* може бути застосований.

Як процесуальний принцип, принцип естопеля використовується як засіб доказування в ході відкритого судового провадження. У цьому полягає його друге і доповнююче значення. У процесуальному аспекті застосування принципу естопель Едвард Кок виділяє три види естопеля – *by matter of record or judgment, by matter of writing (deed)* та *by matter in pais* [194, с. 207].

Принцип естопеля може застосовуватись не лише у правових умовах, що регулюються процесуальним правом, але переважаючим чином, передбачається в комерційному обороті, тобто в правовідносинах сторін, що регулюються матеріальним правом. Таким чином, застосування принципу естопеля в матеріальному праві може бути більш різноманітним внаслідок постійного розвитку економіки і умов реалізації комерційних відносин. Залежно від поведінки учасників комерційного обороту і переслідуваних ними цілей ситуації естопеля можуть бути різними в своєму прояві на практиці.

В силу своєї юридичної природи принцип естопеля може бути заявлений безпосередньо в ході судового розгляду як наслідок того, що суб'єкт, який створив на основі своєї поведінки певну позицію (уявлення), істотно змінив свою первинну позицію, завдавши тим самим шкоду протилежній стороні, що сумлінно довірилась його позиції. У порядку забезпечення своїх юридичних прав суб'єкт, котрий зазнав реальних збитків в результаті зміни в істотній частині початкової позиції протилежної сторони, заявляє через суд про необхідність відновити справедливість у

відносинах сторін (контрагентів) за допомогою звернення до принципу естопеля. Відповідач повинен, по-перше, повністю відшкодувати заявнику весь збиток, нанесений йому в результаті протиправної поведінки, викликаного зміною первісної позиції відповідача, а по-друге, суворо дотримуватися принципу сумлінності при виконанні своїх зобов'язань.

Межі дії принципу естопеля можна визначити таким чином: з одного боку, застосування принципу естопеля не повинно порушувати право на заперечення учасника судового процесу; з іншого боку, право на заперечення припиняється (втрачається) учасником спору тоді, коли є ознаки створеної ним ситуації естопеля, в разі кваліфікації (виявлення) якої обмежувальним механізмом реалізації права на заперечення є застосування принципу естопеля з метою збереження справедливого балансу інтересів сторін спору.

Застосування принципу естопеля при вирішенні спору в суді можливо не тільки при наявності заяви сторони, але і використання принципу естопеля безпосередньо самим судом з метою припинення зловживання сторонами судового процесу їх процесуальними правами. Саме в цьому бачиться баланс між розширенням суддівської дискреції і проблемою захисту процесуальних прав сторін. Під суддівською дискрецією розуміють сукупність повноважень, наданих органу правосуддя, виражених в правах, діяти певним чином в конкретних ситуаціях, зазначених законодавцем, для організації судового розгляду, дослідження наявних у справі доказів, іншого здійснення судочинства в кожній стадії процесу. Вважаємо, що самостійне застосування судами принципу естопеля є одним із способів правового протистояння судової системи проблемі зловживання процесуальними правами учасників процесу [42, с. 11].

Недобросовісна поведінка учасника судового процесу виражається в користуванні процесуальними правами не відповідно до їх дійсного призначення. Порушення принципу добросовісності в поведінці учасника спору може привести до відмови від права або до втрати права внаслідок

ситуації естопеля в процесуальному праві, при кваліфікації яких арбітражний суд має право застосувати несприятливі наслідки.

Суб'єкт права, який зазнав безпосередній збиток в результаті непослідовної юридичної позиції протилежної сторони, має право через суд забезпечити свої суб'єктивні права. Звернувшись з позовною заявою до суду, сторона, яка сумлінно довірилась займаній протягом певного часу юридичній позиції іншої сторони і зазнає збитків безпосередньо як результат протиправної поведінки останньої, має право заявити про неприпустимість такого роду поведінки і потребувати захист свого правового титулу з певного питання права або факту.

У разі відкриття провадження у справі письмова частина судочинства звичайно є тією стадією, в ході якої має бути заявлено про наявність ситуації естопеля. Якоїсь спеціальної форми для принципу естопеля не існує. Заява про естопель має бути підтверджена фактичним і юридичним поданням відповідних доказів, які б свідчили про присутність в даній конкретній ситуації всіх чотирьох конститутивних елементів естопеля. При наявності останніх суд констатує естопель і в силу цієї обставини приходить до висновку про неприпустимість висування певної вимоги або підтримки певної претензії сторони, яка своєю недобросовісною і відповідно непослідовною поведінкою нанесла безпосередній збиток заявнику. Разом з тим суд після аналізу поведінки самого заявника має право зробити висновок про існування підстави для припинення розгляду по справі.

Причинами для такого погляду можуть бути наступні факти. Перш за все, це порушення принципу добросовісності в поведінці самого заявника – дестинатора уявлення (*representation*). Цілком усвідомлюючи хибність або недійсність уявлення, заявник не має права стверджувати, що його дії викликані саме цим уявленням. Виступати із заявою про наявність ситуації естопеля в поведінці відповідача, заздалегідь знаючи про помилковість або недійсності зробленого ним уявлення, з точки зору права, є неприпустимим. Очевидне недотримання принципу естопеля є таким, що це стає для суду

підставою для припинення провадження у справі. До аналогічного результату наводять факти обманної поведінки заявника і застосування ним сили. Якщо уявлення, з яким виступив відповідач, стало наслідком обману або застосування сили з боку заявника, то, природно, будь-яке твердження останнього про наявність ситуації естопеля в поведінці відповідача буде розцінене судом як підстава для припинення провадження у справі.

У тому випадку, коли звернення до естопеля визнається по суду допустимим і обґрунтованим, сфера його потенційного застосування досить широка. Практично будь-яка галузь права не виключає можливості застосування естопеля. Значимість естопеля визначається тією обставиною, що через звернення до естопеля забезпечується виконання принципу сумлінності і правила послідовності в поведінці суб'єктів права. Тим самим їх юридична безпека підтримується на належному правовому рівні.

Логічним видається використання принципу естопеля в його процесуальному значенні безпосередньо самим судом (за відсутності будь-якої заяви сторони у справі про застосування даного принципу) з метою припинення зловживання сторонами судового процесу їх процесуальними правами.

Л. Л. Шамшурін зазначає, що при вирішенні питання про те, чи є «зловживанням правом» чи ні, ті чи інші дії учасників судового процесу, суду доводиться робити висновок на підставі одного лише суддівського розсуду, яке носить оціночний характер [117, с. 19]. У зв'язку з цим слід погодитися з твердженням М. М. Агаркова про те, що «прихильники теорії зловживання правом повинні сформулювати критерій, який буде вказувати суду, в якому напрямку він повинен користуватися наданими йому повноваженням ...» [2, с. 371–372]. Таким чином, для вирішення проблеми суб'єктивізму суддівської дискреції при виявленні ситуацій зловживання процесуальними правами пропонується (в якості перспективного напрямку) розширити сфери застосування судами принципу естопеля в процесуальному

праві за допомогою кваліфікації таких ситуацій за чотирма конститутивним ознаками естопеля.

Відсутність заяви особи, що бере участь у справі, про застосування принципу естопеля, відрізняє застосування естопеля в процесуальному праві на розсуд суду від застосування естопеля в матеріальному праві за заявою сторони, так як в останньому випадку сторона у справі самостійно зобов'язана довести наявність конститутивних ознак ситуації естопеля для цілей її кваліфікації і, як наслідок, зробити заяву про необхідність застосування принципу естопеля для захисту своїх законних інтересів.

Дискреційні повноваження суду повинні включати право на застосування естопеля без заяви учасника судового процесу для припинення зловживання сторонами у справі процесуальними правами. К. І. Комісаров при розгляді форм суддівського розсуду вказував на те, що суть судового розсуду, обумовлена прогалинами в праві, полягає не в усуненні цих прогалин, не в коригуванні, не в удосконаленні законодавства, а в деякому розширенні сфери дії законів, в розширенні сфери правового регулювання [45, с. 28–34].

Розширення сфери застосування естопеля в процесуальному праві представляється одним із способів правового протистояння судової системи проблемі зловживання процесуальними правами, наявність якої визнається як вченими, так і державними посадовими особами. Як зазначав А. А. Іванов, масове зловживання процесуальними правами є однією з головних проблем, що є соціальним явищем, що дестабілізує правосуддя [35, с. 1]. Суд не повинен ставати інструментом в руках недобросовісних осіб. Наявність зловживання правом визначається судом через оцінку відповідної, зовні легітимної дії особи, яка зловживає своїм правом, з позицій доброї вдачі, справедливості та розумності, а також з позиції протиставлення такої поведінки сумлінному користуванню правами. Поняття сумлінного користування правами включає чіткість процесуальної поведінки суб'єктів цивільного-процесуальних правовідносин і лояльність їх по відношенню до

решти осіб, які беруть участь у справі [118, с. 48–51]. У будь-якому випадку зловживання зводиться до використання процесуальних прав в суперечності з їх дійсним призначенням (наприклад, для заподіяння труднощів противнику у справі здійснюється подача протилежних за своїм змістом в частині вимог позовів при однакових фактичних обставин або подається паралельно кілька позовів, спрямованих на досягнення одного і того ж результату, не дотримуючись однієї логічної лінії поведінки і спекулюючи різним тлумаченням одних і тих же обставин справи). А. В. Юдін зазначає, що в даний час суд «обмежений в можливостях впливу на недобросовісну поведінку сторони, що дозволяє зацікавленій особі всіляко затягувати розгляд справи, перешкоджати прийняттю несприятливого для себе рішення і здійснювати інші протиправні дії» [120].

Принцип естопеля як окремий принцип міжнародного права в силу властивому тільки йому регулятивного початку не застосовується, коли має місце опис юридичних наслідків загальної норми міжнародного права, що стосуються, зокрема, обов'язковості судово-арбітражного рішення, тлумачення або виконання міжнародних договорів. Також в силу свого статусу окремого принципу міжнародного права, принцип естопеля не підлягає застосуванню при обставинах, коли в порядку дотримання міжнародного права постає питання про обґрунтування юридичного обов'язку в формі односторонніх та багатосторонніх юридичних актів. Специфічна направленість регулятивного впливу принципу естопеля та матеріального початку ставить його в ряд загальних принципів міжнародного права відповідно ст. 38 Статуту Міжнародного Суду ООН [98]. Механізм естопеля, в основі якого лежать принципи добросовісності та взаємності, направлений на підтримання юридичної безпеки суб'єктів правовідносин. Під цим розуміється певний (високий по сучасним стандартам) рівень права в світовому товаристві, при якому дотримується взаємозалежність міжнародних зобов'язань однієї держави та кореспондуючих їм суб'єктивних прав іншої держави. Держава може користуватися своїми суб'єктивними

правами тільки в тій мірі, в якій це не порушує права іншого суб'єкта права. Тобто користуванню правами з боку іншої держави відповідає зобов'язанням не порушувати права іншого суб'єкта права.

Принцип естопеля разом з принципом добросовісності та принципом взаємності забезпечують в режимі зобов'язання підтримання суворої відповідності між суб'єктивними правами контрагентів-учасників міжнародних правовідносин. Дотримання послідовності в поведінці держав як основна вимога принципу естопеля заздалегідь усуває випадки порушення юридичної вимоги відповідності взаємних суб'єктивних прав держави і в цілому вписується в рамки нормальних, природних з точки зору законності, міждержавних відносин. Позитивна спрямованість регуляторного впливу принципу естопеля полягає в тому, що через неприпустимість порушення правила послідовності в поведінці держав він відновлює взаємний баланс між суб'єктивними правами держав. Таким чином, «через встановлення санкцій за будь-які випадки непослідовної поведінки, що мали місце в минулому, принцип естопеля усуває їх *ex post facto* (за допомогою прямого припису вимоги щодо дотримання принципу сумлінності в поведінці) і направляє сторони (за допомогою винесеного рішення)» в правильне русло упорядкованими суворими рамками права.

Будучи реальною нормою права, принцип естопеля діє в рамках реальних категорій, визначених конкретною поведінкою держав. У цьому сенсі сприйняття, що склалося в гіпотетичному плані в розумінні однієї держави щодо можливого змісту поведінки іншої держави, не може служити достатньою підставою для Міжнародного суду, щоб з повним переконанням правомірності констатувати ситуацію естопеля. Тим самим про включення принципу естопеля в рамки теорії міжнародної відповідальності держав не може йти ніякої мови.

Естопель настає не як наслідок передбачуваного сприйняття «від можливих наслідків поведінки однієї держави в розумінні іншої держави, а як результат конкретного недотримання правила послідовності в поведінці

держави за обставин заявленої (проявленої) довіри щодо цієї поведінки з боку іншої держави. У режимі реальних категорій принцип естопеля спрямований за характером своєї інституційної побудови на попередження (в плані виключення негативного) порушення правила послідовності в поведінці держав і, відповідно, на підтримку (в плані забезпечення позитивного) суворого дотримання міжнародно-правового зобов'язання в майбутньому».

Стабільність міждержавних відносин, яка визначається дотриманням державами вимог, що встановлюються принципом сумлінності і принципом взаємності, передбачає надання особливого значення правила послідовності. Послідовність в міжнародно-правовій позиції держави – це і передбачуваність в поведінці, і в конкретному результаті юридична безпека держав – членів світового співтовариства. Держави як суверенні суб'єкти міжнародного права вправі проводити будь-яку зовнішньополітичну політику (в рамках права) і відповідно вносити зміни в свою зовнішньополітичну лінію поведінки. Однак при обставинах, коли кардинальна зміна в поведінці однієї держави може торкнутися негативним чином захищених міжнародним правом суб'єктивних прав іншої держави, сумлінно довірившись поведінці першого, то остання покликана здійснити попередню нотифікацію передбачуваних змін у своїй міжнародно-правовій позиції.

Логічність такого висновку, який знайшов своє наукове закріплення в працях учених [139, с. 137–140] і підтвердженого судово-арбітражною практикою (одним з перших на цей рахунок був такий історичний судовий прецедент, як рішення 1843 року між Францією і Англією у справі «Портендік «Блокада»»), визначається вимогою підтримки стабільності і передбачуваності в міждержавних відносинах. Зобов'язання щодо повідомлення передбачуваних змін в міжнародно-правовій позиції держави як елемент належної поведінки суб'єктів права прямо впливає з принципу естопеля. Принцип естопеля в порядку забезпечення юридичної безпеки

суб'єктів права вступає в дію і починає здійснювати властивий йому регулятивний вплив тоді, коли представник, припускаючи внесення кардинальних змін в свою міжнародно-правову позицію, заздалегідь не нотифікує про ці зміни дестинатора уявлення. Зазнавши збитків в результаті кардинальної зміни в міжнародно-правовій позиції уявлення, дестинатор уявлення звертається до суду в порядку забезпечення своїх суб'єктивних прав (і в кінцевому підсумку своєї юридичної безпеки), який після констатації ситуації естопеля наказує необхідність сумлінного дотримання з боку представника послідовності в своїй поведінці. Тим самим, принцип естопеля в аспекті зобов'язання щодо повідомлення передбачуваних змін в міжнародно-правовій позиції держави, є важливим елементом належної поведінки на основі принципу сумлінності. Передбачаючи необхідність дотримання правила послідовності, принцип добросовісності у поєднанні з можливим застосуванням принципу естопеля встановлює такий рівень належної поведінки, при якому виключаються можливі випадки, коли одна держава отримує переваги з власної протиправної поведінки (*nullus commodum capere de sua injuria propria*). Недотримання міжнародного зобов'язання в результаті зміни міжнародно-правової позиції держави є очевидно протиправним діянням і через естопель відновлюється в рамки належної поведінки. Під належним тут знову-таки розуміється послідовність і, відповідно, суворе дотримання всіх міжнародних зобов'язань, які виявили себе відповідним чином в поведінці держав. Протиправна (в сенсі порушення раніше прийнятого міжнародного зобов'язання) суперечлива поведінка держави не може служити основою для наступних позовних дій цієї держави в суді. Спроби довести допустимість своєї зміненої кардинальним чином міжнародно-правової позиції визнаються в суді неприйнятними, і суд у звичайному порядку відмовляє у провадженні за позовним актом відповідної держави. Єдиним допустимим позовним актом для суду є позовна вимога дестинатора щодо захисту через естопель своєї юридичною безпеки. Багатоплановість можливого застосування принципу естопеля в кінцевому

підсумку зводиться до однієї юридичної категорії – необхідності дотримання в суворій відповідності з принципом сумлінності правила щодо послідовності в поведінці держав. Міжнародне право за допомогою такого складного (з урахуванням властивих йому чотирьох конститутивних елементів) юридичного механізму, як естопель, домагається досягнення свого головного завдання – забезпечення правової безпеки своїх суб'єктів і зміцнення міжнародного правопорядку.

З огляду на складність відмежування зловживання процесуальними правами від правомірної поведінки, можна сказати, що процесуальне законодавство знаходиться на шляху створення ефективних механізмів, що забезпечують протидію процесуальним зловживанням, з причини того, що не вироблено ефективних способів боротьби з ними ні в теорії процесуального права, ні в судовій практиці. Таким чином, застосування судами принципу естопеля у процесуальному праві має бути основою для формування механізму захисту від зловживань процесуальними правами.

Базуючись на принципі добросовісності і принципі взаємності, принцип естопеля, як справедливо зазначає Ш. Вале, сприяє піднесенню міжнародного права [202, с. 998]. Основне значення сучасного міжнародного права як закінченої і цілісної системи права полягає в упорядкуванні поведінки держав в рамках юридичних обов'язкових розпоряджень і створенні умов в судовому врегулюванні на основі обов'язкової юрисдикції спорів з приводу порушення зазначених приписів. Верховенство права не допускає неврегульованості міжнародних спорів. В порядку застосування принципу добросовісності та з метою підтримки юридичної безпеки суб'єктів права, принцип естопеля встановлює зобов'язання послідовності, яке, як обґрунтовано пише бельгійський юрист Дж. Верховен, по суті є аксіоматичним правилом міждержавного спілкування [203, с. 804]. Принцип естопеля через зобов'язання послідовності в поведінці держав вписується в загальні завдання, спрямовані на підвищення рівня права в світовому співтоваристві.

Яким же чином конкретно реалізується регулятивна функція принципу естопеля? В порядку застосування принципу добросовісності і в інтересах підтримки юридичної безпеки держав, принцип естопеля приписує необхідність дотримання правила послідовності. Суперечливість в поведінці держав як чинник нестабільності та можливого порушення суб'єктивних прав контрагентів через застосування принципу естопеля розцінюється як неприпустиме з точки зору права. Міжнародні судово-арбітражні органи, забезпечуючи виконання правила послідовності в поведінці держав, використовують принцип естопеля в процесі винесення свого рішення. При цьому Міжнародний Суд дотримується концепції суворого тлумачення принципу естопеля: тільки при наявності всіх чотирьох конститутивних елементів Суд констатує свій висновок з приписом послідовності раніше заявленої міжнародно-правової позиції з певного питання права або факту. Рішення Суду відповідно до принципу *res judicata* покликане бути виконаним і тим самим через Суд стає обов'язковим.

Ключовою умовою застосування естопеля є зміна процесуальної поведінки на протилежну, необхідно відповісти на питання про те, що таке процесуальна поведінка з точки зору юридичних фактів процесуального права?

Юридичні факти в традиційному своєму розумінні – це обставини, з якими норми права пов'язують виникнення, зміни та припинення правовідносин. Процесуальна поведінка є процесуальним юридичним фактом, який досліджувався такими вченими, як Є. В. Васьковський, Д. І. Азаревич, В. М. Гордон, І. Є. Енгельман.

В. В. Ярков пропонує класифікацію юридичних процесуальних фактів за критеріями волі та суб'єкта [123, с. 40; 122]. Так, за першою ознакою юридичні факти процесуального права поділяються на події і дії. Однак не всі автори поділяють такий розподіл. Зокрема Н. А. Чечина вважає, що тільки процесуальні дії або бездіяльності виконують у цивільному процесі роль самостійних юридичних фактів [115, с. 47].

Діями є реалізація учасниками процесу своїх процесуальних прав і виконання обов'язків. В їх основі лежить вольова, цілеспрямована діяльність суб'єктів цивільно-процесуальних відносин. «Для більш успішного регулюючого впливу на поведінку учасників процесуальних правовідносин необхідні визначення характеру процесуальних дій, співвіднесення їх з інтересами відповідних осіб» [16].

Дії можуть бути правомірними і неправомірними, і якщо перші є результатом здійснення процесуальних прав і виконання процесуальних обов'язків відповідно до норм закону, то другі є «порушення норм цивільного процесуального права, встановленого процесуального регламенту», коли порушуються чийсь процесуальні права і не виконуються обов'язки. Реакцією на неправомірні дії, які в сукупності складаються в процесуальну поведінку, виступає процесуальна відповідальність, окремим випадком якої є втрата права на заперечення (естопель).

Існує точка зору, що події, як обставини, які не залежать від волі особи, не можуть розглядатися в якості процесуальних фактів. Події (смерть позивача або відповідача, закінчення строку давності тощо), як правило, відбуваються поза процесом і завжди супроводжуються процесуальними діями суду та інших учасників процесу.

На відміну від подій, вольовий елемент в процесуальних діях має велике значення, а за кожною дією стоять мотиви учасників, тобто кауза процесуальної поведінки (суб'єктивне ставлення сторони до результатів своїх дій). Події, як обставини, які не залежать від волі особи, не можуть розглядатися в якості самостійних процесуальних фактів. У даного підходу багато прихильників. Зокрема, про те, що процесуальний ефект подій як юридичний факт, завжди обумовлений діями учасників процесу, писали Н. О. Чечина, К. С. Юдельсон, М. С. Шакарян, Г. Л. Осокіна та інші автори.

Є й інша точка зору, прихильниками якої є П. Ф. Елісейкін та В. В. Ярков. Вона полягає в тому, що події є процесуальними фактами в цивільному процесі, тому що вони слугують підставою здійснення подальшої

процесуальної дії, отже, «правовий наслідок викликається не тільки процесуальною дією, а й подією» [123, с. 16].

Слід погодитися з першою позицією, згідно з якою в процесуальних правовідносинах події набувають значення тільки разом з процесуальними діями, тому не можуть вважатися самотійними процесуальними фактами, які здатні автономно спричиняти настання процедурних наслідків.

Щодо класифікації за другою ознакою (суб'єкти), можна виділити дії суду, учасників процесу та осіб, які сприяють правосуддю.

Дії суду зумовлені процесуальними кодексами, для нього діє правило про те, що заборонено все, що прямо не дозволено. Діями суду оформляється весь хід процесу, вони зумовлюють його динаміку, від порушення і до припинення справи. Об'єктивація дій суду відбувається в судових актах – рішеннях, визначеннях, протоколах та інших судових актах. У суду свого суб'єктивного інтересу бути не повинно, а дискреція у виборі дій обмежена межами, встановленими законом.

Для учасників процесу, які переслідують свої приватні інтереси, широкий вибір процесуальних дій обумовлюється принципами диспозитивності та змагальності. Особливостями таких процесуальних дій виступає факультативність (вчинення дій по своїй волі), терміновість (вчинення дій в певні проміжки часу), відмінність (припинити здійснення права до моменту прийняття їх судом), несамотійність (юридичні наслідки наступають з санкції суду) [14, с. 454].

Своїми процесуальними діями суб'єкти вільно реалізують надані законом правомочності. У разі, коли своїми діями суб'єкт порушує права і інтереси інших суб'єктів, або діє несумлінно, в обхід закону, включається процесуальна активність суду, спрямована на дотримання прав учасників і цивільно-процесуальної форми в цілому.

Для осіб, які сприяють правосуддю, такими діями є виконання покладених на них законом і розпорядженнями суду обов'язків, так як свого суб'єктивного інтересу у них немає.

Окремі процесуальні дії складаються в процесуальну поведінку. Останнє може мати доказове значення тільки тоді, коли, виходячи з конкретної справи та її обставин, можна з великою ймовірністю встановити дію процесуальної поведінки загалом, і окремих процесуальних дій зокрема. Визначити процесуальну поведінку означає з'ясувати, чому скоєна певна дія, на що ця дія спрямована і чим вона була викликана.

У контексті застосування естопеля це означає, що застосовувати його можна тільки тоді, коли в мотивах особи присутні несумлінність і бажання заподіяти шкоду протилежній стороні своїми непослідовними діями. Саме по собі зміна позиції за відсутності злого наміру корелює динаміці процесу в цілому і є звичайним і правомірним явищем.

Всі процесуальні дії, що здійснюються сторонами, виробляються в рамках одного процесу, і, як наслідок, процесуальні наслідки можуть мати місце тільки в рамках того ж, а не іншого процесу. Процесуальну поведінку тісно пов'язують з правовою позицією, яка також відноситься тільки до конкретної справи і не пов'язує сторону в інших спорах, навіть зі схожими обставинами, якщо інше буде порушувати принцип диспозитивності та змагальності. Процесуальний ризик впливає з процесуальної поведінки, яке в свою чергу є реалізацією правової позиції сторони, тому також відноситься до певної справи, а не існує абстрактно.

Естопель в своєму процесуальному значенні знайшов закріплення в сучасній практиці як принцип, що призвів до таких правових наслідків:

- втрата права сторін на висунення нових вимог;
- втрата компаній права посилатися на арбітражну угоду;
- втрата права на заперечення щодо підсудності спору.

Естопель у процесуальному аспекті може бути сформульований як «втрата права». «Втрата права» є правовим наслідком кваліфікації судом принципу естопеля і на відміну від «відмови від права» характеризується пасивною, юридично значимою поведінкою одного з учасників судового процесу: конклюдентні дії учасника або його бездіяльністю (що теж є

пасивною конклюдентною поведінкою), в результаті яких учасник не прагнув втратити право і не розумів, що може втратити право; втрата права відбувається внаслідок правової оцінки судом спірної ситуації в цілому, з урахуванням аналізу наслідків, що виникли у обох учасників спірних правовідносин. Факт втрати права встановлюється судом на підставі оцінки фактичної поведінки сторін правовідносин та їх сумлінності. Втрата права може бути наслідком непослідовності поведінки одного з учасників. Непослідовна поведінка є одним з ключових елементів естопеля.

Таким чином, можна виділити деякі відмінності «відмови від права» і «втрати права». Для з'ясування відмінностей цих двох правових ситуацій слід провести їх порівняння по: формі прояву поведінки (активна / пасивна) сторін правовідносин; переслідуваним цілям в результаті обраної поведінки; усвідомленню стороною правовідносин наслідків вибору поведінки; фактичним правовими наслідками.

Відмова від права являє собою добровільну, активну, усвідомлену поведінку (явне вираження волі), що спрямована на вибір певних засобів і способів правового захисту, які дозволяють оцінити можливі правові наслідки такого вибору. При цьому вибір відбувається за допомогою відмови від однієї лінії поведінки на користь іншої. Такий вибір може бути виражений: 1) прямим волевиявленням в будь-якому письмовому документі (наприклад, в угоді сторін про припинення розгляду спору в міжнародному комерційному арбітражі і розпуск арбітражного трибуналу з відмовою від можливості в майбутньому подавати позов по предмету спору, врегульованого такою угодою; такий документ містить слова «відмовляюся від ...»); або 2) за допомогою здійснення вибору певної стратегії поведінки з чітким розумінням правових наслідків відмови від іншої можливої стратегії поведінки (чи сторона розуміла або повинна була розуміти, що правовим наслідком такого вибору є відмова від права).

Втрата права (*forfeiture of right*) характеризується здійсненням пасивної, юридично значущої поведінки за допомогою конклюдентних дій,

часто без чіткого розуміння суті їх правових наслідків. Втрата права як юридичний факт встановлюється судом і застосовується як правовий наслідок (результат) непослідовної поведінки суб'єкта правовідносин.

Таким чином, якщо в разі «відмови від прав» має місце активна відмова як якийсь вибір за допомогою явного волевиявлення, завжди усвідомленого, то в разі «втрати права» має місце пасивна відмова (втрата права), заснована на одному з елементів естопеля – непослідовності поведінки суб'єкта, який втратив право.

Особи, які приймають участь у справі, несуть ризик настання наслідків здійснення або нездійснення ними процесуальних дій, тому «невключення в текст мирної угоди умови про необхідність виконання будь-яких додаткових зобов'язань означає угоду сторін про повне закінчення цивільно-правового конфлікту та тягне за собою *втрату права сторін на висування нових вимог* (естопель), які виходять як з основного зобов'язання, так і з додаткового по відношенню до основного зобов'язання».

Факт участі компанії в судовому розгляді та відсутність заперечень по відношенню до компетенції суду, а також відсутність заяв про наявність арбітражної угоди до першої заяви по суті спору дає змогу зробити висновок про *втрату компанією права посилались на арбітражну угоду* (принцип естопеля).

Якщо особа (відповідач) визнає компетенцію арбітражного суду шляхом певних дій, що свідчить про поняття компетентного суду в міжнародно-правовому та національно-правовому розумінні, а також тягне за собою *втрату права на заперечення по відношенню до підсудності спору*. Отримавши можливість користуватися процесуальними правами, відповідач прийняв на себе і процесуальні обов'язки.

Вищевказане створює враження про те, що естопель застосовується суто як процесуальний інститут в рамках доказового права. Однак, на думку Р. А. Каламкаряна, принцип естопеля виступає в двоєдиному значенні

одразу, оскільки існує можливість його застосування в матеріальному та процесуальному праві [40].

Існують прецеденти міжнародних комерційних арбітражів, які іноді використовують змішаний термін «відмова від права» на основі принципу еstopеля (*waiver based on an estoppel, waived by estoppel*). Відмова від права, як правовий наслідок ситуації еstopеля використовується арбітражем у тому випадку, коли він стикається з труднощами кваліфікації поведінки учасника процесу, в якому існують як елементи відмови від права, так і елементи еstopеля.

Втрата права характеризується не як дія, а як подія, яка сталася по факту, неусвідомлена та зі слабким елементом волі, при якому активність постраждалої сторони настає в стадії доказування в суді виникнення ситуації еstopеля, тобто цей процесуальний обов'язок лежить на стороні, яка понесла збитки. Еstopель не обмежується лише констатацією факту втрати права, але й тягне за собою виплату компенсації стороні, яка постраждала від довіри по відношенню до противника. У ситуації «втрати права на винагороду, на висування нових умов, посилаєся на арбітражну умову» існують тільки деякі елементи еstopеля (наявність уявлення та непослідовності поведінки, яка виражається у відмові від уявлення) та відсутній такий елемент, як компенсація збитків.

«Відмова від права» (*waiver*) та «втрата права» (*forfeiture*) є двома самостійними правовими концепціями, які застосовуються судами США, зокрема, в кримінальному процесі при визначенні наступного: чи була допущена помилка в поведінці сторони по справі, яка дає підстави для відміни рішення. Неістотні помилки, які не впливають на правильність винесеного підсумкового рішення, не дають підстав для перегляду справи у вищому суді. Американська концепція розглядає «відмову від права» як добровільну дію щодо відмови від права, визнання себе неспроможним робити будь-що, відмову від претензій, позову або будь-яких інших прав, привілеїв та переваг. При цьому характеристика дії як добровільної вказує на

те, що має місце пряме волевиявлення на відмову від права. Прикладом відмови від права є спровокована помилка (*invited error*) [190], коли відповідач в суді першої інстанції просить суд зафіксувати умови своєї відмови від права, а потім намагається визнати цю відмову помилковою у вищому суді. Враховуючи, що така відмова від права сталася у результаті поведінки учасника процесу в ході судового розгляду, він не зможе в майбутньому оспорювати умови відмови в апеляційному суді як помилку. Якщо відповідач заявляє аргументи, а потім відступає від них, то така поведінка розглядається судом як відмова від раніше заявлених аргументів.

У справі «Штат проти Пем» [190] штат Вашингтон навмисно створив процесуальну помилку, для того, щоб провести певне тестування апеляційної інстанції на предмет того, як апеляція відреагує на таку спровоковану помилку. Суд встановив наявність «відмови від права». З того часу доктрина «відмови від права» застосовується незалежно від того, була така помилка результатом недбалості чи недобросовісної поведінки. «Втрата права» американськими судами розглядається як акт втрати права на щось таке, як, наприклад, стягнення штрафу (пені), із-за помилки, або провини, або неналежного виконання та ін.

Приклад із практики Паризького комерційного арбітражу демонструє ситуацію, при якій невиконання процесуальних обов'язків може в якості негативних наслідків спричинити втрату права на отримання компенсації частини судових витрат. Бенефіціару вдалося вручити вимогу банку через місцевого нотаріуса. Після відмови банку про виплату грошових коштів на вимогу бенефіціара, він подав позов про витребування суми по банківській гарантії в міжнародному комерційному арбітражу. Арбітражу вдалося вручити позовну заяву банку тільки з четвертого разу на адресу, яка була вказана в гарантії, так як банк відмовлявся отримувати позовну заяву під різними «неправовими» підставами. Не дивлячись на те, що позивачу було відмовлено арбітражем в задоволенні позовних вимог (через невідповідність вимогам про стягнення суми по банківській гарантії умовам банківської

гарантії), суд зобов'язав банк компенсувати позивачу частину судових витрат у зв'язку з тим, що банк не виконав свої процесуальні обов'язки – затягуванням справи у зв'язку зі своєю непослідовною поведінкою, яка виразилась у необґрунтованій відмові банку в отриманні позовної заяви за адресою, яка вказана в банківській гарантії. Таким чином, суд констатував втрату відповідачем права на отримання від відповідача компенсації частини судових витрат відповідача, що по суті, являє собою санкцію за невиконання процесуальних обов'язків [134].

Згідно з відомою справою «Сполучені Штати Америки проти Олано» [201] Верховного суду США, яке розмежувало «відмову від права» та «втрату права», якщо відповідач відмовився від права, то він не може отримати задоволення своїх вимог в апеляційному суді; якщо ж він просто втратив право, наприклад, у зв'язку з тим, що своєчасно не подали заперечення, то підставою для перегляду рішення буде являтися лише наявність явної помилки, або омани (*plainerror*) [200], у зв'язку з чим виникає можливість апеляційного перегляду. По справам, які розглядаються федеральними судами США, апеляційний суд Сполучених Штатів має свободу вибору – застосовувати чи не застосовувати процедуру виправлення очевидної помилки. Зазвичай вищий суд не застосовує своє право на усунення такої помилки, за винятком випадків, якщо таке незастосування може перейти в судову помилку (наприклад, засудження особи за злочин, який вона не скоювала), що може серйозно підірвати основи справедливості, чесності або репутацію системи правосуддя.

Також важливим є порівняння «відмови від права» та «ситуації естопеля», яка проявляється в наступному: ситуація, яка призвела до відмови від права, починається з вибору поведінки (лінії захисту), далі потребує дотримання послідовності такої поведінки задля уникнення зловживанням процесуальними правами, що вже призводить до неможливості реалізації будь-якої іншої лінії поведінки, тобто призводить до відмови від іншого механізму захисту – це елементи відмови від права, але до цих елементів

можуть бути добавлені такі елементи естопеля, які призводять до позбавлення права на заперечення, як наявність уявлення у іншого суб'єкта правовідносин про вибрану противником лінію поведінки, довіра та збитки як наслідок зміни противником уявлення. Таким чином, наявність права вимагати компенсацію внаслідок непослідовності поведінки противника перероджує «відмову від права» в «ситуацію естопеля».

Однак не має особливого правового значення відмежування «втрати права» від «відмови від права», так як по суті обидві ситуації є відсутністю права як результат непослідовної поведінки однієї зі сторін правовідносини. «Відмова від права» є родовим (узагальнюючим) поняттям для терміну «втрата права» і, в найширшому сенсі, поглинає активну і пасивну поведінку учасника правовідносин, що призводить до відсутності права.

Для цілей цього дослідження інтерес представляє порівняння «відмови від права» (в широкому його розумінні) з естопелем. При порівнянні можна виявити зв'язок «відмови від права» і «естопеля», який проявляється в наступному: ситуація, яка веде до відмови від права, починається з вибору поведінки (лінії захисту), потім вимагає дотримання послідовності такої поведінки, щоб уникнути зловживання процесуальними правами, що вже призводить до неможливості реалізації будь-якої іншої лінії поведінки, тобто призводить до відмови від іншого механізму правового захисту – це елементи відмови від права, але до цих елементів можуть прирости такі елементи естопеля, що призводять до позбавлення права на заперечення, як наявність уявлення в іншого суб'єкта правовідносин про обрану противником лінію поведінки, довіра уявленню і збитки внаслідок зміни противником уявлення. Таким чином, наявність права вимагати компенсацію внаслідок непослідовності поведінки противника перероджує «відмову від права» в «естопель» [94, с. 125].

Н. Ю. Єрпильова, аналізуючи принципи міжнародного цивільного процесу, вказала, що концепція естопеля має застосовуватися тільки для попередження серйозної несправедливості незалежно від того, чи йде мова

про факти або про право, що застосовується до фактів, так як принципи спрямовані на згладжування суперечностей між процесуальними нормами різних правових систем і враховують специфіку судового вирішення міжнародних спорів в порівнянні зі спорами внутрішнього характеру [31].

Безумовно, застосування принципу естопеля в сфері процесуального права не повинно стати перешкодою в досягненні цілей правосуддя, в захисті і відновленні порушених прав. Правове регулювання в галузі процесуального права має бути завжди націлене як на дотримання балансу між використовуваними засобами і поставленою законною метою, так і на реалізацію невід'ємного права на судовий захист. А. Р. Султанов підкреслює, що процесуальні правила повинні не применшувати дане право, а забезпечувати його дотримання належними процесуальними засобами захисту. Ці ж правила не повинні позбавляти суди необхідної дискреції і робити їх заручниками зайвого процесуального формалізму. Саме реалізацію принципу естопеля слід розглядати як засіб, що дозволяє уникати зайвого процесуального формалізму [100].

Слід зазначити, що умовою застосування принципу естопеля є наступ ситуації естопеля, що кваліфікується по чотирьом раніше описаним конститутивним ознакам (елементам), тому побоювання правознавців про винятковість ситуацій, при настанні яких можливе використання принципу естопеля, виправдані тільки при відсутності чіткого розуміння судом меж застосування естопеля і схожого з ним за складом частини елементів відмови від права. Оскільки застосування принципу естопеля є механізмом правового захисту, то для такого механізму повинні бути не тільки чітко сформульовані умови його застосування, але і визначені межі його дії, інакше застосування принципу естопеля викликатиме постійну критику. Для грамотного застосування принципу естопеля важливо розуміти, що блокує його застосування.

Естопель може виникнути не тільки в правовідносинах, регульованих процесуальним правом, але також переважно виникає в комерційному обороті, тобто в правовідносинах сторін, які регулюються матеріальним правом. Таким чином, застосування принципу естопеля в матеріальному праві може бути більш різноманітним внаслідок постійного розвитку економіки і умов реалізації комерційних відносин. Залежно від поведінки учасників комерційного обороту і переслідуваних ними цілей естопеля можуть бути різними в своєму прояві на практиці.

Потенціал принципу естопеля як норми матеріального міжнародного права ще повністю не вивчений і не знайшов належного застосування. Принцип естопеля здатен відігравати значну роль для кращого розуміння правової структури односторонніх актів, угод необов'язкового характеру і системи голосування в міжнародних організаціях.

Принцип естопеля в матеріальному аспекті почав розвиватися в результаті примусів, які відчували судді, коли від них вимагали вирішення справ, що засновані повністю на справедливості та добрій совісті, за відсутності будь-якого статутного положення, що стосувалося б предмету справи. До середини XX століття ці нові принципи естопеля, які іноді називаються як квазіестопель або вексельний естопель, отримали визнання в більшості юрисдикцій. Однак щодо багатьох аспектів цих принципів думки судів відрізняються, і закон продовжує знаходитись у деякому незрозумілому стані. Завдяки *Quasi estoppel/promissory estoppel* суди почали вважати естопель правилом доказування. Це є очевидним, оскільки принципи справедливості та добросовісності були основою цього правила. Результатом цього є те, що правило застосовується навіть у тих випадках, коли між сторонами не виникає жодних правових відносин у справі, як у формі договору, так і в іншому випадку. Принципи застосовуються навіть до простої обіцянки щодо виконання дії в майбутньому. Після того як обіцянка

була надана, не дозволяється відмовлятися від своєї обіцянки або займати позицію, що протилежна тій, яка була прийнята раніше.

В силу своєї юридичної природи естопель може бути заявлений безпосередньо в ході судового розгляду як наслідок того, що суб'єкт, який створив на основі своєї поведінки певну позицію (подання), істотно змінив свою первинну позицію, завдавши тим самим шкоду протилежній стороні, яка сумлінно покладалася на його позицію. В порядку забезпечення своїх юридичних прав суб'єкт, котрий зазнав реальних збитків в результаті зміни в істотній частині початкової позиції протилежної сторони, заявляє через суд про необхідність відновити справедливість у відносинах сторін (контрагентів) за допомогою звернення до принципу естопеля. Відповідач повинен, по-перше, повністю відшкодувати заявнику весь збиток, нанесений йому в результаті протиправної поведінки, викликаной зміною первісної позиції відповідача, по-друге, суворо дотримуватися принципу добросовісності при виконанні своїх зобов'язань.

Специфічна спрямованість регулятивного впливу принципу естопеля і матеріального початку, що в ньому міститься, відносять його до загальних принципів права. За твердженням Бін Ченга, естопель є «одним з загально-правових принципів, визнаних цивілізованими народами» [138, с. 137]. Іаін Мак-Гібон вважає, що доктрина естопеля може виникати як з міжнародно-правового звичаю, так і з загальних принципів права, але в будь-якому випадку держава повинна створити необхідні умови для її застосування. Механізм естопеля, в основі якого лежить принцип добросовісності, спрямований на підтримку юридичної безпеки суб'єктів правовідносин, що реалізується двома способами: 1) як процесуальне заперечення на стадії попереднього розгляду проти розгляду справи; 2) в якості норми-принципу, покликаної на основі принципу добросовісності сприяти забезпеченню юридичної безпеки суб'єктів правовідносин [165].

3.2. Наслідки порушення принципу естопеля

У теорії міжнародного права принципи міжнародного права визначаються як «керівні правила поведінки суб'єктів, що виникають як результат суспільної практики, юридично закріпленою основою міжнародного права. Вони являють собою найбільш загальний вираз усталеної практики міжнародних відносин» [55]. Наголошується на тому, що «принципи міжнародного права – це найбільш важливі і загальновизнані норми поведінки суб'єктів міжнародних відносин з приводу найбільш важливих питань життя, так само є критерієм законності інших норм, вироблених державами в сфері міжнародних відносин, а також законності фактичної поведінки держав» [96]. Порушення основних принципів міжнародного права ставить під сумнів існування самого міжнародного права.

Юридично значущим наслідком принципу естопеля є втрата права в зв'язку з оцінкою судом фактичної поведінки сторін і їх добросовісності. Втрата права застосовується як результат непослідовної процесуальної поведінки, яка з точки зору юридичних фактів є вчинком, так як правові наслідки виникають всупереч наміру особи, що вчинила даний правочин. У літературі є й інша точка зору, згідно з якою втрата права характеризується як подія, «неусвідомлена та зі слабким елементом волі». Видається неможливим з нею погодитися в зв'язку з тим, що до подій належать обставини, що виникають незалежно від волі учасників правовідносин. Наприклад, стихійне лихо, народження і смерть людини, витікання певного проміжку часу тощо. Процесуально поведінка ніколи не може бути подією, так як в її основі завжди лежить вчинення дій, з яких вона складається.

Ситуації відмови від права проявляються у вигляді добровільної активної і цілеспрямованої поведінки сторони, яка спрямована на усвідомлений вибір однієї лінії поведінки і відмови від іншої. Резюмуючи вищесказане, критеріями розмежування втрати права і відмови від права виступають форма прояву поведінки, ступінь усвідомленості і процесуальна

мета, фактичні і правові наслідки. Відмова від права виражається в активній поведінці сторони і усвідомленому виборі, в той час як втрата права відбувається нецілеспрямовано і є наслідком несумлінної поведінки. В кінцевому підсумку, відмова від права і принцип естопеля досить близькі, але в той же час останній завжди відрізняють такі ознаки як уявлення сторони правовідносин про обрану іншою стороною моделі поведінки, довіра їй і збитки внаслідок зміни цієї моделі іншою стороною, що призводить до виникнення у першої права на компенсацію.

Щодо наслідків, які можуть бути викликані такою поведінкою, то, по-перше, зміна правової позиції і непослідовність поведінки можуть мати місце до звернення в суд. По-друге, суперечливим процесом щодо раніше обраної лінії поведінки є саме звернення суб'єкта до суду. По-третє, початкова процесуальна поведінка може відрізнитися від наступної поведінки.

У перших двох випадках, очевидно, що, так як суд не був свідком зміненої поведінки сторони, про цей факт має заявити сторона, котра посиляється на вжиті заходи або утримання від таких у зв'язку з тим, що вона довірилася позиції, зайнятої протилежною стороною і понесла відповідні збитки. З огляду на чинну презумпцію добросовісності учасників процесу, обов'язок її спростовувати лежить на заявнику. Що стосується третьої ситуації, то виходячи з принципу добросовісності, забезпечувати яке в процесі в першу чергу зобов'язаний суб'єкт, що чинить правосуддя, реагувати на процесуальні зловживання сторони в спорі і самостійно їх припиняти може суд. У нього є право використовувати принцип естопеля і без заяв сторін з метою припинення зловживання правом сторонами процесу.

М. М. Агарков зауважив те, що: «... прихильники теорії зловживання правом повинні сформулювати критерій, які представлять суду, в якому напрямку він повинен користуватися наданими йому повноваженнями» [3, с. 104]. Принцип естопеля є інструментом боротьби з недобросовісною непослідовною процесуальною поведінкою і зловживанням сторін. Тому з метою його правильного застосування в процесуальному законі повинні бути

сформульовані умови застосування та визначено межі дії правила естопель [94, с. 65].

Для застосування принципу естопель необхідна наявність, як мінімум, трьох обов'язкових умов, які можна визнати «*conditio sine qua non*» естопель.

Першою невід'ємною умовою застосування естопель є те, що виникнення довіри в іншій стороні має бути поставлено суб'єкту, якому протиставляється естопель. Тобто довіра добросовісної сторони має стати результатом попередньої поведінки недобросовісної сторони, здатним сформувати таку довіру (наприклад, будь-які заяви, обіцянка, фактична поведінка, що формує в іншій стороні обґрунтовані очікування).

Але тут слід врахувати найважливіший нюанс. Чи можна сформувати довіру щодо якоїсь правової реальності, не знаючи, що така поведінка формує довіру або також помиляючись щодо правової реальності? Безумовно. Проте, чи повинно блокуватися здійснення права, якщо власник права раніше створював у партнера своєю поведінкою відчуття, що правом користуватися не буде, але робив це неспеціально, так як сам не знав і не повинен був знати про наявність у нього такого права? Як представляється, для застосування принципу естопель потрібне знання або необережне незнання про правову реальність і можливе формування довіри у іншій особі. Якщо особа не знала про своє право і не повинна була про нього знати, але згодом дізналася про нього і вирішила його здійснити, тут навряд чи можна говорити про несумлінну суперечливу поведінку.

Друга обов'язкова умова для застосування принципу естопель – це виникнення обґрунтованої довіри у добросовісної сторони. У останньої повинні скластися певні очікування щодо подальшої поведінки іншої особи. На місці цієї сторони в таких же обставинах і з урахуванням відомої цієї стороні інформації могли б сформуватися очікування щодо послідовності подальшої поведінки особи, якій протиставляється естопель.

При цьому виправданість довіри як необхідна умова для застосування принципу естопель зовсім не передбачає, що така довіра має будуватися на

безумовних фактах: захист може надаватися і в менш очевидних випадках. Наприклад, якщо мова йде про помилку в праві, то особі, що довірилась, здавалося б, завжди можна поставити в провину те, що вона сама недостатнім чином вивчила регулювання. Однак ця теза не виключає можливості застосування естопеля, при якому може враховуватися цілий комплекс факторів, включаючи більш близьке положення до правової інформації в іншій стороні.

Третьою умовою для застосування принципу естопеля є явна несправедливість підриву довіри. Як вже зазначалося, сама по собі суперечлива поведінка не заборонена. Заборона суперечливої поведінки не покликана покарати особу, що діє суперечливо. Право блокується через явну несправедливість, яка в конкретних ситуаціях може виникати в результаті суперечливої поведінки. Як вважається, дійсним об'єктом захисту виступає довіра, яка належить попередній поведінці сторони, що в більшості випадків об'єктивується через адаптацію власної поведінки, яка в зв'язку з подальшою суперечливою поведінкою завдає стороні збитки або тягне для неї серйозні негативні наслідки.

Принцип естопеля захищає добросовісну сторону, тому він знаходить своє застосування тоді, коли довіра особи, викликана поведінкою іншої сторони, хоча і суперечить формальній правовій або фактичній дійсності, але може бути визнана розумною та виправданою. Встановлення обґрунтованості виникнення довіри перш за все передбачає з'ясування того, чи знала сторона довіри про те, що її очікування не відповідають правовій або фактичній дійсності (наприклад, чи знала сторона договору про те, що були порушені обов'язкові вимоги до форми угоди, або що зміст договору носить протизаконний характер).

Помилка особи, що повірила в дійсний стан справ може ґрунтуватися на омані в праві або факті. Помилка в праві передбачає, що особа помилялася в поточному правовому регулюванні. Стійкий вираз, про те, що кожен повинен знати закон, часто не підтверджується практикою. Питання полягає

в тому, чи можна перекласти негативні наслідки незнання закону стороною, що довірилася на особу, якій протиставляється естопель. Звісно ж, що такі ситуації можливі, зокрема, коли інша сторона є професіоналом у сфері, в якій порушується законний договір (наприклад, банк або страхова компанія), або є упорядником споживчого договору, в якому міститься протизаконна умова. Це можна уявити як покладання негативних наслідків на сторону, яка знаходиться ближче до інформації про правове регулювання, ніж контрагент, що довірився.

Помилка в праві може бути виправдана не тільки тим, що особа покладається на професіоналізм контрагента, а й тим, що контрагент не просто промовчав, але і сам викликав таку помилку в праві. Особливо очевидно це в разі, коли сторона договору обманює контрагента (наприклад, переконуючи його в тому, що договір законний). Помилку в праві можна вважати також більш поблажливою в ситуації, коли судова практика з відповідного питання має суперечливий характер.

У порівнянні з помилкою в праві, довіру, що заснована на спровокованій недобросовісній стороною помилці у факті, можна вважати більш перепрошувальною. Особливо це справедливо в ситуації, коли на місці особи, що довірилася, таку помилку б не виявив учасник обороту. Наприклад, помилку можна вважати поблажливою, якщо фізична особа обманює комерсанта, переконуючи того, що вона також здійснює підприємницьку діяльність і може бути стороною договору, який згідно із законом може полягати тільки між комерсантами.

Загальним правилом є те, що більшого захисту заслуговує особа, яка не знала про дійсний стан справ, тобто довіра якого ґрунтується на помилці в праві або факті. Проте, навіть якщо особа розуміє, що її очікування суперечать правовій або фактичній дійсності, її довіру в ряді ситуацій можна вважати виправданою. Такі випадки потребують скрупульозного аналізу інших нижчезазначених факторів. Тут суд повинен враховувати, чи свідомо особа знехтувала, наприклад, вимогами до форми угоди, чи навмисно вона

пішла на укладення протизаконного договору або ж робила якісь висновки з поведінки контрагента. Інакше кажучи, фактор обґрунтованості довіри може бути виражений менш або більш яскраво. Чим більше обґрунтовано виникнення довіри, тим більше підстав для застосування принципу естопеля, і навпаки.

Щодо фактору адаптації поведінки добросовісної сторони, поклавшись на послідовність поведінки недобросовісної сторони, і відповідно можливе виникнення збитків в разі зміни позиції останньої або прийняття на себе стороною, що покладалася на іншу сторону, таких збитків, які не були б нею прийняті, якби недобросовісна сторона своєю поведінкою не сформувала відповідну довіру. Інакше кажучи, невигоди можуть виникнути або після зміни позиції непослідовною стороною, або ще до зміни, але вони повинні знаходитися в каузальному зв'язку з виникненням довіри. Чим яскравіше виражений збиток, який може виникнути в разі зміни позиції уповноваженої особи, тим більше підстав для застосування принципу естопеля, і навпаки. Саме фактор адаптації поведінки в більшості випадків спонукає нас вважати принцип естопеля як результат суперечливої поведінки несправедливій поведінці дії цієї сторони приведуть до збитків особи, що довірилася. Виправданість застосування принципу естопеля знижується в тому випадку, якщо справедливий результат може бути досягнутий через застосування інших інститутів, спрямованих на відшкодування збитків (наприклад, переддоговірної відповідальності, безпідставного збагачення, реституції).

Для застосування принципу естопеля необхідно, щоб довіра, що виникла була сформована якоюсь поведінкою або заявами недобросовісної сторони. Але саме це формує довіру поведінки, що може бути більш-менш суперечливо (наприклад, в ситуації навмисного обману фактор суперечливості виражений дуже яскраво), а також сама спроба змінити позицію може бути меншою або більшою мірою суперечливою. Наприклад, тут може бути врахована мотивація поведінки непослідовної сторони. Так, несправедливість результату може проявлятися в тому, що недобросовісна

сторона користується довірою іншої сторони, отримуючи вигоду, а коли вигоди закінчуються, або в цілому змінилися обставини, вирішує послатися на формальну правову позицію. Чим вище ступінь суперечливості дійової особи, тим імовірніше застосування принципу естопеля, і навпаки [77].

Також підлягають врахуванню мета формальних елементів права, які неминуче підриваються за рахунок застосування принципу естопеля. Наприклад, при застосуванні принципу естопеля з метою недопущення констатації нікчемності договору норми, що обумовлюють нікчемність, фактично не застосовуються судом. Це означає, що цілі, які переслідував законодавець при встановленні цих норм, виявляються не досягнуті. У зв'язку з цим при застосуванні принципу естопеля до нікчемних правочинів критично важливо порівнювати несправедливість суперечливої поведінки в рамках конкретної справи і важливість цілей норми, які в гонитві за справедливістю не застосовуються. Якщо мета норми спрямована на захист однієї зі сторін договору, то суд, застосовуючи принцип естопеля, може оцінювати інтереси безпосередньо лише сторін спору. Тут він вирішує, що важливіше: інтереси сторони, що захищаються законодавчою нормою, або ж потреба захисту добросовісної сторони, яка страждає в результаті несумлінної поведінки контрагента. Однак, коли мета норми спрямована на захист суспільних інтересів або третіх осіб, тобто тих, хто в недобросовісній поведінці участі не брав, то це зазвичай є вагомою обставиною проти застосування принципу естопеля.

Коли принцип естопеля застосовується не у зв'язку з вадою угоди, а в зв'язку з поведінкою, яка за рівнем конкретності та визначеності не досягає того рівня, який дозволяє говорити про угоду, то суд повинен розуміти, що, забороняючи суперечливу поведінку, він фактично покладає на сторону наслідки щодо угоди, пов'язуючи її з попередньою поведінкою, за відсутності справжнього волевиявлення, тобто порушує автономію волі. Наприклад, при застосуванні принципу естопеля щодо неукладеного договору, де подальша поведінка сторін не усуває невизначеність у змісті

істотної умови, суд може реконструювати цю умову, нав'язуючи тим самим сторонам права і обов'язки, на які вони своєї волі не висловлювали. Порушення правової автономії може бути виражено менш або більш інтенсивно, і ця обставина має враховуватися при визначенні доцільності застосування принципу естопеля.

За загальним правилом можна вказати наступне: принцип естопеля щодо нікчемних правочинів найбільш імовірний у разі, коли обумовлює нікчемність норми, що спрямована на захист інтересів сторін, а принцип естопеля в інших випадках найбільш імовірний тоді, коли заборона суперечливої поведінки найменш відчутно вторгається в волю недобросовісної сторони.

Наведений перелік факторів, що підлягають врахуванню при визначенні несправедливості суперечливої поведінки, не є вичерпним. Суд повинен враховувати всі конкретні обставини, які можуть говорити на користь або проти кваліфікації поведінки як несумлінної. Відкритий характер зазначеного переліку чинників зумовлений каучуковим характером принципу добросовісності та поняття справедливості. Разом з тим виділення конкретних чинників підлягають врахуванню факторів дозволяє в деякій мірі обмежити розсуд суду.

Як ми бачимо, обов'язковими умовами, без яких застосування принципу естопеля є неможливим, є наявність виправданої довіри у добросовісної особи, свідомість іншої сторони виникнення такої довіри і явна несправедливість підриву довіри, а фактор адаптації поведінки і виникнення збитків в результаті підриву довіри вище зазначений не як беззастережна передумова для застосування принципу естопеля, а як один з факторів, що свідчать на користь несправедливості підриву довіри. У ряді ситуацій цей фактор може й не бути. Але слід визнати, що питання про те, чи є адаптація поведінки і шкоди суворо обов'язковою умовою або одним з можливих факторів, що вказують на наявність підстав для застосування принципу естопеля, є спірним [151, с. 258–291, 515–531].

Будучи реальною нормою права, принцип естопеля діє в рамках реальних категорій, визначених конкретною поведінкою держав. У цьому сенсі умоглядне сприйняття, що склалося в гіпотетичному плані в розумінні однієї держави щодо можливого змісту поведінки іншої держави, не може служити достатньою підставою для Міжнародного Суду, щоб з повним переконанням правомірності констатувати ситуацію естопеля.

Тим самим, про розгляд принципу естопеля крізь призму теорії міжнародної відповідальності держав не може йти ніякої мови. Естопель настає не як наслідок передбачуваного сприйняття від можливих наслідків поведінки однієї держави в розумінні іншої держави, а як результат конкретного недотримання правила послідовності в поведінці держави за обставин заявленої (проявленої) довіри щодо цієї поведінки з боку іншої держави. У режимі реальних категорій принцип естопеля спрямований за характером своєї інституційної побудови на попередження (в плані виключення негативного) порушення правила послідовності в поведінці держав і, відповідно, на підтримку (в плані забезпечення позитивного) суворого дотримання міжнародно-правових зобов'язань в майбутньому.

Стабільність міждержавних відносин, яка визначається дотриманням державами вимог, що встановлюються принципом сумлінності і принципом взаємності, передбачає надання особливого значення правилу послідовності. Послідовність в міжнародно-правовій позиції держави – це і передбачуваність в поведінці, і в конкретному результаті юридична безпека держав – членів світового співтовариства. Держави, як суверенні суб'єкти міжнародного права, мають право проводити будь-яку зовнішньополітичну політику (в рамках права) і, відповідно, вносити зміни до своєї зовнішньополітичної стратегії поведінки. Однак при обставинах, коли кардинальна зміна в поведінці однієї держави може торкнутися негативним чином захищених міжнародним правом суб'єктивних прав іншої держави, яка сумлінно довірилася поведінці першої, останні покликані здійснити

попередню нотифікацію передбачуваних змін у своїй міжнародно-правовій позиції.

Логічність такого висновку, який знайшов наукове обґрунтування у працях учених та підтверджений судово-арбітражною практикою (одним з перших з цього приводу був такий історичний судовий прецедент, як рішення 1843 року між Францією і Англією у справі Портендік «Блокада»), визначається вимогою підтримки стабільності і передбачуваності в міждержавних відносинах. Зобов'язання щодо повідомлення передбачуваних змін в міжнародно-правовій позиції держави як елемент належної поведінки суб'єктів права прямо впливає з принципу естопеля. Заявлена позиція актора уявлення протистоїть в сумлінній довірі дестинатора уявлення. У тій мірі і оскільки актор уявлення дотримується зайнятої ним позиції, тобто проводить відповідну політику з певного питання права або факту, а дестинатор уявлення в відповідь на це проявляє сумлінну довіру і в розвиток власної позиції робить або, навпаки, утримується від вчинення певних дій, ситуація між двома суб'єктами міжнародного права залишається стабільною і передбачуваною в плані подальшої поведінки контрагентів. Принцип естопеля в порядку забезпечення юридичної безпеки суб'єктів права вступає в дію і починає здійснювати властивий йому регулятивний вплив тоді, коли актор уявлення, припускаючи внесення кардинальних змін в свою міжнародно-правову позицію, заздалегідь не нотифікує про ці зміни дестинатора уявлення. Зазнавши збитків в результаті кардинальної зміни в міжнародно-правовій позиції актора уявлення, дестинатор уявлення звертається до суду в порядку забезпечення своїх суб'єктивних прав (та в кінцевому підсумку своєї юридичної безпеки), який після констатації ситуації естопеля наказує необхідність сумлінного дотримання з боку актора уявлення послідовності в своїй поведінці. Тим самим, в аспекті принципу естопеля зобов'язання щодо повідомлення передбачуваних змін в міжнародно-правовій позиції держави є важливим елементом належної поведінки на основі принципу сумлінності.

3.3. Прояв принципу естопеля в контексті Будапештського меморандуму

У 1975 році на Нараді з безпеки і співробітництва в Європі в столиці Фінляндії майже всі держави континенту, а також США і Канада підписали Гельсінські угоди. У них декларувалося мирне співіснування різних соціальних систем, двох військових блоків і нейтральних країн. Ці документи стали основою нової європейської архітектури безпеки.

Однак у 1989 році почалося руйнування соціалістичного блоку, припинили свою діяльність Організація Варшавського договору і Рада Економічної Взаємодопомоги, а наслідком розпаду СРСР і Югославії стала поява нових держав, а у 1992 році відбувся поділ Чехословачії на суверенні держави Чехію і Словачію. Нову геополітичну ситуацію необхідно було зафіксувати новими угодами. Для цього було прийнято рішення про проведення на початку грудня 1994 року зустрічі на вищому рівні в столиці Угорщини. Там були підписані важливі домовленості, в тому числі про перейменування з січня 1995 року Наради з безпеки і співробітництва в Європі в Організацію з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ).

Дослідники зазначають, що «що період 1991–1994 років у відносинах між Україною та Російською Федерацією ознаменувався гострим протистоянням стосовно «кримського питання» та тісно пов'язаною із ним проблемою поділу Чорноморського флоту. Після розпаду СРСР Україна успадкувала третій за потужністю арсенал ядерної зброї у світі. Тільки США та Російська Федерація мали в своєму розпорядженні боєголовки більше, ніж наша країна. На території України розташовувалися Ракетні війська стратегічного призначення, а саме 43-а ракетна армія – дві ракетні дивізії, дислоковані у Хмельницькому та Первомайську, зі 176 ракетами стратегічного призначення (130 ракет СС-19, «Сатана»), 46 ракет СС-24, мінування та мобільні установки з 1240 ядерними боєголовками. Також на території України дислокувалася стратегічна авіація – дві дивізії важких бомбардувальників – 44 стратегічні бомбардувальники (19 Ту-160 та 25 Ту-95

МС) із 1068 крилатими ракетами. Важливим моментом було те, що балістичні міжконтинентальні ракети проводились у Дніпропетровську» [12].

Загалом Україна отримала у власність контрольовану Москвою ядерну зброю, яку наша країна могла б використати самостійно, проте мала технічну можливість контролювати цю зброю сама і стати правонаступницею СРСР як ядерна держава. О. Соловійова акцентує увагу на тому, що «на той час в українському суспільстві відбувалася гостра дискусія з приводу ядерної зброї. Частина населення та деякі політики вважали наявність ядерної зброї однією з головних гарантій безпеки. Водночас в урядових та військових колах було чимало противників набуття ядерного статусу, стурбованих тим, що в цьому випадку Україна може опинитися в міжнародній ізоляції, а провідні держави Заходу будуть схильні до антиукраїнських настроїв» [97, с. 11–12]. Ця позиція мала під собою підставу, оскільки найвпливовіші країни світу, які просували процес ядерного роззброєння, були надзвичайно зацікавлені у відмові України від ядерної зброї та постійно чинили на неї тиск у цьому питанні. Важливим чинником стало те, що чорнобильська катастрофа викликала сильні антиядерні настрої в українському суспільстві та політичних колах.

Україна вперше заявила про свій намір відмовитися від ядерної зброї 1990 року в Декларації про державний суверенітет [25]. 9 квітня 1992 року Парламент ухвалив постанову «Про додаткові заходи щодо забезпечення України без'ядерного статусу», в якій одночасно було оголошено, що Україна підтверджує своє зобов'язання не застосовувати, не мати і не виробляти ядерну зброю, та вказані заходи, що наближають її до контролю за ядерним озброєнням. Таким чином, парламент вимагає, щоб тактична ядерна зброя залишалася на території України до створення ефективного міжнародного механізму контролю за знищенням ядерних боєголовок за участю нашої країни. Уряду доручено негайно вжити заходів «для забезпечення оперативно-технічного контролю України за незастосуванням ядерної зброї, яка знаходиться на її території». Міністерству оборони

доручено направляти до підрозділів Ракетних військ стратегічного призначення лише українських військовослужбовців» [90].

У цих умовах загострення українсько-російських відносин 23 травня 1992 року на міжнародному саміті у Лісабоні Україна ратифікувала Протокол до Договору про скорочення стратегічних наступальних озброєнь (СНО-1) 1991 року. Було враховано низку вимог нашої держави. Україна наполягала на гарантіях своєї національної безпеки, включаючи можливу загрозу силою або її застосування проти України з боку будь-якої ядерної держави, яка оголосила про добровільну відмову від свого ядерного арсеналу. Україна також зобов'язалася негайно приєднатися до Договору «Про нерозповсюдження ядерної зброї» (ДНЯЗ) як неядерна держава. Переговори з цих питань тривали протягом 1992–1993 рр.

18 листопада 1993 року було прийнято постанову Верховної Ради України про ратифікацію Договору СНО-1 та Лісабонського протоколу. Парламент рекомендував Президенту України та виконавчій владі обговорити питання, які мають фундаментальне значення для виконання Україною договору, та затвердити програму ліквідації стратегічних ядерних наступальних озброєнь. У зв'язку з цим українська дипломатія намагалася уникнути можливої політичної та економічної ізоляції держави, спричиненої негативною реакцією міжнародної спільноти на цю постанову, зокрема на застереження щодо ратифікації СНО-1 та Лісабонського протоколу та неприєднання до ДНЯЗ України [91].

Так, у січні 1994 року в Тристоронній заяві президентів України, РФ і США наша держава офіційно підтвердила прагнення щодо повного ядерного роззброєння. У тому ж році Україна, як без'ядерна держава, приєдналася до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї, а у 1996 році, передавши свої ядерні боеголовки Росії для ліквідації, остаточно звільнилася від ядерного потенціалу. Слід зазначити, що у 1991 році Україна мала ядерний арсенал, що «складався приблизно з 1900 стратегічних ядерних боеголовок і 2500 одиниць тактичної ядерної зброї. В арсенал входили міжконтинентальні

балістичні ракети: 130 одиниць SS-19 і 46 одиниць SS-24, а також 25 одиниць Ту-95 і 19 одиниць Ту-160 – стратегічних бомбардувальників, здатних нести крилаті ракети з ядерними боєголовками» [54, с. 11–12].

Розпад СРСР актуалізував питання про нерозповсюдження ядерної зброї на пострадянському просторі, що було ускладнено ситуацією у певних регіонах. У 1992 році Україна, Сполучені Штати Америки, Білорусія, Росія та Казахстан підписали Лісабонський протокол, згідно з яким союзні республіки відмовлялися від ядерного озброєння та передавали його Російській Федерації. Разом з тим, Україна прагнула отримати в обмін на відмову від ядерної зброї додаткові гарантії територіальної цілісності [208].

Влітку 1993 року концепція Тристоронньої угоди між Україною, Росією і США, яка остаточно набула форми заяви президентів, викликала дискусії між трьома сторонами. Із цих обговорень американські представники зробили висновки, що Україна буде готова ратифікувати Договір про стратегічні наступальні озброєння і приєднається до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї як без'ядерна держава в обмін на гарантії безпеки та територіальної недоторканності, певну фінансову допомогу для реалізації плану ядерного роззброєння. У листопаді 1993 року Верховна Рада України проголосувала за ратифікацію Договору про стратегічні наступальні озброєння, але визначила 13 додаткових умов. Ці умови включали гарантії безпеки, фінансової допомоги для утилізації, компенсації за вже відправлену до Росії тактичну ядерну зброю, а також визнання того, що тільки 36% пускових установок і 42% боєголовок на українській території мають бути ліквідованими. Резолюція Ради отримала різку критику з боку США та спровокувала відповідні погрози з боку Росії.

Переговори щодо Тристоронньої заяви почали в грудні 1993 року, їх було завершено в середині січня 1994 року. У рамках цих домовленостей Україна відмовлялася від ядерної зброї в обмін на гарантії безпеки, фінансової допомоги, а також затвердження графіку реалізації денуклеаризації. Попри невідповідність змісту заяви всім попереднім умовам

Верховної Ради України, наші парламентарі погодилися розпочати процедуру ратифікації в лютому 1994 року та схвалили приєднання України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї у листопаді цього ж року.

Як наслідок, до 21 травня 1996 року ядерні боеголовки України було передано Росії; до січня 2002 року всі стратегічні бомбардувальники на українській території було демонтовано, передано РФ або перетворено для невійськового використання; усі міжконтинентальні балістичні ракети були ліквідовані або в розібраному вигляді очікували ліквідації, а пускові установки до таких ракет знищено. Загалом Україна для їх утилізації отримала понад 500 млн. дол. американської фінансової допомоги за програмою Нанна-Лугара зі зменшення загрози, яку спричинює зброя масового знищення [64, с. 110].

5 грудня 1994 року в Будапешті між Україною, Росією, Сполученими Штатами Америки та Великобританією був укладений Меморандум про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї [72]. Згідно з цим Меморандумом Україна відмовилась від ядерної зброї, у відповідь на це, держави-гаранти обіцяли збереження територіальної цілісності країн (в рамках тодішніх кордонів) та політичної незалежності.

Будапештський меморандум містить наступні чотири зобов'язання США, Сполученого Королівства і Росії стосовно України: «поважати незалежність, суверенітет та наявні кордони України; утримуватися від погрози силою або її застосування проти України, крім як з метою самооборони або в якийсь інший спосіб відповідно до Статуту ООН; утримуватися від економічного примусу, спрямованого на те, щоб підпорядкувати своїм власним інтересам здійснення Україною прав, притаманних її суверенітету, і в такий спосіб забезпечити собі переваги будь-якого роду; домагатися негайних дій Ради Безпеки ООН із надання допомоги Україні як державі – учасниці Договору про нерозповсюдження ядерної зброї, що не володіє ядерною зброєю, у випадку якщо Україна стане жертвою

акту агресії або об'єктом агресії із застосуванням ядерної зброї» [72]. П'ятий пункт Меморандуму повторює так звані негативні гарантії, дані ядерними державами в рамках Договору про нерозповсюдження ядерної зброї усім неядерним державам. Їхня суть – не застосовувати ядерної зброї проти неядерних держав крім випадків нападу таких держав на ядерну державу в союзі з іншою ядерною державою.

Слід зазначити, що Великобританія та США виконували всі свої зобов'язання перед Україною в рамках Будапештського меморандуму. Зокрема, поважали суверенітет і кордони України, не створювали політичного й економічного тиску на шкоду інтересам України, домагалися негайних дій Ради Безпеки ООН, які блокувалися Росією, що реалізовувала своє право на вето). Франція, у межах своєї дипломатичної ноти, яка повторювала зобов'язання Будапештського меморандуму, стверджувала, що санкції та тиск на Росію є виконанням узятих зобов'язань. Позиція Китаю виглядає відстороненою, проте й юридична сила його дипломатичної ноти у зв'язку з підписанням Будапештського меморандуму мінімальна. Щодо Росії, то вона виконала лише четвертий пункт Будапештського меморандуму, не беручи до уваги її універсальний п'ятий пункт.

У міжнародному праві є чітке визначення поняття «агресія» («політична агресія») та, відповідно, «держава-агресор». «Активність» Росії на території України, починаючи з анексії Криму в лютому-березні 2014 року й донині, «відповідно до положень міжнародного права, цілком відповідає визначенню поняття міжнародної політичної та воєнної агресії» [53, с. 14]. Свого часу за ініціативою та наполяганням СРСР, спадкоємницею та правонаступницею якого вважають РФ, у рамках ООН протягом тривалого часу проводили роботу з підготовки Резолюції Генеральної Асамблеї ООН № 3314 (XXIX) із визначенням поняття «агресія», яку було ухвалено 14 грудня 1974 року. У Резолюції зазначено: «Агресією є застосування збройної сили державою проти суверенітету, територіальної недоторканності чи політичної незалежності іншої держави...». У ст. 3 цього документу міститься

положення, відповідно до якого «будь-яка з наступних дій, незалежно від оголошення війни... кваліфікуватиметься як акт агресії: а) вторгнення або напад збройних сил держави на територію іншої держави, анексія із застосуванням сили території іншої держави чи її частини; б) бомбардування... або застосування... зброї державою проти території іншої держави; в) блокада портів або берегів держави збройними силами іншої держави; г) напад збройних сил держави на суходільні, морські чи повітряні сили... іншої держави; г) застосування збройних сил однієї держави, що перебувають на території іншої, за угодою з приймаючою державою, на порушення умов, передбачених в угоді...; д) засилання державою... збройних банд... або найманців... проти іншої держави...» [80]. Як бачимо, ситуація з російською військовою присутністю, що склалася в Україні, цілком відповідає визначенню та критеріям агресії.

Принцип естопеля є одним із загальних принципів міжнародного права і широко взаємодіє з принципом добросовісності. Принцип естопеля означає заборону займати позицію протилежну тій, яка вже була прийнята. Приєднавши Крим, Росія порушила принцип естопеля в кількох аспектах. По-перше, вона виявила явну невідповідність територіальним питанням після розпаду СРСР. За часів СРСР відбувалися територіальні передачі, у тому числі передачі в Росію певних історичних територій України. Наприклад, Україна передала до Росії частину своїх територій, що межують зі Смоленською, Курською, Білгородською та Воронежською областями. У 1924 році велике місто Таганрог з його районом, населене переважно українським народом, було переведено в Ростовську область. Область Шахтіна на Донбасі та Стародубщині також були передані Росії. Загалом Росії були передані українські історичні території з населенням у 1,2 млн. осіб. За часів СРСР частина території України також була передана Молдові. Незважаючи на ці територіальні зміни, Україна, на відміну від Росії, ніколи не висувала територіальних претензій до Росії або до будь-якої іншої пострадянської держави після розпаду СРСР.

Для того, щоб пояснити непослідовність і порушення Росією принципу естопеля, можна звернути увагу на досвід Естонії. Після включення (анексії) Естонії до СРСР значна частина її території була передана Росії на основі тодішніх радянських законодавчих актів. Ці територіальні зміни, за офіційною радянською позицією, були легітимними, оскільки були одностайно затверджені компетентними Верховними Радами. Після відновлення своєї незалежності Естонія та її парламент визнали ці рішення недійсними на підставі таких аргументів, а саме, що Естонія була приєднана до СРСР з порушенням міжнародного права. Росія висловила позицію, що кордон повинен залишатися таким, яким він був 24 серпня 1991 року, коли Росія визнала незалежність Естонії, тим самим фактично посиляючись на принцип *uti possidetis*. Для Росії наполягання Естонії на кордонах Тартуського договору було територіальним твердженням, яке загрожувало стабільності Балтійського регіону і суперечило принципам Заключного акта Наради з безпеки і співробітництва в Європі. З цього можна зробити висновок, що Росія веде себе непослідовно. Її позиція порушує принцип естопеля, наполягаючи на тому, щоб її кордони з Естонією залишалися, як це було 24 серпня 1991 року, з одного боку, і заперечуючи, що її кордон з Україною, включаючи Крим, також має залишитися таким, не слід змінювати на користь Росії. Іншими словами, невідповідність Росії та порушення принципу естопеля пов'язані з її двосторонньою позицією: коли це в інтересах Росії (як це видно з Естонії), то це на користь принципу *uti possidetis*, тоді як у випадку Криму він не дотримується цього принципу [171].

Таким чином, аналіз Будапештського меморандуму дає змогу зробити висновок, що він містить норми міжнародного права, тобто ті, які є обов'язковими правилами поведінки. Отже, Російська Федерація, анексувавши Крим, порушила це правило поведінки, таким чином вона порушила принцип естопеля.

ВИСНОВКИ

У результаті дисертаційного дослідження наведено нове вирішення наукового завдання, яке полягає у визначенні особливостей застосування естопеля як загального принципу міжнародного права, а саме:

1. Встановлено, що естопель бере свій початок в англійському загальному праві. Спочатку цей інститут використовувався англійськими судами як засіб доказування в ході судового розгляду, а згодом було сформовано його як принцип прецедентного права, основною ідеєю якого є заборона посилатися на обставини, які раніше визнавалися стороною безперечними, виходячи з її дій або запевнень. Традиційно цей принцип зустрічається в найрізноманітніших формах в англійському та американському праві (наприклад, *estoppel by records* або *collateral estoppel* (позбавлення права заперечення на підставі раніше встановлених обставин), *estoppel by deed* (позбавлення права заперечення на підставі договору за печаткою)).

2. Доведено, що під естопелем розуміється загальноправовий принцип, який існує нарівні з принципами добросовісності, змагальності, належного виконання прийнятих на себе зобов'язань і в певному сенсі є їхнім продовженням. У процесуальному праві під естопелем слід розуміти правило або принцип, згідно з яким сторона спору не має права змінювати свою правову позицію на протилежну, якщо в результаті такої недобросовісної суперечливої поведінки завдається шкода протилежній стороні, а також порушуються основоположні принципи процесуального права, зокрема, добросовісності та змагальності.

3. Розгляд естопеля у різних країнах, як основа для позбавлення сторони права заперечення, надав змогу здійснити таку класифікацію видів естопеля: 1) «естопель, який заснований на довірі» (*reliance-based estopples* – в англійському праві); 2) «запротокольований естопель» (*estoppel by record*), коли сторона по справі зробила заяву або дала свідectво, яке було письмово

зафіксовано в рамках провадження у справі або знайшло своє відображення в остаточному рішенні суду); 3) інші види естопеля, зібрані з доктрин правових систем Англії, Ірландії, США, Австралії, Індії та інші. Приведений перелік видів естопеля не є вичерпним, так як зарубіжна правова доктрина знає цілий перелік естопеля: *de facto corporation and corporation by estoppel* (корпорація де-факто та корпорація естопелем); *prosecution history estoppel* або *file-wrapper estoppel* (естопель пред'явленням позовної заяви або естопель матеріалами заявки) та інші.

4. Доведено, що юридичною підставою і конститутивною складовою естопеля виступає принцип добросовісності, який є єдино логічним поясненням всієї конструкції естопеля. Якщо принцип добросовісності передбачає необхідність дотримання певного рівня послідовності в поведінці суб'єктів права, то естопель забезпечує примушування до дотримання принципу добросовісності.

5. Виокремлено та охарактеризовано чотири конститутивних елемента естопеля, а саме: 1) існування певної позиції у суб'єкта права (актора уявлення); 2) як наслідок такої позиції – вчинення іншим суб'єктом права (дестинатором уявлення) будь-яких дій або утримання від них; 3) як наслідок таких дій чи бездіяльності – збиток дестинатору; 4) скасування або суттєва зміна своєї первісної позиції актором уявлення. Присутність всіх зазначених елементів є неодмінною умовою при констатації ситуації естопеля. Коли до суду надходить заява про наявність ситуації естопеля, то він ретельно досліджує всі обставини справи, і тільки при наявності всіх чотирьох конститутивних елементів суд приходить до висновку про існування ситуації естопеля.

6. Стверджується, що під односторонніми актами держав слід розуміти одностороннє волевиявлення, яке виражає намір викликати наслідки за міжнародним правом і здатного породити такі наслідки згідно з виявленою волею незалежно від втручання інших волевиявлень. Не дивлячись на присутність деяких загальних рис, принцип естопеля навряд чи

можна ототожнювати з інститутом односторонніх актів. У випадку останніх держава виступає з чітким наміром покласти початок новим правовідносинам, взявши на себе в односторонньому порядку міжнародно-правові зобов'язання, тоді як у випадку з естопелем держава-актор втрачає можливість відмовлятися від своєї попередньої позиції, внаслідок якої виникли права в третіх сторін. По суті, цей принцип не являється ні одностороннім, ні двостороннім актом, а представляє собою певну ситуацію або наслідки, які виникли при певних обставинах в контексті реалізації договірних або звичаєвих норм і вплинули на правовідносини між суб'єктами міжнародного права.

7. Доведено, що принцип добросовісності в аспекті інституту естопеля покликаний забезпечити послідовність в поведінці держави кожен раз, коли вона на тому чи іншому відрізку часу не дотримується державою. В силу принципу добросовісності держава зобов'язана суворо дотримуватися зайнятої нею позиції, що знайшла своє вираження у відповідних заявах та в її поведінці. Запорукою цьому є довіра, що надається їй на добросовісній основі з боку інших держав-членів міжнародної спільноти. Принцип добросовісності забезпечує підтримку довірчих відносин між державами, що є однією з її найважливіших особливостей.

8. Визначено межі дії принципу естопеля таким чином: з одного боку, застосування принципу естопеля не повинно порушувати право на заперечення учасника судового процесу; з іншого боку, право на заперечення припиняється (втрачається) учасником спору тоді, коли є ознаки створеної ним ситуації естопеля, в разі кваліфікації (виявлення) якої обмежувальним механізмом реалізації права на заперечення є застосування принципу естопеля з метою збереження справедливого балансу інтересів сторін спору.

9. Стверджується, що застосування принципу естопеля при вирішенні спору в суді можливо не тільки при наявності заяви сторони, але у разі використання принципу естопеля безпосередньо самим судом з метою припинення зловживання сторонами судового процесу їх процесуальними

правами. Саме в цьому бачиться баланс між розширенням судейської дискреції та проблемою захисту процесуальних прав сторін.

10. Встановлено потенціал принципу естопеля як норми матеріального міжнародного права, ще повністю не вивчений і не знайшов належного застосування. Принцип естопеля здатен відігравати значну роль для кращого розуміння правової структури односторонніх актів, угод неов'язкового характеру і системи голосування в міжнародних організаціях. Як матеріальний принцип, принцип естопель наказує зобов'язання послідовності в поведінці держав і сприяє дотриманню юридичної безпеки суб'єктів міжнародного права.

11. Доведено, що естопель є складним комплексним явищем, спрямованим не тільки на захист однієї сторони від недобросовісності іншої, а й на забезпечення дії принципів справедливості і добросовісності у відносинах сторін в цілому. Подібний висновок може служити основою для проведення подальшого дослідження цього нового для України правового інструменту з метою виявлення його особливостей і вироблення практичних рекомендацій щодо подальшого застосування, в тому числі визначення критеріїв для ситуації, коли естопель може бути застосований, що дозволить більш правильно та ефективно захищати та відновлювати порушені права.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Авраменко И. М. Международное морское право : учеб. пособие. Ростов-на-Дону : Феникс, 2001. 448 с.
2. Агарков М. М. Проблема злоупотребления правом в советском гражданском праве. *Избранные труды по гражданскому праву* : в 2 т. / сост. В. А. Белов. Москва : Статут, 2002. Т. II. С. 361–385.
3. Агарков М. М. Проблема злоупотребления правом в советском гражданском праве. *Цивилистическая практика. Информационный бюллетень*. Екатеринбург, 2002. Вып. 5. С. 97–108.
4. Алексидзе Л. А. Некоторые вопросы теории международного права. Императивные нормы. Тбилиси : Изд-во Тбил. ун-та, 1982. 406 с.
5. Баймуратов М. О. Міжнародне публічне право : підручник. Харків : Одісей, 2008. 704 с.
6. Байтин М. И. О принципах и функциях права: новые моменты. *Известие высших учебных заведений. Правоведение*. 2000. № 3. С. 4–16.
7. Бекашев К. А. Международное публичное право : учебник. Москва : Проспект. 1998. 608 с.
8. Белогубова О. О. Місце принципів справедливості та добросовісності в системі принципів міжнародного права. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 1. С. 409–411. URL: http://lsej.org.ua/1_2021/105.pdf (дата звернення: 01.10.2021).
9. Бирюков П. Н. Международное право : учеб. пособие. Москва : Юрист, 1998. 249 с.
10. Бігняк О. В. Право справедливості в міжнародному праві. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 2. С. 327–331. URL: http://lsej.org.ua/2_2021/82.pdf (дата звернення: 01.10.2021).
11. Броунли Я. Международное право : в 2 кн. Москва : Прогресс, 1977. Кн. 2. 424 с.

12. Буткевич Б., Жалко-Титаренко А. Ракетна реінкарнація. Чи потрібно Україні повертати ядерний статус. *Тиждень*. 2014. № 10–11. URL: <http://tyzhden.ua/Politics/107226>>(дата звернення: 01.10.2021).
13. Буткевич В. Г., Мицик В. В., Задорожній О. В. Міжнародне право. Основи теорії : підручник. Київ : Либідь. 2002. Київ : Либідь. 2002. 608 с.
14. Васьковский Е. В. Курс гражданского процесса. Т. 1: Субъекты и объекты процесса, процессуальные отношения и действия. Москва : Изд. Бр. Башмаковых, 1913. 691 с.
15. Васьковский Е. В. Учебник гражданского процесса. Москва : Издание Бр. Башмаковых, 1917. 429 с.
16. Венская конвенция о праве договоров между государствами и международными организациями или международными организациями : принята ООН 21.03.1986 р URL: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/995_a04(дата звернення: 01.10.2021).
17. Видин Б. Н. Проблема взаимности в международном публичном праве : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.10. Москва, 1986. 20 с.
18. Віденська конвенція про право міжнародних договорів : прийнята ООН 23.05.1969 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_118 (дата звернення: 01.10.2021).
19. Воднев А. Н. К вопросу о доктрине эстоппель в российском праве. *Вестник Тверского государственного университета. Серия «Право»*. 2017. № 2. С. 70–80.
20. Ворожевич А. Принцип справедливости и международное частное право: развитие и взаимодействие. *Экономика и жизнь*. 2017. URL: <https://www.eg-online.ru/article/338975/>(дата звернення: 01.10.2021).
21. Гетьман-Павлова И. В. Международное частное право : учебник. Москва : Эксмо, 2005. 976 с.
22. Гражданское и торговое право зарубежных стран : учеб. пособие / В. В. Безбах, Перес Б. А. Герреро, Е. П. Ермакова[и др.] ; под общ. ред.

В. В. Безбах, В. К. Пучинский. Москва : МЦФЭР, 2004. 896 с.

23. Громовенко К. В. Проблеми загальних принципів права в міжнародному праві. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: «Юриспруденція»* : зб. наук. пр. Одеса, 2021. Вип. 49. С. 176–179. URL: <http://www.vestnik-pravo.mgu.od.ua/archive/juspradenc49/39.pdf> (дата звернення: 01.10.2021).

24. Гроций Г. О праве войны и мира. Москва : Госюриздат, 1956. 867 с.

25. Декларація про державний суверенітет України : прийнята 16.07.1990 р. № 55-ХІІ. *Відомості Верховної Ради України*. 1990. № 31. Ст. 429.

26. Декларація про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин та співробітництва між державами відповідно до Статуту Організації Об'єднаних Націй : прийнята резолюцією 2625 (XXV) Генеральної Асамблеї ООН від 24.10.1970 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_569#Text (дата звернення: 01.10.2021).

27. Декларація тисячоліття Організації Об'єднаних Націй : затверджена резолюцією 55/2 Генеральної Асамблеї від 08.09.2000 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_621?lang=ru (дата звернення: 01.10.2021).

28. Денисов В. Н. Декларація про принципи міжнародного права 1970. *Енциклопедія міжнародного права* : у 3 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко, В. Н. Денисов [та ін.] ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Київ : Академперіодика, 2014. Т. 1: А–Д. С. 694–698.

29. Денисов В. Н. Загальні принципи права. *Енциклопедія міжнародного права* : у 3 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко, В. Н. Денисов [та ін.] ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Київ : Академперіодика, 2017. Т. 2: Е–Л. С. 391–399.

30. Дмитриева Г. К. Мораль и международное право. Москва : Междунар. отношения, 1991. 168 с.
31. Ерпылева Н. Ю. Понятие, источники и принципы международного гражданско-процессуального права. *Законодательство и экономика*. 2012. № 3. С. 59–69.
32. Естопель: втрата права посилатись на підстави припинення, призупинення або недійсності міжнародних договорів. URL: <http://um.co.ua/9/9-17/9-17727.html> (дата звернення: 01.10.2021).
33. Заброцкая А. М., Кокорин И. В. Issue estoppel в контексте третейского разбирательства. *Третейский суд*. 2014. № 6. С. 115–130.
34. Заключний акт Наради з безпеки та Співробітництва в Європі : прийнятий Організацією Об'єднаних Націй 01.08.1975. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_055#Text (дата звернення: 01.10.2021).
35. Иванов А. А. Цитата недели. *ЭЖ-Юрист*. 2006. № 20. С. 1.
36. Каламкарян М. А., Мигачев Ю. И. Международное право : учебник. Москва : Эксмо, 2004. 688 с.
37. Каламкарян Р. А. Господство права в международных отношениях. Москва : Наука, 2004. 494 с.
38. Каламкарян Р. А. Доктрина эстоппель в спорах о нарушении патентов. *Патенты и лицензии*. 2011. № 1. С. 13–17.
39. Каламкарян Р. А. Принцип добросовестности в современном международном праве / отв. ред. Н. А. Ушаков. Москва : Наука, 1991. 192 с.
40. Каламкарян Р. А. Эстоппель в международном публичном праве : монография. Москва : Наука, 2001. 236 с.
41. Каламкарян Р. А. Эстоппель как институт международного права. *Юрист-международник*. 2004. № 1. С. 10–20.
42. Калмыкова Е. А. Виды дискреционных полномочий суда в арбитражном процессе. *Арбитражный и гражданский процесс*. 2011. № 3. С. 10–13. URL: <http://www.justicemaker.ru/view-article.php?id=1&art=2010> (дата звернення: 01.10.2021).

43. Коблов А. С. Правило эстоппель в российском праве: проблемы и перспективы развития. *Закон*. 2012. № 5. С. 212–219.
44. Колодій А. М. Принципи права. *Велика українська юридична енциклопедія*: у 20 т. / НАПрНУ України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, Нац. юрид. ун-тім. Ярослава Мудрого; редкол.: О. В. Петришин (голова) [та ін.]. Харків: Право, 2017. Т. 3: Загальна теорія права. 2017. С. 633–637.
45. Комиссаров К. И. Задачи судебного надзора в сфере гражданского судопроизводства. Свердловск, 1971. 167 с.
46. Конвенція про договір міжнародної купівлі-продажу товарів: прийнята ООН 11.04.1980р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_003
47. Конвенція про континентальний шельф: прийнята ООН 29.04.1958 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_179#Text (дата звернення: 01.10.2021).
48. Консолідовані версії Договору про Європейський Союз та Договору про функціонування Європейського Союзу. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_b06#Text (дата звернення: 01.10.2021).
49. Кохан А. Верховний Суд обирає естоппель. *Юридична газета*. 2019. № 23. URL: https://www.asterslaw.com/ua/press_center/publications/equitable_estoppel_principle_in_the_supreme_court_cases/ (дата звернення: 01.10.2021).
50. Кузнецов М. Н. Международное частное право. Общая часть: лекции, прочитанные в Российском университете дружбы народов в 2004–2014 гг.: учебное пособие. Москва: Российский ун-т дружбы народов, 2015. 298 с.
51. Лисовский В. И. Международное право. Киев: Изд-во Киев. ун-та, 1955. 477 с.
52. Лихачев В. Н. Устранение пробелов в современном международном праве. Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1989. 189 с.

53. Лоссовський І. Є. Зовнішньополітична стратегія Росії щодо України як реалізація «нової доктрини обмеженого суверенітету». *Зовнішні справи*. 2015. № 5. 2015. С. 12–15.

54. Лоссовський І. Є. Міжнародно-правовий статус Будапештського меморандуму: договір обов'язковий для виконання всіма органами. Київ : [б.в.], 2015. 65 с.

55. Лукашук І. І. Международное право. Общая часть : учебник. Изд. 3. Москва : Норма-Инфа. 2005. 213 с.

56. Лукьянова И. Н. Проблема института преюдиции как инструмента правовой определенности в современном гражданском судопроизводстве. *Законы России. Опыт. Анализ. Практика*. 2015. № 12. С. 28–32.

57. Мануилова А. И. Соотношение принципа эстоппель и принципа добросовестности. *Lege a siviata*. 2019. № 10/2. С. 89–91.

58. Мануїлова А. І. Відповідальність та наслідки порушення принципу естоппель. *Правове життя сучасної України* : у 3 т. : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 15 трав. 2020 р.) / Нац. ун-т «Одес. юрид. акад.». Одеса, 2020. Т. 3. С. 63–65.

59. Мануїлова А. І. Еманація принципу естоппель з принципу добросовісності. *Правова система України в умовах новітніх викликів міжнародного порядку* : матеріали наук.-практ. заоч. конф. (м. Одеса, 20 трав. 2020 р.) / Нац. ун-т «Одес. юрид. акад.». Херсон, 2020. С. 60–63.

60. Мануїлова А. І. Застосування принципу естоппель як засіб захисту від недобросовісної поведінки. *Права людини – пріоритет сучасної держави* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 10 груд. 2020 р.) / Нац. ун-т «Одес. юрид. акад.». Одеса, 2020. С. 12–15.

61. Мануїлова А. І. Класифікація принципу естоппель у міжнародному праві. *Recht der Osteuropäischen Staaten*. 2020. № 5. С. 29–35.

62. Мануїлова А. І. Конституційні елементи принципу естоппель. *Актуальні питання розвитку юридичної науки та практики* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. студентів, аспірантів та молодих учених.

Присвяченої Дню науки юридичного факультету (м. Київ, 15 листоп. 2019 р.). Київ, 2019. С. 46–48.

63. Мануїлова А. І. Принцип добросовісності як основа інституту естопель. *Матеріали XX Ювілейної міжнародної звітної конференції юних юристів, студентів, аспірантів і молодих вчених, присвяченої 20-річчю Національного університету «Одеська юридична академія» та 170-річчю Одеської школи права* (м. Одеса, 12 трав. 2017 р.) : у 3 т. / Нац. ун-т «Одес. юрид. акад.». Одеса, 2017. Т. 1. С. 217–219.

64. Мануїлова А. І. Прояв принципу естопеля в контексті Будапештського меморандуму. *Конгрес міжнародного та європейського права* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 19 квіт. 2019 р.). Одеса, 2019. С. 109–112.

65. Мануїлова А. І. Рецепція принципу загального права естопель у міжнародно-правову систему. *Наука та суспільне життя України в епоху глобальних викликів людства у цифрову еру (з нагоди 30-річчя проголошення незалежності України та 25-річчя прийняття Конституції України)* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 21 трав. 2021 р.) : у 2 т. / Нац. ун-т «Одес. юрид. акад.». Одеса, 2021. Т. 2. С. 365–367.

66. Мануїлова А. І. Становлення принципу естопеля в міжнародному праві. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2018. Вип. 53, Т. 2. С. 140–145.

67. Мануїлова А. І. Умови застосування та правові наслідки порушення принципу естопель. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 4. С. 674–677. URL: http://lsej.org.ua/4_2021/169.pdf (дата звернення: 01.10.2021).

68. Мануїлова А. І. Формування принципу естопель в міжнародному праві. *Конкурентоспроможність підприємств в умовах трансформаційних процесів в економіці України* : зб. матеріалів III Міжвуз. наук.-практ. конф. студ., аспірантів та молод. учених (м. Харків, 14 листоп. 2018 р.) / Харківський торг.-економ. ін-т КНТЕУ. Харків, 2018. С. 44–47.

69. Международное право по лекциям профессора графа Л. А. Комаровского и доцента В. А. Уляницкого. Москва : Университетская тип., 1908. 410 с.

70. Мельник С. А. Односторонние акты государств в современном международном праве : монография. Одесса : Феникс, 2011. 336 с.

71. Мельник С. О. Естопель. *Енциклопедія міжнародного права* : у 3 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко, В. Н. Денисов [та ін.] ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Київ : Академперіодика, 2017. Т. 2: Е-Л. С. 83–86.

72. Меморандум про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї : підписаний 05.12.1994. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/998_158#Text (дата звернення: 01.10.2021).

73. Мережко А. А. Транснаціональне торговельне право (LexMercatoria). Київ : Таксон, 2002. 464 с.

74. Мингазов Л. Х. Эффективность норм международного права : монография. Казань : Изд-во Казанского ун-та, 1990. 206 с.

75. Міжнародне публічне право : підручник / В. М. Репецький, В. М. Лисик, М. М. Микієвич та [ін.] ; за ред. В. М. Репецького. Київ : Знання, 2012. 437 с.

76. Модельные правила европейского частного права / пер. с англ ; науч. ред. Н. Ю. Рассказова. Москва : Статут, 2013. 989 с.

77. Муллина Ю. Н. Эстоппель и другие формы воплощения запрета противоречивого поведения в частном праве: сравнительно-правовой анализ. Опыты цивилистического исследования : сборник статей. Вып. 2 / отв. ред. А. М. Ширвиндт, Н. Б. Щербаков. Москва : Статут, 2018. С. 313–338.

78. Никитина Ю. С. Практика применения эстоппеля в делах о признании сделки недействительной. *Юридические науки*. 2020. № 2. С. 21–23.

79. Николаев А. В. Эстония в российском праве: проблемы и перспективы практического применения. *Международное публичное и частное право*. 2014. № 4. С. 11–15.

80. Определение агрессии : Резолюция Генеральной Ассамблеи ООН № 3314 от 14.12.1974 г. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_001-74 (дата звернення: 01.10.2021).

81. Перемот С. В. Третейський суд, сторони третейської угоди та треті особи: чи виправдана вузька *in personam* юрисдикція суду? *Сучасні виклики та актуальні проблеми судової реформи в Україні* : матеріали IV Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Чернівці, 16 жовт. 2020 р.). Чернівці, 2020. С. 33–43. URL: <https://law.chnu.edu.ua/wp-content/uploads/2020/12/Zbirnyk-16.10.20.pdf> (дата звернення: 01.10.2021).

82. Перетерский И. С., Крылов С. Б. Международное частное право : учебник. Москва : Госюриздат, 1959. 228 с.

83. Попова А. В. Принцип добросовестности в международном коммерческом обороте: Законодательство и судебная практика Российской Федерации и стран-членов Европейского Союза : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Москва. 2005. 195 с.

84. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 09.04.2019 р. у справі №903/394/18. URL: <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/81266275> (дата звернення: 01.10.2021).

85. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 17.11.2018 р. у справі № 911/205/18. URL: <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/76546190> (дата звернення: 01.10.2021).

86. Постанова Верховного Суду у складі Об'єднаної палати Касаційного цивільного суду від 10.04.2019 р. у справі №390/34/17 (провадження №61-22 315сво18). URL:

<https://verdictum.ligazakon.net/document/81263995> (дата звернення: 01.10.2021)
(дата звернення: 01.10.2021).

87. Постанова Львівського апеляційного господарського суду від 13.06.2017 року № 914/2622/16.
URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/67157285> (дата звернення: 01.10.2021).

88. Принцип эстоппель в современном международном праве. *Известия высших учебных заведений. Правоведение*. 1979. № 6. С. 80–86.

89. Принципи міжнародних комерційних договорів (принципи УНІДРУА (UNIDROIT): прийняті 01.01.1994 / Міжнародний інститут уніфікації приватного права. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_920#Text (дата звернення: 01.10.2021).

90. Про додаткові заходи щодо забезпечення набуття Україною без'ядерного статусу: Постанова Верховної Ради України від 09.04.1992 р. № 2264-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 29. Ст. 405.

91. Про ратифікацію Договору між Союзом Радянських Соціалістичних Республік і Сполученими Штатами Америки про скорочення і обмеження стратегічних наступальних озброєнь, підписаного у Москві 31 липня 1991 р. і Протоколу до нього, підписаного у Лісабоні від імені України 23 травня 1992 р.: постанова Верховної Ради України від 18.11.1993 р. № 3624-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1993. № 49. Ст. 464.

92. Пушмин Э. А. Мирное разрешение международных споров. Москва : Междунар. отношения. 1974. 173 с.

93. Санфилиппо Ч. Курс римского частного права : учебник / под ред. Д. В. Дождева. Москва : БЕК, 2002. 400 с.

94. Седова Ж. И., Зайцева Н. В. Принцип эстоппель и отказ от права в коммерческом обороте Российской Федерации : монография. Москва : Статут, 2015. 159 с.

95. Сіваш О. М. Діяльність комісії міжнародного права по кодифікації і прогресивному розвитку теми «Односторонні акти держав».

Форум права. 2016. № 4. С. 283–290. URL: <http://orcid.org/0000-0001-6892-067X> (дата звернення: 01.10.2021).

96. Словарь международного права / Т. Г. Авдеева, В. В. Алешин [и др.] ; под ред. С. А. Егорова. 3-е изд. Москва : Статут, 2014. 495 с.

97. Соловйова О. Український прецедент. *Аналітична панорама*. 2012. № 1.

98. Статут Международного Суда ООН : принят 26.06.1945 г. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_010. (дата звернення: 01.10.2021).

99. Стешенко В. М. Міжнародно-правова характеристика Будапештського Меморандуму 1994 року. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2016. № 6. С. 251–254. URL: http://lsej.org.ua/6_2016/70.pdf (дата звернення: 01.10.2021).

100. Султанов А. Р. Формализм гражданского процесса и стандарты справедливого правосудия. *Вестник гражданского процесса*. 2012. № 3. С. 73–93.

101. Сурілова О. О. Міжнародно-правові принципи та принципи міжнародного екологічного права: екоцентричний та антропоцентричний підходи до їх розуміння. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 3. С. 386–388. URL: http://lsej.org.ua/3_2021/99.pdf (дата звернення: 01.10.2021).

102. Сурілова О. О., Зубайр Ахмад. Співробітництво між Україною та ЄС у сфері використання надр у контексті сталого розвитку мінерально-сировинного комплексу. 2019. Vol. 2. С. 161–179. DOI <https://doi.org/10.30525/978-9934-571-83-1-27> (дата звернення: 01.10.2021).

103. Тарасишина О. Справедливость в судебной деятельности. *Підприємство, господарство і право*. 2006. № 9. С. 152–155.

104. Тимченко Л. Д., Кононенко В. П. Міжнародне право : підручник. Київ : Знання, 2012. 631 с.

105. Тихомирова Л. В., Тихомиров М. Ю. Юридическая энциклопедия. Изд. 5-е, доп. и перераб. Москва : Юринформцентр, 2006. 927 с.
106. Тіماشова В. М. Способи захисту держави та їх обмеження в міжнародному приватному праві. *Бюлетень міністерства юстиції України*. 2015. № 9. С. 69–76.
107. Томаров І. Фантастичні естопелі та де їх шукати в Україні. URL: <http://www.legalshift.com.ua/?p=1369> (дата звернення: 01.10.2021).
108. Трояновський О. В. *Pacta sunt servanda?* Про режим односторонніх актів в міжнародному праві. *Право та державне управління* : зб. наук. пр. Запоріжжя, 2021. № 2. С. 213–220. URL: http://www.pdu-journal.kpu.zp.ua/archive/2_2021/34.pdf (дата звернення: 01.10.2021).
109. Устав Организации Объединенных Наций : принят 26.06.1945 г. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_010#Text (дата звернення: 01.10.2021).
110. Ушаков Н. А. Проблемы теории международного права. Москва : Наука, 1988. 191 с.
111. Цвайгерт К., Кётц Х. Введение в сравнительное правоведение в сфере частного права : в 2-х т. / пер. с нем. Москва : Междунар. отношения, 2000. Т. 2. 520 с.
112. Черкес М. Ю. Міжнародне право : підручник. Київ : Прав. єдність, 2009. 395 с.
113. Черных А. П. Estoppel, мировое соглашение и толкование договоров. *Закон*. 2012. № 6. С. 108–113.
114. Черных И. И. Эстоппель в гражданском судопроизводстве. *Законы России. Опыт. Анализ. Практика*. 2015. № 12. С. 81–89.
115. Чечина Н. А. Гражданские процессуальные правоотношения. Ленинград : Изд-во Ленингр. ун-та, 1962. 68 с.
116. Чечот Д. М., Пунический В. К. Английский гражданский процесс. (Основные понятия, принципы и институты). Москва. 1974. 210 с.

117. Шамшури́н Л. Л. О диспозитивности и злоупотреблении процессуальными правами в состязательном процессе в сфере гражданской юрисдикции: вопросы теории и практики. *Арбитражный и гражданский процесс*. 2010. № 1. С. 17–21.

118. Шебанова Н. А. Злоупотребление процессуальными правами. *Арбитражная практика*. 2002. № 5. С. 48–51.

119. Энциклопедический словарь экономики и права. URL: https://dic.academic.ru/dic.nsf/dic_economic_law/9624/ОДНОСТОРОННИЙ (дата звернения: 01.10.2021).

120. Юдин А. В. Злоупотребление процессуальными правами в гражданском судопроизводстве : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.15. СПб., 2009. 48 с.

121. Яблочков Т. М. Учебник русского гражданского судопроизводства. Ярославль : Книгоиздательство И. К. Гассанова, 1912. 327 с.

122. Ярков В. В. Юридические факты в механизме реализации норм гражданского процессуального права : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.03. Екатеринбург, 1992. 523 с.

123. Ярков В. В. Юридические факты в механизме реализации норм гражданского процессуального права : монография. Екатеринбург : Изд-во Свердлов. юрид. ин-та, 1992. 182 с.

124. Alfred Thompson Denning. *McIlkenny v. Chief Constable of West Midlands*. 1980. URL: <http://www.duhaime.Org/LegalDictionary/E/Estoppel.aspx>. (дата звернения: 01.10.2021).

125. Avon County Council v. Howlett : Judgment Court of Appeal (Civil Division) England & Wales 1983. URL: <https://www.uniset.ca/other/cs2/19831WLR605.html> (дата звернения: 01.10.2021).

126. B.L. Sreedhar & Ors vs K.M. Munireddy : ruling by supreme Court of india (Dead) And Ors on 5 December, 2002. URL: <https://indiankanoon.org/doc/275180/> (дата звернення: 01.10.2021).

127. Barcelona Traction, Light and Power Company, Limited (Belgium v. Spain) : Judgment International Court of Justice of 27 July 1964. URL: <https://www.icj-cij.org/en/case/50/judgments> (дата звернення: 01.10.2021).

128. Bhoor Singh And Anr. vs State Of Punjab : Judgment of the Supreme Court of India on 28 February, 1974. URL: <https://www.casemine.com/judgement/in/5609aba4e4b014971140cfb4> (дата звернення: 01.10.2021).

129. Bilbie v. Lumley and others case : Judgment Court of the King`s Bench of June 28th, 1802. URL: <https://vlex.co.uk/vid/bilbie-against-lumley-and-802735913> (дата звернення: 01.10.2021).

130. Black's Law Dictionary / ed.: Bryan A Garner; Henry Campbell Black. 9th ed. St. Paul, MN : West, 2009. 1920 p.

131. Bowett D. W. Estoppel before International Tribunals and its Relation to Acquiescence. *British Year Book of International Law*. 1957. Vol. 33. P. 176–202.

132. Byers M. Custom, Power and the Power of Rules. Cambridge, 1999. 250 p.

133. Cahrie P. Le comportement des États comme source de droits et d'obligations. *Recueil d'études de droit international en hommage à Paul Guggenheim*. Genève: Graduate Institute of International Studies, 1968. P. 237–266.

134. Case OJSC Enel OGK-5 (Russian Federation) vs. Banco Santander, S.A. (Spain) : International Court of Arbitration № 18293/GZ/MHM/CA. URL: <https://pca-cpa.org/en/about/> (дата звернення: 01.10.2021).

135. Case Ramsden v Dyson : ruling by House of Lords, 11 May 1866. URL: <http://www.commonlii.org/uk/cases/UKLawRpHL/1866/7.html> (дата звернення: 01.10.2021).

136. Case Temple of Preah Vihear (Cambodia v. Thailand) : Judgment International Court of Justice of 15 June 1962. URL: <https://www.icj-cij.org/en/case/151> (дата звернення: 01.10.2021).

137. Central London Property Trust Ltd. v. High Trees House Ltd. Law teacher (1947). URL: <https://www.lawteacher.net/cases/london-property-trust-v-high-trees.php> (дата звернення: 01.10.2021).

138. Cheng Bin. General Principles of Law as applied by International Courts and Tribunals. Cambridge University Press, 1987. 554 p.

139. Cheng Bin. General Principles of Law as Applied by International Courts and Tribunals. London. 1953. 490 p.

140. Cheng Bin., Schwarzenberger G. General Principles of Law as Applied by International Courts and Tribunals. London, 1953. 490 p.

141. Coke Edward. The Second Part of the Institutes of the Laws of England: Containing the Exposition of Many Ancient and Other Statutes (English, Latin and French Edition). Vol. II. Lawbook Exchange Ltd, 2001. 896 p.

142. Czaplinski W., Wyrozumska A. Prawo międzynarodowe publiczne. Zagadnienia systemowe. 2 wyd. Warszawa : C.H. Beck Wydawnictwo Polska, 2004, 812 s.

143. Degan V. D. Unilateral Act as a Source of Particular International Law. *Finnish Yearbook of International Law*. 1994. Vol. V. P. 149–266.

144. Denmark v. Norway Legal Status of Eastern Greenland : Judgment of the Permanent Court of International Justice, 5 September 1933. URL: http://www.worldcourts.com/pcij/eng/decisions/1933.04.05_greenland.htm (дата звернення: 01.10.2021).

145. Dimatteo Larry. Critical issues in the Formation of Contracts Under the Cisg. *Belgrade Law Review : Annals of the Faculty of Law in Belgrade*. 2011. № 3. P. 67–84.

146. Dominicè C. A. Propos de principes de la responsabilité internationale des gens. *Recueil d'Études de droit international en l'honneur de Paul Guggenheim*, Geneve, 1968. P. 327–365.

147. Estoppel / Cambridge Dictionary. URL: <https://dictionary.cambridge.org/us/dictionary/english/estoppel?q=%2Bestoppel> (дата звернення: 01.10.2021).

148. Fisheries Case (United Kingdom v. Norway) : solution of International Court of Justice judgment of december 8th, 1951. URL: <https://www.icj-cij.org/public/files/case-related/5/005-19510925-ORA-01-00-BI.pdf> (дата звернення: 01.10.2021).

149. Gigante A. The Effect of Unilateral State Acts in International Law. *New York University Journal of International Law and Politics*. 1969. Vol. 2. P. 333–362.

150. Goff by Robert, Gareth Jones. The law of restitution. 2nd ed. London : Sweet & Maxwell, 1978. 614 p.

151. Good Faith in European Contract Law (The Common Core of European Private Law) / ed.: R. Zimmermann, S. Whittaker. Cambridge University Press, 2000. 756 p.

152. Goodman C. A Regime for the Unilateral Acts of States at International Law. *The Thirteenth Annual Conference International Institutions in a Uni-Polar World* / Australian and New Zealand Society of International Law (ANZIL). 2005. URL: <https://anzsil.org.au/events> (дата звернення: 01.10.2021).

153. Grundt v Great Boulder Pty Gold Mines Ltd : ruling by High Court of Australia. 8 October 1937. URL: <https://www.jade.io/article/63981?at.p=index> (дата звернення: 01.10.2021).

154. Higgins R. International Law and the Avoidance, Containment and Resolution of Disputes. *Collected Courses of the Hague Academy of International Law*. 1991. Vol. 230. P. 11–341.

155. Hughes v. Metropolitan Railway. Case briefs. : Decision 1877 the House of Lords affirmed the Court of Appeal. URL: https://casebrief.fandom.com/wiki/Hughes_v_Metropolitan_Railway_Company (дата звернення: 01.10.2021).

156. Indian Evidence Act : act passed by the British Parliament in 1872.
URL:
https://www.indiacode.nic.in/bitstream/123456789/6819/1/indian_evidence_act_1872.pdf (дата звернення: 01.10.2021).
157. InternationalLawReports. Vol. 53. Cambridge University Press, 1979. 630 p.
158. JacquesJ.-P. Aproposdelapromesseunilaterale. *Paul Reuter: le droit international: unité et diversité*. 1981. P. 327–345.
159. Jakobsson A. R. E., Stepanenko O.R., Verovkin V.V. English-Ukrainian Lexicon of International Tax Terms Warsaw: RS Global Sp. z O. O. 2021. 112 p.
160. Klabbers J. The Concept of Theaty in International Law. The Hague : Kluwer Law International. 1996. 307 p.
161. Lauterpacht H. International Law. Cambridge University Press, 1970. 786 p.
162. Long Tran. Theapplication of estoppel in International Law and experiencesfor Vietnam. *Vietnamese Journalof Legal Sciences*. 2019. № 1. 2019. P. 89–114. URL:
https://www.researchgate.net/publication/342389272_The_Application_of_Estoppel_in_International_Law_and_Experiences_for_Vietnam (дата звернення: 01.10.2021).
163. Louis J.-V. Lí Estoppel devant la Cour International de Justice: Arrêt du 24 ... Barcelona Traction.*Rèvue de droit international et droit comparè*. 1965, № 3-4. P. 212–234.
164. Mabrouk M. Les exception de procedure devant les juridictions internationals. Paris, 1966. 351 p.
165. MacGibbon I. C. Estoppel in International Law. *The International and Comparative Law Quarterly*. 1958. Vol. 7, № 3. P. 468–513.
166. Mackay Co. v. British American Assur. Co. : Supreme Court Judgments of Canada of April 28th, 1923. URL: <https://decisions.scc-csc.ca/scc->

csc/scc-csc/en/item/9282/index.do (дата звернення: 01.10.2021).

167. Manin Ph. Droit international public. Paris : Masson, 1979. 415 p.
168. Manuilova A. Unilateral acts as a form of expression of the principle of estoppel in International Law. *Правове життя сучасної України : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 17 трав. 2019 р.) : у 2 т. / Нац. ун-т «Одес. юрид. акад.»*. Одеса, 2019. Т. 1. С. 440–442.
169. McGibbon I. The Scope of Acquiescence in International Law. *British Year Book of International Law*. 1954. Vol. 31. P. 143–186.
170. McKendrick, E. Contact Law: Text, Cases and Materials. New York, 2005. 1053 p.
171. Merezhko O. Crimea's Annexation in the Light of International Law. A Critique of Russia's Legal Argumentation. *Kyiv-Mohyla Law and Politics Journal*. 2016. № 2. С. 38–89.
172. Murnah Suff. Essential Contract Law. Second edition. 2-nd ed. London : Routledge-Cavendish, 1997. 160 p.
173. North Sea Continental Shelf (Federal Republic of Germany/Netherlands) : Judgment International Court of Justice of 20 February 1969. URL: <https://www.icj-cij.org/public/files/case-related/52/052-19690220-JUD-01-00-EN.pdf> (дата звернення: 01.10.2021).
174. North Sea Continental Shelf (Federal Republic of Germany/Netherlands) : Judgment International Court of Justice of 20 February 1969. URL: <https://www.icj-cij.org/public/files/case-related/52/052-19690220-JUD-01-00-EN.pdf> (дата звернення: 01.10.2021).
175. Norwegian American Cruises A/S (formerly Norwegian American Lines A/S) v Paul Mundy Ltd (Vistafjord) : ruling by Court of Appeal (Civil Division), 20 April 1988. URL: <https://vlex.co.uk/vid/norwegian-american-cruises-s-793589197> (дата звернення: 01.10.2021).
176. Nuclear Tests (Australia v. France) : Judgment International Court of 20 December 1974. URL: <https://www.icj-cij.org/en/case/58> (дата звернення: 01.10.2021).

177. Nuclear Tests (New Zealand v. France) : Judgment International Court of 20 December 1974. URL: <https://www.icj-cij.org/en/case/59> (дата звернення: 01.10.2021).

178. Oppenheim L., Lauterpacht H. International Law. Vol London ; New York ; Toronto : Longmans, Green and Co, 1958. 1072 p.

179. Pecourt-Gracia E. El Principio del Estoppel en Derecho Internacional Público. *Revista Española de Derecho Internacional*. 1962. Vol. 14, № 1/2. P. 93–139.

180. Rampelberg R.-M. Repères romains pour le droit européen des contrats. L.G.D.J, 2005. 206 p.

181. Riches S., Allen V. Business law. Ninth edition. Pearson Education Limited, 2009. 625 p. URL: <http://www.mim.ac.mw/books/Keenan%20and%20Riches'%20Business%20Law,%209th%20edition.pdf> (дата звернення: 01.10.2021).

182. Rose M. Alexander, Ofie T. Rubin, Anita G. Vaughn & Carol L. Wingo. Collateral Estoppel. 1982. Vol. 16, iss. 2. URL: <https://scholarship.richmond.edu/lawreview/vol16/iss2/5> (дата звернення: 01.10.2021).

183. Rubin A. The International Legal Effects of Unilateral Declarations. *American Journal of International Law*. 1977. Vol. 71, iss. 1. P. 1–30.

184. Schwarzenberger G. International Law as Applied by International Courts and Tribunals. London : Stevens, 1957. P. 93-106.

185. Schwarzenberger G. The Dynamics of International Law. Milton, 1976. 139 p.

186. Schwarzenberger G. The Fundamental Principles of International Law. *Recueil de Cours de l'Académie de Droit International*. 1955. Vol. 87, iss. 1. P. 195–385.

187. Scottish Equitable plc v. Derby Case: Judgment English Court of Appeal. № DMC/INS/01/01 March 2001: ILR 7 May 2001. URL:

http://archive.onlinedmc.co.uk/more_on_scottish.htm. (дата звернення: 01.10.2021).

188. Sean Wilken, Karim Ghaly. The Law of Waiver, Variation and Estoppel. Third Edition. Oxford University Press, 2012. 538 p.

189. Second report on unilateral acts of States : UN. International Law Commission. Special Rapporteur on Unilateral Acts of States A/CN.4/500 ; by Victor Rodríguez Cedeño. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/1491165?ln=ru> (дата звернення: 01.10.2021).

190. State of Washington v. Isaac Lee Pam : ruling by the Supreme Court of Washington, May 10. URL: <https://law.justia.com/cases/washington/supreme-court/1984/48781-2-1.html> (дата звернення: 01.10.2021).

191. State v. Studd : ruling by the Supreme Court of Washington, April 01, 1999. URL: <https://caselaw.findlaw.com/wa-supreme-court/1441280.html> (дата звернення: 01.10.2021).

192. Surilova O., Matkovsky A. Restrictions on human rights in the context of the fight against the COVID-19 pandemic: the approaches of the European Court of Human Rights. *Theoretical foundations of jurisprudence: collective monograph*. Boston : Primedia eLaunch, 2020. P. 101–119.

193. The first part of the Institutes of the laws of England, or, A commentary upon Littleton : not the name of the author only, but of the law itself / Edward Coke, Francis Hargrave, Charles Butler, Matthew Hale; Heneage Finch Nottingham. London : J. & W.T. Clarke ... [et al.], 1832.

194. The Palestine Kupat Am Bank Co-operative Society Ltd v. Government of Palestine and others Privy Council : appeal of 1945 № 64. URL: <https://www.legitquest.com/case/the-palestine-kupat-am-bank-co-operative-society-ltd-v-government-of-palestine-and-others/11EE6B> (дата звернення: 01.10.2021).

195. The Principles of European Contract Law. URL: http://translex.uni-koeln.de/400200/_/pecl/; Принципи європейського договірної права.

Коментарі та рекомендації» / [пер. з англійської ТОВ «Асоціація експортерів і імпортерів «ЗЕД»]. Київ : Асоціація «ЗЕД», 2013. 304 с.

196. The U.S. District Court for the Southern District of New York. 21 August 2001. URL: <http://cisgw3.law.pace.edu/cases/020821u1.html>.

197. Tool Metal Manufacturing Co Ltd v. Tungsten Electric Co Ltd : Judgment of June 16, 1955. URL: <https://www.casemine.com/judgement/uk/5a8ff8ca60d03e7f57ecd774> (дата звернення: 01.10.2021).

198. Tunkin G. International Law in the International System. *Collected Courses of the Hague Academy of International Law*. 1978. V. 147. URL: https://referenceworks.brillonline.com/entries/the-hague-academy-collected-courses/*A9789028610088_01 (дата звернення: 01.10.2021).

199. Unilateral costs of states: document : Third report on unilateral acts of States, by Special Rapporteur Mr. Victor Rodríguez Cedeño, A/CN.4/505. 18 p.

200. United States v. Dazey : ruling by United States of Appeals, Tenth Circuit Apr 13, 2005. 403 F 3d 1147. URL: https://casetext.com/case/us-v-dazey-2/case-summaries?PHONE_NUMBER_GROUP=P (дата звернення: 01.10.2021).

201. United States v. Olano : ruling by United States of Appeals for the Ninth Circuit, Decided April 26, 1993, 507 U.S. 725. URL: <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/507/725/> (дата звернення: 01.10.2021).

202. Vallee Ch. Quelques observations sur l'estoppel en droit des gens. Paris : A. Pedone, 1973. № 4. P. 949–999.

203. Vercheven J. La reconnaissance internationale dans la pratique contemporaine. Paris : A. Pedone, 1975. 861 p.

204. Virally M. La deuxième décennie des Nations Unies pour le développement. *Annuaire Français de Droit International*. 1970. Vol. 16. P. 9–33.

205. Viscasillas Perales, Pilar. Modification and Termination of the Contract (Art. 29 CISG). *Journal of Law and Commerce*. 2005. Vol. 25. P. 167–179.

206. WashingtonElec. &MfgCo. v. Formica Insulation Co : ruling by United States Supreme Court № 102, December 8, 1924. URL: <https://caselaw.findlaw.com/us-supreme-court/266/342.html> (дата звернення: 01.10.2021).

207. Weitzenbock Emily M. English law of contract: Promissory estoppel / NorwegianResearchCenterforComputers&Law. 2012. 12 p. URL: <https://www.uio.no/studier/emner/jus/jus/JUS5260/v12/undervisningsmateriale/Promissory%20Estoppel.pdf> (дата звернення: 01.10.2021).

208. Zadorozhny O. Russian aggression against Ukraine, the annexation of the Crimean Peninsula and the 1994 Budapest Memorandum. *European Political and Law Discourse*. 2015. Vol. 2, iss. 6. P. 7–13. URL: <https://eppd13.cz/wp-content/uploads/2015/2015-2-6/03.pdf> (дата звернення: 01.10.2021).

209. Zoller E., BastidS. *La Bonne Poi en Droit International Public*. Paris, 392 p.

ДОДАТКИ

Додаток А

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

Публікації у фахових виданнях:

1. Мануїлова А. І. Становлення принципу естопеля в міжнародному праві. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2018. Вип. 53, Т. 2. С. 140–145.
2. Мануїлова А. І. Умови застосування та правові наслідки порушення принципу естопель. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 4. С. 674–677. URL: http://lsej.org.ua/4_2021/169.pdf

Публікації у зарубіжних фахових виданнях:

3. Мануилова А. И. Соотношение принципа эстoppel и принципа добросовестности. *Lege a siviata*. 2019. № 10/2. С. 89–91.
4. Мануїлова А. І. Класифікація принципу естопель у міжнародному праві. *Rechtder Osteuropäischen Staaten*. 2020. № 5. С. 29–35.

Публікації у виданнях, проіндексованих у Web of Sceince:

5. Manuilova A. Protectionof Personal Non-Property Rightsin the Fieldof Information Communications: A ComparativeApproach / co-authors: V. Formaniuk, O. Kanienberh-Sandul, O. Palii, A. Borysova. *Journal of Politicsand Law*. 2020. Vol. 13, № 3. P. 226–235.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації та додатково відображають наукові результати дисертації:

1. Мануїлова А. І. Принцип добросовісності як основа інституту естопель. *Матеріали XX Ювілейної міжнародної звітної конференції юних*

юристів, студентів, аспірантів і молодих вчених, присвяченої 20-річчю Національного університету «Одеська юридична академія» та 170-річчю Одеської школи права (м. Одеса, 12 трав. 2017 р.) : у 3 т. / Нац. ун-т «Одес. юрид. акад.». Одеса, 2017. Т. 1. С. 217–219.

2. Мануїлова А. І. Формування принципу естопель в міжнародному праві. *Конкурентоспроможність підприємств в умовах трансформаційних процесів в економіці України* : зб. матеріалів III Міжвуз. наук.-практ. конф. студ., аспірантів та молод. учених (м. Харків, 14 листоп. 2018 р.) / Харківський торг.-економ. ін-т КНТЕУ. Харків, 2018. С. 44–47.

3. Мануїлова А. І. Конституційні елементи принципу естопель. *Актуальні питання розвитку юридичної науки та практики* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. студентів, аспірантів та молодих учених. Присвяченої Дню науки юридичного факультету (м. Київ, 15 листоп. 2019 р.). Київ, 2019. С. 46–48.

4. Мануїлова А. І. Прояв принципу естопеля в контексті Будапештського меморандуму. *Конгрес міжнародного та європейського права* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 19 квіт. 2019 р.). Одеса, 2019. С. 109–112.

5. Manuilova A. Unilateral acts as a form of expression of the principle of estoppel in International Law. *Правове життя сучасної України* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 17 трав. 2019 р.) : у 2 т. / Нац. ун-т «Одес. юрид. акад.». Одеса, 2019. Т. 1. С. 440–442.

6. Мануїлова А. І. Відповідальність та наслідки порушення принципу естопель. *Правове життя сучасної України* : у 3 т. : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 15 трав. 2020 р.) / Нац. ун-т «Одес. юрид. акад.». Одеса, 2020. Т. 3. С. 63–65.

7. Мануїлова А. І. Еманація принципу естопель з принципу добросовісності. *Правова система України в умовах новітніх викликів міжнародного порядку* : матеріали наук.-практ. заоч. конф. (м. Одеса, 20 трав. 2020 р.) / Нац. ун-т «Одес. юрид. акад.». Херсон, 2020. С. 60–63.

8. Мануїлова А. І. Застосування принципу естопель як засіб захисту від недобросовісної поведінки. *Права людини – пріоритет сучасної держави* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 10 груд. 2020 р.) / Нац. ун-т «Одес. юрид. акад.». Одеса, 2020. С. 12–15.

9. Мануїлова А. І. Рецепція принципу загального права естопель у міжнародно-правову систему. *Наука та суспільне життя України в епоху глобальних викликів людства у цифрову еру (з нагоди 30-річчя проголошення незалежності України та 25-річчя прийняття Конституції України)* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 21 трав. 2021 р.) : у 2 т. / Нац. ун-т «Одес. юрид. акад.». Одеса, 2021. Т. 2. С. 365–367.

Відомості про апробацію результатів дисертації

Дисертацію обговорено на розширеному засіданні кафедри засіданнях кафедри міжнародного та європейського права Національного університету «Одеська юридична академія». Її положення, висновки та пропозиції доповідалися на конференціях: «XX Ювілейна міжнародна звітна конференція юних юристів, студентів, аспірантів і молодих вчених, присвячена 20-річчю Національного університету «Одеська юридична академія» та 170-річчю Одеської школи права» (м. Одеса, 12 травня 2017 року, форма участі – особиста); «Конкурентоспроможність підприємств в умовах трансформаційних процесів в економіці України» (м. Харків, 14 листопада 2018 року, форма участі – особиста); «Актуальні питання розвитку юридичної науки та практики» (м. Київ, 15 листопада 2019 року, форма участі – особиста); «Конгрес міжнародного та європейського права» (м. Одеса, 19 квітня 2019 року, форма участі – особиста); «Правове життя сучасної України» (м. Одеса, 17 травня 2019 року, форма участі – особиста); «Правове життя сучасної України» (м. Одеса, 15 травня 2020 року, форма участі – особиста); «Правова система України в умовах новітніх викликів міжнародного порядку» (м. Одеса, 20 травня 2020 року, форма участі – особиста); «Права людини – пріоритет сучасної держави» (м. Одеса, 10

грудня 2020 року, форма участі – особиста); «Наука та суспільне життя України в епоху глобальних викликів людства у цифрову еру (з нагоди 30-річчя проголошення незалежності України та 25-річчя прийняття Конституції України» (м. Одеса, 21 травня 2021 року, форма участі – особиста).

«Затверджую»
 Ректор Національного університету
 «Одеська юридична академія»
 професор Загородній В.Є.
 06 2021 року

АКТ

про впровадження результатів дисертаційного дослідження аспірантки
кафедри міжнародного та європейського права
Національного університету «Одеська юридична академія»
 Мануїлової Анни Іванівни
 на тему «Естопель як загальний принцип міжнародного права»

Комісія у складі голови – першого проректора Національного університету «Одеська юридична академія», професора М.Р.Аракеляна, членів комісії: проректора з навчальної роботи Національного університету «Одеська юридична академія», професора Г. О. Ульянової, начальника навчально-методичного відділу Національного університету «Одеська юридична академія» Л.В. Кузнецової, завідувача кафедри міжнародного та європейського права, професора О. В. Бігняка, склали цей акт про те, що результати дисертаційного дослідження Мануїлової А. І. на тему : «Естопель як загальний принцип міжнародного права» на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 293 «Міжнародне право» використовуються у навчальному процесі Національного університету «Одеська юридична академія» при викладанні навчальних дисциплін «Міжнародне право», «Міжнародне приватне право», «Міжнародний захист прав людини», «Міжнародне правосуддя», «Міжнародне публічне право сучасності», «Практика ЄСПЛ», «Захист прав ЄСПЛ в міжнародному праві», «Міжнародні відносини та світова політика», «Міжнародно-правові механізми захисту прав людини», «Право вирішення міжнародних спорів»,

«Міжнародний комерційний арбітраж», а також у науково-дослідній роботі здобувачів вищої освіти, аспірантів, науковців.

Результати дослідження Мануїлової А. І. відображені у науково-практичних і навчально-методичних матеріалах для здобувачів вищої освіти та аспірантів, де в якості джерел рекомендовані до використання у навчальному процесі наукових праць, основними з яких є наступні публікації:

1. Мануїлова А. І. Становлення принципу естопеля в міжнародному праві. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія Право. 2018. Вип. 53. Т. 2. С. 140-144.
2. Мануилова А. И. Соотношение принципа эстопель и принципа добросовестности. *Legeasi Viata*. 2019. № 10/2. С. 89-91.
3. Мануїлова А. І. Класифікація принципу естопель в міжнародному праві. *Recht der Osteuropäischen Staaten (ReOS)*. 2020. № 5. Р. 29-34.
4. Мануїлова А. І. Умови застосування та правові наслідки порушення принципу естопель. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 4. С. 674-677.
5. Manuilova A. Protection of Personal Non-Property Rights in the Field of Information Communications: A Comparative Approach / V. Formaniuk, O. Kanienberh-Sandul, O. Palii, A. Borysova. *Journal of Politics and Law*. 2020. Vol. 13. No. 3. P. 226-235.
6. Мануїлова А. І. Принцип добросовісності як основа інституту естопель. *Матеріали XX ювілейної міжнародної звітної конференції юних юристів, студентів, аспірантів і молодих вчених, присвяченої 20-річчю Національного університету «Одеська юридична академія» та 170-річчю Одеської школи права : у 3 т. : (м. Одеса, 12 травня 2017) / від. ред. Г. О. Ульянова. Одеса : Фенікс, 2017. Т. 1. С. 217-219.*
7. Мануїлова А. І. Формування принципу естопель в міжнародному праві. *Конкурентоспроможність підприємств в умовах трансформаційних процесів в економіці України: збірник матеріалів міжвузівської науково-практичної конференції студентів, аспірантів та молодих учених (м. Харків,*

14 листопада 2018 р.) / Харківський торговельно-економічний інститут КНТЕУ. Харків : ХТЕІ КНТЕУ, 2018. С. 44-47.

8. Manuilova A. Unilateral acts as a form of expression of the principle of estoppel in International Law. *Правове життя сучасної України* : у 2 т. : матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 17 травня 2019 р.) / відп. ред. Г. О. Ульянова. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2019. Т. 1. С. 440-442.

9. Мануїлова А. І. Прояв принципу естопеля в контексті Будапештського меморандуму. *Конгрес міжнародного та європейського права* : матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 19 квітня 2019 р.). Одеса : Фенікс, 2019. С. 109-112.

10. Мануїлова А. І. Конституційні елементи принципу естопель. *Актуальні питання розвитку юридичної науки та практики*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції студентів, аспірантів та молодих вчених, присвяченої Дню науки юридичного факультету (м. Київ, 15 листопада 2019 р.) / за заг. ред. д.ю.н., проф. І. С. Гриценка, к.ю.н. І. С. Сахарук. Київ, 2019. С. 46-48.

11. Мануїлова А. І. Відповідальність та наслідки порушення принципу естопель. *Правове життя сучасної України* : у 3 т. : матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 15 травня 2020 р.) / відп. ред. М. Р. Аракелян. Одеса : Гельветика, 2020. Т. 3. С. 63-65.

12. Мануїлова А. І. Еманація принципу естопель з принципу добросовісності. *Правова система України в умовах новітніх викликів міжнародного порядку*: матеріали науково-практичної заочної конференції (м. Одеса, 20 травня 2020 р.)/ Національний університет «Одеська юридична академія». Херсон : Гельветика, 2020. С. 60-63.

13. Мануїлова А. І. Застосування правила естопель як засіб захисту від недобросовісної поведінки. *Права людини – пріоритет сучасної держави*: матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Одеса, 10 грудня 2020 р.) / відп. ред. М. Р. Аракелян. Одеса : Гельветика, 2020. С. 12-15.

14. Мануїлова А. І. Рецепція принципу загального права естопель у міжнародно-правову систему. *Наука та суспільне життя України в*

епoxy глобальних викликів людства у цифрову еру (з нагоди 30-річчя проголошення незалежності України та 25-річчя прийняття Конституції України) : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 21 травня. 2021 р.). У 2 т. Т. 1. / за заг. ред. С. В. Ківалова. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2021. С. 365-367.

Використання зазначених результатів дозволило більш повно та ґрунтовно викласти матеріали вказаних навчальних дисциплін та надати здобувачам вищої освіти та аспірантам Національного університету «Одеська юридична академія» можливість визначити основні тенденції у розвитку принципу естопель в системі загальних принципів міжнародного права та його впливу на міжнародні відносини.

Голова комісії

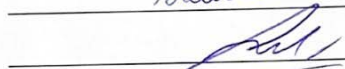

М.Р. Аракелян

Члени комісії:

Г.О. Ульянова

Л.В. Кузнецова

О. В. Бігняк

«Затверджую»

Ректор

Міжнародного гуманітарного університету,

Доктор юридичних наук, доцент,

Заслужений юрист України

Громовенко К. В.

24.06.2021 року

АКТ

**про впровадження наукових розробок дисертаційного дослідження на
здобуття наукового ступеня доктора філософії Мануїлової А. І.
за темою: «Естопель як загальний принцип міжнародного права»
у навчальну та науково-дослідну діяльність
Міжнародного гуманітарного університету**

Акт складено комісією у складі:

Голова: директор Інституту права, економіки та міжнародних відносин,
кандидат юридичних наук, доцент Тицька Я. О.

Члени комісії:

- завідувач кафедри міжнародного права та порівняльного правознавства, доктор юридичних наук, доцент Андрейченко С. С.;
- доцент кафедри міжнародного права та порівняльного правознавства, кандидат юридичних наук, доцент Качурінер В. Л.

Комісією було проведено роботу по визначенню фактичного впровадження результатів наукового дослідження Мануїлової А. І. у навчальний процес та науково-дослідну діяльність Міжнародного гуманітарного університету.

Комісія розглянула наукові публікації Мануїлової А. І.:

1. Мануїлова А. І. Становлення принципу естопеля в міжнародному праві. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія Право. 2018. Вип. 53. Т. 2. С. 140-144.
2. Мануилова А. И. Соотношение принципа эстoppel и принципа добросовестности. *Legeasi Viata*. 2019. № 10/2. С. 89-91.
3. Мануїлова А. І. Класифікація принципу естопель в міжнародному праві. *Recht der Osteuropäischen Staaten (ReOS)*. 2020. № 5. Р. 29-34.
4. Мануїлова А. І. Умови застосування та правові наслідки порушення принципу естопель. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 4. С. 674-677.
5. Manuilova A. Protection of Personal Non-Property Rights in the Field of Information Communications: A Comparative Approach / V. Formaniuk, O. Kanienberh-Sandul, O. Palii, A. Borysova. *Journal of Politics and Law*. 2020. Vol. 13. No. 3. P. 226-235.
6. Мануїлова А. І. Принцип добросовісності як основа інституту естопель. *Матеріали XX ювілейної міжнародної звітної конференції юних юристів, студентів, аспірантів і молодих вчених, присвяченої 20-річчю Національного університету «Одеська юридична академія» та 170-річчю Одеської школи права : у 3 т. : (м. Одеса, 12 травня 2017) / від. ред. Г. О. Ульянова. Одеса : Фенікс, 2017. Т. 1. С. 217-219.*
7. Мануїлова А. І. Формування принципу естопель в міжнародному праві. *Конкурентоспроможність підприємств в умовах трансформаційних процесів в економіці України: збірник матеріалів міжвузівської науково-практичної конференції студентів, аспірантів та молодих учених (м. Харків, 14 листопада 2018 р.) / Харківський торговельно-економічний інститут ХНТЕУ. Харків : ХТЕІ ХНТЕУ, 2018. С. 44-47.*
8. Manuilova A. Unilateral acts as a form of expression of the principle of estoppel in International Law. *Правове життя сучасної України : у 2 т. : матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 17 травня 2019 р.) / відп. ред. Г. О. Ульянова. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2019. Т. 1. С. 440-442.*

9. Мануїлова А. І. Прояв принципу естопеля в контексті Будапештського меморандуму. *Конгрес міжнародного та європейського права* : матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 19 квітня 2019 р.). Одеса : Фенікс, 2019. С. 109-112.

10. Мануїлова А. І. Конституційні елементи принципу естопель. *Актуальні питання розвитку юридичної науки та практики*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції студентів, аспірантів та молодих вчених, присвяченої Дню науки юридичного факультету (м. Київ, 15 листопада 2019 р.) / за заг. ред. д.ю.н., проф. І. С. Гриценка, к.ю.н. І. С. Сахарук. Київ, 2019. С. 46-48.

11. Мануїлова А. І. Відповідальність та наслідки порушення принципу естопель. *Правове життя сучасної України* : у 3 т. : матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 15 травня 2020 р.) / відп. ред. М. Р. Аракелян. Одеса : Гельветика, 2020. Т. 3. С. 63-65.

12. Мануїлова А. І. Еманація принципу естопель з принципу добросовісності. *Правова система України в умовах новітніх викликів міжнародного порядку*: матеріали науково-практичної заочної конференції (м. Одеса, 20 травня 2020 р.)/ Національний університет «Одеська юридична академія». Херсон : Гельветика, 2020. С. 60-63.

13. Мануїлова А. І. Застосування правила естопель як засіб захисту від недобросовісної поведінки. *Права людини – пріоритет сучасної держави*: матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Одеса, 10 грудня 2020 р.) / від. ред. М. Р. Аракелян. Одеса : Гельветика, 2020. С. 12-15.

14. Мануїлова А. І. Рецепція принципу загального права естопель у міжнародно-правову систему. *Наука та суспільне життя України в епоху глобальних викликів людства у цифрову еру (з нагоди 30-річчя проголошення незалежності України та 25-річчя прийняття Конституції України)* : у 2 т. : матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 21 травня. 2021 р.) / за заг. ред. С. В. Ківалова. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2021. Т. 1. С. 365-367.

За результатами проведеної роботи комісією встановлено, що пропозиції, сформульовані у наукових працях Мануїлової А. І., впроваджено у навчальний процес та науково-дослідну діяльність Міжнародного гуманітарного університету, а висновки відносно того, що принцип естопель відноситься до загальних принципів міжнародного права, які забезпечують міжнародно-правовий порядок, використовуються під час проведення лекційних та семінарських занять з навчальних дисциплін «Міжнародне публічне право (основи теорії)», «Міжнародне приватне право», «Міжнародно-правові механізми захисту прав людини».

Голова комісії:

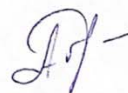
директор Інституту права, економіки
та міжнародних відносин,
кандидат юридичних наук, доцент

Я. О. Тицька

Члени комісії:

завідувач кафедри міжнародного
права та порівняльного правознавства,
доктор юридичних наук, доцент

С. С. Андрейченко

доцент кафедри міжнародного
права та порівняльного правознавства,
кандидат юридичних наук, доцент

В. Л. Качурінер